

Person- historisk tidskrift

Utgiven av
Personhistoriska Samfundet

1983 Årgång 79 · Häfte 3-4

Personhistorisk tidskrift

utges av Personhistoriska Samfundet genom dess sekreterare redaktören, docent Göran Nilzén, Svenskt biografiskt lexikon, Box 34106, 100 26 Stockholm. Medlemsavgiften i samfundet är kr. 60:– per år + porto och betalas via inbetalningskort vilket kommer medlemmarna tillhanda i och med utsändandet av årgångens första häfte.

Redaktionsutskott: Huvudredaktör Birgitta Lager-Kromnow (samfundets ordf.), professor Herman Schück och sekreteraren.

Skalden Erik Sjöberg – "Vitalis" – och hans problematiska porträtt

Av Gunnar Jungmarker

Erik Sjöberg (1794–1828), nästan enbart känd under sin diktarpseudonym Vitalis, hör till våra en gång berömda men nu av flertalet glömda skaldar. Nämnas han, är det mest som en av medlemmarna i ett kotteri, en skaldekrets, en litterär rörelse. Mer intressant är han väl också som särpräglad individ, psykologiskt fall och tidstyp än som skapande konstnär.

De första två samlade utgåvorna av hans verk ombesörjdes båda av hans ungdomsvän kunglig sekreterare Carl Adolf Forselius (1802–84). Den tidigaste utkom 1828 – alltså redan samma år som skalden avlidit – under titeln "Samlade dikter af Vitalis". Till den volymen hade utgivaren lyckats få ett långt och initierat företal av ingen mindre än Erik Gustaf Geijer, som också han tillhört skaldens vänner.¹

När Forselius sedan, 1871–73, redigerade den mer omfattande utgåvan "Samlade skrifter af Vitalis" tryckte han om detta Geijers företal – som han generöst gav betyget "mästerligt" – men tillfogade ett långt och omständligt eget förord, vilket ger viktiga kompletteringar och, som vi ska se, på några punkter till och med vågar diskret opponera mot Geijers uppgifter och omdömen.

Oemotsagda står dock Geijers allmänna konstateranden om Vitalis att "Människans beståndsdelar voro äfven *Skaldens*; och den högre harmonin fattades bägge [– –]. Vitalis språk är äfven bilden af en själ, som arbetade att få sitt rätta uttryck. Det är stundom hårdt, stelt, skrofligt, matt, – stycketals rent och förtjusande." Sitt bedö-

mande summerar Geijer i orden "I allmänhet är Vitalis såsom Skald ojemn, – öfver medelmåttan eller under. Mest lycklig förefaller han mig i början och slutet af sin korta bana."

Här är inte platsen att gå närmare in på samtidens och eftervärldens växlande omdömen i denna fråga. Däremot måste biografiska notiser och vänners personkarakteristiker få teckna bakgrunden till de aktuella porträtten. (Bild 1–3).

Alla som kände skalden tycks vara ense i omdömet att hans familjebakgrund och barndomsupplevelser hade bidragit till att göra honom till den olycklige, lättsårade, misstänksamme och bittert svärmodige individ han var, därtill en opsykologisk, rätt besvärande burdus "sanningssägare". Men samtidigt en oresonligt och hopplöst kärlekstörstande människa.

Han var född 1794 i Sörmland, Ludgo socken, som utomäktenskaplig, "oäkta", son till en fattig dräng, Erik Ersson, och prästdottern Beata Sara Broling. Den moraliska, klerikala och inte minst sociala skandal detta förhållande innebar för familjen kom morfadern-kyrkoherden att helt sonika förskjuta sin olyckliga dotter. Drängen gifte sig emellertid omgående med den "förförda" flickan, tog sig namnet Sjöberg efter sin födelseort och flyttade med familjen till Trosa, där han fick sin utkomst som arbetskarl, stadstimmerman.

¹ Geijer meddelar att Forselius ställt en av honom författad biografisk studie över Vitalis till G:s förfogande.

Sonen, den blivande skalden, som efter fadern hade döpts till Erik, var fysiskt alltför klen för tyngre arbete, något som tycks ha omåttligt förargat fadern, vilken också var helt oförstående för pojkens "brinande lust till ädlare sysselsättningar"; denne fick börja studera "ur lånta böcker, som måste undngöras för fadrens blickar". Det påstås också att "näver och täljda spånor ofta måste företräda papperets ställe vid hans skriföfningar" — något som ibland också har berättats om fattiga, lantliga bildkonstnärers första teckningsförsök.

I skolan blev emellertid pojkens anlag uppenbara och erkända. Någon av stadens präster skrev hösten 1806 till någon av pojakens modernefränder och berättade om den fattige elevens utmärkta anlag varefter "ett litet sammanskott skedde, hvarigenom Sjöberg sattes i stånd att i Mars 1807 afgå till Strengnäs, der han blef inskrifven i första classen af Trivial-skolan". Efter två år där befanns han mogen att 1809 flyttas upp i Gymnasiet, vilket han dock 1814 "af missnöje med en Lärare, hastigt lemnade, ehuru icke dess mindre med hedrande, välförtjenta vitsord". Detta var symptomatiskt. Nu hägrade universitetet.

Redan i trivialskolan hade Sjöberg blivit kamrat med den fem år yngre Karl August Nicander, också han en skald i vardande. Den bekantskapen blev snart sagt livsavgörande för Sjöberg. Han var, som antytts, en svärmisk, ömhetssvulten, vänskaps- och kärlekstörstande yngling, och Nicander blev det första och länge det enda föremålet för hans heta trånad.

Pojkarna var ekonomiskt jämnsplatta, det vill säga båda nästan lika fattiga. Nicanders far hade visserligen varit conrector vid läroverket i Strängnäs men dött tidigt och lämnat familjen i påvra omständigheter, så även hans studier måste finansieras av välvilliga utomstående.

Vänskapen de båda ynglingarna emellan hindrades ingalunda av att de i mycket var varandras motsatser, blev kanske snarare

beroende och befrämjad därav; de kompletterade varandra. Medan Nicander var en varm, mild, vek och förlåtande natur, mer en lyssnare än en debattör, var Sjöberg motsatsen: hetsig och härsklysten.

Det var för övrigt inte enbart till temperamentet de båda skaldebröderna var av motsatt karaktär, de var helt olika även till sin yttre gestalt. Nicander var rätt liten till växten och alldaglig till utseendet, stilla, allvarsam och sluten. Vitalis åter skildras, djärvt, utförligt och frispråkigt målade av Geijer: han "var till växten lång, smal och mager, hade något eget, i första ögonblicket fränstötande, i sitt väsende, men som, lifvadt till löje, harm eller ädelt allvar, behagade och fängslade, utan att förlora något af sin originalitet. — Kindens stundom skarpa rådnad rörde den lungsiktige. I all yttre verk och gerning var han egentligen tafatt. Den sträckte sig till hans rörelser, till hans gång, som, häftig med slängande armar, redan gjorde honom till ett föremål för uppmärksamhet. Sällan hade en stark och eldig själ fått en bräckligare hydda."

Det var bland annat inför denna Geijers beskrivning som Forselius kände ett behov av att på vissa punkter demonstrera sin något avvikande, mer positiva bild av vännen. Hans kommentar blev: "Till gestalten var han lång och mager, såsom han af Geijer beskrifvits, men icke egentligen av spenslig kroppsbyggnad. Och ansigtet ägde visserligen icke den fägring, som sällan förfelar att på andra utöfva en tilldragande verkan, men att i hans utseende låg något motbudande eller fränstötande, som af en och annan (!) yttrats, är i alla fall för mycket sagdt. Han hade, såsom lungsiktige i allmänhet, en rödlätt ansigtsfärg och derjemte ett silkeslent, föga tjockt guldgult hår, men saknade markerade ögonbryn, hvilka alltid gifva åt ansigtet ett bestämdt uttryck. Näsan rak, men föga framstående, var icke fint formad, utan tvärtom litet klumpig och köttig."

Malla Montgomery-Silfverstolpe, denna "snillenas värdinna" och ivriga observatris, beskriver honom i sina memoarer, se-

dan hon mött honom ute i sällskapslivet, som "en lång mager yngling med ett blekt ansikte, ljust hår, lång näsa; såg ej så kvick ut som man skulle kunna förmoda av hans skrifter."

Vitalis hade tydligen – trots att vännen Forselius försöker halvt bortförklara detta – såväl utseendet som uppträdandet emot sig. Och detta att han saknade "ansiktets fägring" liksom andra yttre företräden – över huvud taget charm – var det kanske som gjorde att barndomsvännen Nicander, en utpräglad estet, förhöll sig kallsinnig inför Vitalis' sensuellt eldiga försök till närmanden, i liv och dikt – detta trots att Nicander senare skulle visa sig vara allt annat än främmande för sådana känslor när den sjuttonårige, vekt sköne Hugo Hamilton 1819 kom till Uppsala, där de båda skaldenynglingarna då befann sig. (Malla fann baronen "angenäm och så vacker, att det var en ögonfröjd", ja "vacker som en dag".) Själv känslomässigt passiv blev Hamilton nu föremålet för både Vitalis' och Nicanders trånande uppvaktning i en känslostorm som gjorde de forna vännerna till svartsjuka rivaler.

Deras umgänge under skollåren i Strängnäs hade alltså fått en fortsättning vid akademien i Uppsala, dit Sjöberg hade kommit 1814 och Nicander 1817. Det var nu Vitalis antog detta sitt skaldenamn. Enligt Geijer tog han det "af den dag, då han lemnade sina första dikter till tryckning. För honom sjelf synes det likväl ha haft efven en annan härledning, och, såsom en sammanfattning af orden *vita* och *lis*" [livet en strid] ha karakteriserat skaldens levnad. – Han förblev tvingad hela sitt liv att förtjäna sitt bröd som informator. Palmblad, i Biographiskt lexikon, avslöjar om Vitalis' förläggare Bruzelius att denne "var ej den man, som salderade rikeligt, allraminst poeter, emedan (sade han) poemer innehölle blott korta rader, kostade följaktligen mindre möda att skrifva och voro således mindre värda än prosan"!

Vitalis var, som vi skall se, intensivt, ja

rabiater avvisande mot varje tanke på att bli porträtterad, och man frågar sig om detta kan ha varit den överkänslige skönhetsdyrkarens negativa reaktion inför sitt eget utseende, om vilket han ofta måste ha fått smärtsamt erfara hur det låg honom i fatet. Eller hade han andra, principiella betänkligheter beträffande porträtt i allmänhet?

Det är i detta sammanhang som problemerna kring Vitaliskonterfejen och frågan om deras trovärdighet dyker upp och blir aktuella. Och det är Forselius som drar fram och delvis löser de dunkla punkterna i fortsättningen på sitt redan ovan citerade förord. Han skriver där om sitt agerande under den sjuke unge skaldens sista dagar, våren 1828. – Denne var då nyss fyllda 34 år: "Den afbildning af författaren, som åtföljer närvarande upplaga af hans samlade skrifter, är icke fullt tillfredsställande i afseende på likheten, men i alla fall i detta hänseende ojemförligen bättre än de porträtter af honom, som tillförene varit synliga i det offentliga. Och tillkomsten af denna bild har äfven sin historia, som kan förtjena att omtalas.

De, hvilka med Vitalis' person icke äga någon annan bekantskap, än som står att hemta ifrån hans skrifter samt de karaktersskildringar, hvilka tid efter annan inför allmänheten öfver honom framlagts, torde dock af den här nu offentliggjorda prospekten till hans "Runor" kunna sluta, vilka tankar Vitalis hyste om sitt porträtterande, samt att han i listiden aldrig sutit för någon porträttmålare."

Styckets sista passus förefaller dunkel, då det ju var Nicander som (1824–25) utgivit sin diktsamling "Runor af Norna Gest". Förklaringen finner vi på annan plats i Forselius' förord:² Nicander och Hamilton

² Se härom också Algot Werins artikel Romaniskt vänskapssvärmeri i Samfundet Örebro Stads- och länsbiblioteks Vänner, Meddel. Nr X (Örebro 1941).

vitalis.

Gravyr av okänd tysk konstnär efter sammanställda svenska förlagor, för
"Samlade skrifter af Vitalis", 1871.

Erik Sjöberg, "Vitalis." Miniatyr målning av Wilhelm Le Moine 1828. Sånnebrychoffska museet, Helsingfors, nr 198. Foto: SPA, Nationalmuseum, nr 1954:414. (Bilden något förstörd; orig:s format 7×6,2 cm.)

hade planerat att tillsammans utge diktsamlingen i en praktupplaga illustrerad med litografier av Hamilton och med texten framställd i faksimil återgivande skaldens sirliga piktur, sådant manuskriptet förelåg i Hamiltons ägo. Runan över "Norna Gest" var där illustrerad med ett av Hamilton tecknat porträtt av skalden iklädd studentuniform.³

När Vitalis erfor detta greps han av en våldsam, svartsjuk oppositionslust, som tog sig märkliga uttryck. Nu har "Hamilton och Nicander mist förståndet" skrev han 13 mars 1824 till Forselius och återkom nästa månad till ämnet: "Ifall Nicanders Runebok kommer ut, så har jag beslutit att, om jag får lefva, rista sexton Runor, till hvilka sexton caricaturmålningar skola fogas, bland dem naturligtvis mitt eget porträtt som yngling, med nattmössa och poetisk rock."

Forselius vet berätta, att "Väl kom en sådan plan af Vitalis aldrig till utförande, och mera än tvänne Runor blefvo af honom icke ristade; men tanken hos Nicander att utgifva sina Runor med fac simile af hans handstil qväfdes i alla fall, då Vitalis i följande Maj månad inbjöd till subskription å sina, enligt den prospekt, som nu meddelas i tryck. Denna prospekt utlades i Upsala Boklädor, på Gillet och å Nationssalarne i handskrifna exemplar, med hvilka utskrifvande åtskilliga af Vitalis' vänner biträdde." Törneros, båda skaldernas vän, tyckte i detta fall att "Vitalis har till och med skämt ut sig med att låta en paskill däröfver flyta ur sin vassa penna". När Nicanders Runor äntligen utkom var texten utförd i

³ Avbildat i Algot Werins ovan a.a.

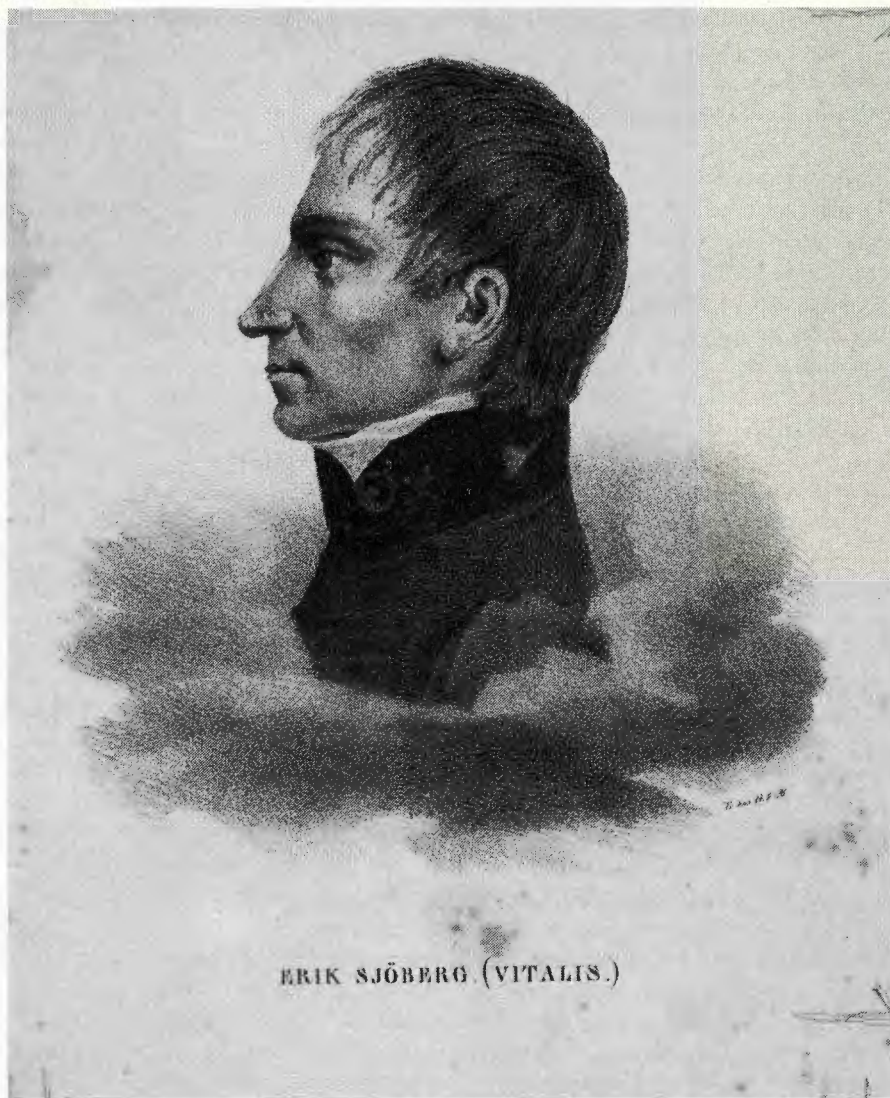
vanligt boktryck och skaldens porträtt hade utbytt mot en annan, en fornnordisk figur.

Forselius fortsätter sin ovan citerade långa skildring av sina utgivarmödor i vad det gällde skaldekonterfejten i boken och framhåller hur försiktigt man måste gå fram för att söka få sjuklingen att för en gångs skull agera modell: "Förslag derom kunde icke till honom göras, så länge han hade själens spänstighet och kraft ännu fullt i behåll. Men under de sista dagarne af hans lefnad, då jag efter vanan besökte honom å Serafimer-Lazarettet, framställde jag till honom min önskan att få taga med mig en målare vid något tillfälle för att rita utaf honom. Jag föreställde honom, att, då han stod färdig att snart gå ur tiden, det vore för de efterlevande vännerna önskligt och kärt at icke blott bevara hans bild i sina hjertan, utan ock att kunna äga den framför sina ögon; och efter en stunds motstånd gaf han omsider vika och lemnade sitt samtycke till min begäran. I följd häraf vände jag mig genast till en målare bland mina bekanta, af hvilken jag hade sett åtskilliga särdeles väl träffade miniatyrporträtt utförda, samt vidtalade honom att någon af de närmast följande dagarne göra mig sällskap till Serafimer-lazarettet, för att också taga Vitalis' porträtt. I anseende till hinder, dem jag nu icke kan erinra mig, kunde detta icke ske någon af de aldra närmaste dagarne; men jag ansåg detta icke hafva något att betyda, emedan, så vidt jag kunde döma, den sjukets tillstånd icke förrådde annalkandet af ett så hastigt slut på hans lidande. Ännu aftonen, förr än det inträffade, anade jag ej, att det var så nära. På natten blefvo dock plågorna så våldsamma och symptomerna så betänkliga, att både han sjelf, den tillstädesvarande läkaren och sjukbetjeningen insågo, att döden var för handen. Sjöberg önskade då, att bud skulle skickas till mig med underrättelse härom; och enligt hvad jag efteråt sades, hade äfven ett sådant verkligen blivit affärdadt, dock utan att till mig framkomma, ehuru min bostad i Storkyrkobrinken icke bordt vara svår att träffa. Jag kom

således icke till Lazarettet förr än klockan omkring 9 påföljande morgon, och då var kampen lyktad. Den så högt värderade vännen låg der såsom lik, känslös för hvarje jordisk omsorg, saknad eller önskan, så väl för egen del som hos de efterlevande. Jag skyndade att underrätta målaren om hvad som händt, och bad honom att icke dess mindre begifva sig till stället, för att, så godt sig göra lät, afteckna den hädangångnes drag. Huruvida då fanns i hufvudstaden någon gipsgjutare, som kunnat taga hans masque, minnes jag icke, men det säkra är, att tanken derpå icke hos mig uppstod. Målaren skyndade att efterkomma min begäran; men på Lazarettet göras inga långa ceremonier med dem, som der aflida; och när målaren kom dit, var den döde redan utflyttad i likboden och der upplagd på ett bord. Att i vinterkylan, på ett sådant ställe och i ett sådant läge afrita en person, hvilken man på köpet aldrig sett under hans lefnad, är i sanning ingen lätt uppgift; och att den icke kunde på ett tillfredsställande sätt lösas, bör icke väcka någons förundran, ännu mindre kunna framkalla klander, helst döden gemenligen gör de för karakteren bestämmande delarne af ansigtet tunnare, skarpare eller infallna. Den bild, som på detta sätt tillvägabragtes, är en profil, tagen ifrån venstra sidan och i vissa delar märkvärdigt väl träffad, utan att dock det hela återgifver hvad det borde — Vitalis lifslevande" — Nej, i stället är ju skildringen i sällsynt mening och makaber grad ett *post mortem*-porträtt!

Forselius fortsätter: "Det är likväl icke denna bild, som här nu framlägges, enligt hvad man kan se; och för tillkomsten af det förevarande porträttet bör alltså äfven lemnas en redogörelse.

Ej utan skäl önskade förläggaren att kunna få pryda denna upplaga af Vitalis' Samlade Skrifter med en afbildning af dessas författare; och det ifrågasattes fördenskuld, huru sådant skulle kunna ske. Det nyss omtalade porträttet framtoogs, och efter af mig till en af våra skickligaste artister framställda

Litografi efter en teckning ur minnet av G. H. Mellin, i dennes häftesverk "Svenskt Pantheros," 1832.

anmärkningar försöktes att åstadkomma en korrigerings af felen deri, under jemförande tillika af ett ibland de förut i stentryck utgifna porträtterna, som visserligen är tillkommet på fri hand samt allenast efter beskrifning (sic!), men i alla fall äger en smula likhet i vissa drag. Hvad som icke kunnat nöjaktigt rättas, är thyvärr just den

del af ansigtet, som gifver detsamma sin egentliga karakter, nemligen näsan, hvilken är för hög och tunn; men osäkerheten att genom fortsatta ändringsförsök komma till ett bättre resultat, än som redan uppnått, jemte fruktan att möjligen förlora något af den likhet, som i verkligheten och obestriddligen finnes i det åstadkomna porträttet, be-

stämde så väl artisten som mig att afstå ifrån vidare bemödanden att korrigera, hvad som ännu icke kunde anses tillfredsställande. En af Sjöbergs allra äldsta ännu lefvande bekanta, för hvilken detta porträtt uppvisades, sådant det nu är, igenkände i alla fall genast att det var Vitalis."

Resultatet av alla dessa bestyr och bekymmer ser vi i bild 1: en markant profil med kaméartad skärpa i konturlinjen, något som gör detta porträtt speciellt begärligt för reproduktion. Det har därför ofta utnyttjats som Vitalis' standardporträtt, utan att dess egenskap av diskutabel postum rekonstruktion har omnämnts. Forselius' egen här citerade reservationsfyllda presentation av det tycks ha blivit helt förbisedd. — Vi har lämnats att tro oss stå inför skalden *vera effigie*, dock utförd av anonym konstnär; varken inventor eller gravör finns angivna på gravyren.

I ett brev till den mångsysslande prästmannen G. H. Mellin⁴, daterat i Stockholm Någon vägledning kan man däremot hitta i hans korrespondens.

I ett brev till den mångsysslande prästmannen G. H. Mellin⁵, daterat i Stockholm 24 september 1872, vänder sig Forselius till denne sin "heders Vän och gamle Broder", som inte bara var en populär författare och kalenderutgivare utan också en habil porträttecknare. Forselius skriver där, med tidens invecklade, latininfluerade satsbyggnad: "Wid den upplaga af Vitalis' skrifter, som Du känner, att jag har under utgifning, är meningen att jemväl bifoga ett porträtt af författaren. I anledning häraf och då, mig veterligen, Vitalis i lifstiden icke lät sig afritas, samt det porträtt, som efter hans död på mitt föranstaltande målades, icke är tillfredsställande, ehuru i vissa delar ganska väl träffadt, och ej heller något af de ej mindre än 6 olika afbildningar, som af hvarjehanda personer utgifvits för hans porträtt, återgifva ansigtsbildning eller drag med, hvad en del beträffar, ens skynten af likhet, är det ingen lätt sak att med något serdeles anspråk på naturtrohet framställa den hä-

dangångne Vännens bild. Bland dem, som gifvit en afbildning af honom, är äfven Du i Svenskt Pantheon; och jag vill derföre fråga Dig, på hvad sätt detta porträtt tillkommit, samt om Du äger Dig något bekant rörande tillkomsten af de eljest utgifna eller föregifna porträtten. — Ju förr Du kan meddela mig upplysning i detta ämne, dess mera förbunden blir jag; ty förläggaren är angelägen att snart få porträttet, för gravering, som måste ske i Tyskland, emedan vi thyvärr saknar i vårt land artister af dessa slag."

Brevskrivaren har, som syns, avstått från till och med ett konventionellt berömmande omdöme om Mellins verk — det fick räcka med det som kan sägas ligga redan i det intresse som förfrågningen innebar.

Mellins svarsbrev tycks tyvärr inte finnas bevarat, men dess innehåll på centralpunkten kan vi utläsa ur en blyertspåteckning på Pantheonlitografien i KB:s planschverksamling: "Tecknadt ur minnet af G. H. Mellin, uppg. af k. sekr. Forselius" (Bild 3). — Hur mycket Mellins litografi kan tänkas ha fått påverka gravyrversionen förblir en öppen fråga.

Då gravyren har måst utföras i Tyskland är det förklarligt att gravörens namn inte uppgavs av utgivaren: det skulle väl ändå inte ha sagt svensk publik något. Men att denne inte heller namnger de svenska artisterna han anlitat — miniatyrmålaren och tecknaren — är en underlåtenhetssynd, som möjligen kan bero på att de kanske knappast själva ville stå för sina verk.

Den aktuella miniatyrmålaren, han som nödgades arbeta ute i likbodens kyla, var tydligen Wilhelm Le Moine. Hans Vitalisporträtt har förblivit förbisett, praktiskt taget bortglömt, vilket måste bero på att det

⁴ C. A. Forselius brev till G. H. Mellin 1820–72, KB. Mellin (1803–76) brukar i uppslagsverk anges som förf. speciellt till den populära historiska novellen Blomman på Kinnekulle (1829). Häftesverket Sv. Pantheon, som han utgav 1832–36, består av litogr. porträtt åtföljda av korta biogr. notiser.

redan tidigt hade hamnat i en privatsamling utomlands, i Finland.⁵ (Bild 2).

Bara en enda gång, för åtskilliga decennier sedan, tycks det ha fått skymta i svenskt tryck som illustration till en Vitalis-artikel, närmare bestämt i tidskriften *Ord och Bild* 1926, medan de mer eller mindre hopfantiserade porträtten har fått göra tjänst i dess ställe.

Erik Wilhelm Le Moine (1780–1859) hade varit elev vid Konstakademien i Stockholm, med speciellt Per Hilleström d.y. som "handledare", och han utvecklade sig till en habil porträttör, som flitigt fortsatte att delta i Akademiens utställningar. Under åtskilliga år hade han sin verksamhet förlagd till Finland och Ryssland, vilket dock var långt innan den aktuella miniatyren tillkom.

På detta Le Moines porträtt möter oss Vitalis som en blek gestalt med snipig fysionomi och en rätt nyktert alldaglig uppsyn. Man förstår den romantiska Mallas besvikelse! I den mån karakteristiken inte huvudsakligen beror på den makabra situationen vid porträttets tillkomst.

I jämförelse med detta porträtt framstår dess indirekta avläggare gravyren som en avsevärt idealiserad bild. Att båda avser att skildra modellen vid exakt samma tidpunkt är svårt att se.

Det är egendomligt att Forselius, som uppehåller sig så pass utförligt vid formen på modellens näsa, inte har något att säga om ögonpartiet. — Där är skillnaden dock större mellan miniatyr och gravyr.

På den förra är ögat och blicken blacka, intetsägande, utan ögonbryn, på den senare dominerar ögonen hela skildringen: stora mörka och drömmande, därtill med mörka ögonbryn, trots att Forselius ju särskilt noterade att Vitalis på ett närmast fatalt sätt saknade markerade sådana. Här på gravyren har Vitalis alltså givits den önskvärda, tankfulla, den "intressanta" skaldeuppsynen. — Men vi bör minnas att ingen av porträttörerna hade haft tillfälle att se Vitalis' ögon; de var för alltid slutna.

Att "porträtt" av kvasihistoriska personer — till exempel raden av våra tidigaste sagokungar och deras vederlikar — är fritt fantiserade konterfej, det är vi numera helt medvetna om och införstådda med. Men att porträtt av kända kulturpersonligheter från senaste sekler kan ha en så komplicerad tillkomsthistoria som Vitalis' och vara så apokryfa, så diskutabla vad trovärdigheten, likheten beträffar, det anade man väl knappast. Detta skulle kunna vara ett memento i personhistoriska sammanhang. Men å andra sidan: här har det ju gällt porträtten av en utpräglad särling, porträtten av en som inte ville bli porträtterad.

⁵ Se *Ord och Bild* 1926, s. 366. Nils Holms artikel Vitalisminnen från Husby-Oppunda. Miniatyren ingår i Sinebrychoffska museet i Helsingfors, med invent.nr 198. Denna samling har först 1921 övergått i offentlig ägo. Miniatyren återges som bild 150 i Görel Cavalli-Björkmans översiktsarbete *Svenskt miniatyrmåleri*, utgörande Årsbok för Statens konstmuseer 28 (Sthlm 1981).

Recensioner

Helgeandsholmen

Helgeandsholmen, 1000 år i Stockholms ström. Monografier utg. av Stockholms kommun 48, 1982, 503 s., tvåspaltig text, person-, ort- och sakreg., mycket rikt ill.

Boken har redigerats av Göran Dahlbäck, som själv medarbetar med flera historiska avsnitt. Den är dock främst ett teamwork av en rad unga arkeologer, och en inledande redovisning upptar ytterligare 24 författarnamn.

De för Stockholms grundläggningshistoria revolutionerande grävningsresultaten har kunnat läggas fram mycket snabbt. Boken har i stort sett färdigställts mellan febr. 1981 och sept. s. å. Vissa resultat kan därför räknas som preliminära. Snart nog började man dataregistrera de talrika fynden. Grävningarna i "riksgropen", som ju följts med stor uppmärksamhet av allmänhet och nyhetsmedia, har genomförts av riksantikvarieämbetet och Stockholms stadsmuseum gemensamt. Ledare för grävningarna har varit Marietta Douglas och Anders Ödman. Tack vare de nu skrinlagda planerna på ett underjordiskt garage för riksdagens bruk har de största och viktigaste arkeologiska undersökningarna i Stockholm kunnat verkställas effektivt och på mindre än två och ett halvt år. Arbetsstyrkan utgjorde tidvis 65 personer. Som viktiga föregångare inom forskningen hyllas arkivrådet Ludvig Magnus Bååth, som skrivit *Helgeandsholmens historia* i två band (1916–18) och arkeologen Hans Hansson, som under sin tid som stadsantikvarie i Stockholm följde bl. a. de stora grävningsarbetena i samband med tunnelbanebygget.

De ur geologiska och arkeologiska aspekter viktiga grävningsresultaten måste här förbigås. Ur personhistorisk synpunkt i vid mening visar sig den intresseväckande och faktsäckade boken kunna ge en hel del. Den första historiska person som nämns är som väntat Birger jarl. Grävningarnas delvis överraskande resultat beträffande de tidiga spärr- och försvarsanordningarna vid Norrström motsäger inte, snarare styrker vad de skriftliga källorna redan lärt oss. Birger jarl har varit den som satte "lås" för Mälaren och som därmed grundade Stockholm.

Namnet Helgeandsholmen är belagt redan 1320 i ett av ärkebiskop Olof Björnsson beseglat skyddsbrev för anläggningen.

Själva begreppet helgeandshus (dvs. välgörenhetsstiftelse av andlig karaktär) finns redan 1301 i Stockholm, då det omnämnes i Birger Jarls sonson Karl Gregerssons (Folkungaättens oäkta gren) testamente. En tomt, belägen öster om Norrbro, skänktes troligen av hertig Valdemar [Magnusson], innan han 1318 fängslades av sin bror på Nyköpingshus. Gustav I flyttade anläggningen till Gråmunkeklostret på nuvarande Riddarholmen 1531 och 20 år senare till Danviken. De först kända, av stadens råd utsedda föreståndarna för Helgeandshuset är svensken Nils Pral och tysken Hans von Herken, som nämns i den första bevarade "ämbetsboken" för Stockholm från 1419. I sin intressanta presentation av Helgeandshuset och dess funktioner ger Göran Dahlbäck namn på några präster, som hörde till stiftelsen: bl. a. kaplanen Gudmund Torstensson. Han var verksam där 1441–56 och efterlämnade ett missale (nu i KB), avsett för dess kapell. Namnen på de kända intagna från 1300-tal till 1531 är inte fler än 52, som samtliga redovisas i notapparaten (s. 460). Stiftelsens kända godsinnahav (även tomter och hus i Stockholm) fram till 1531 jämte donatorernas eller tidigare ägares namn lämnas av Dahlbäck i en särskild bilaga.

I samband med krigiska förvecklingar var Helgeandshusets kapell plats för överläggningar mellan de stridande parterna, troligen därför att det låg utanför stadens inre försvarsanläggningar. I anslutning till kapellet fanns en begravningsplats, som använts under hela stiftelsens tid på holmen. 1339 skelett i ursprungligt läge, samtliga från medeltidens slut, har tillvaratagits med en sammanlagd vikt på drygt 2 ton. Ytterligare c:a 5 ton omrörda skelettdelar uppgrävdes. Genom beräkningar av vikten och begravningsplatsens ungefärliga storlek har man kommit fram till att c:a 4 100 personer begravts där – huvudsakligen Helgeandshusets klientel men också ett par hundra soldater, som stupat under striderna på holmen på 1400-talet. Förutom huggskador för dem som stupat i strid kan rätt- eller felläkta arm- och benbrott konstateras liksom vissa sjukdomar som påverkar skelettet, främst ledsjukdomar eller tuberkulösa och syfilitiska sjukdomar. Medellängden för kvinnor har uppmätts till 157,4 cm och för män till 170,6 cm. Medellåldern för kvinnor var 42

år, för män 45. Vid jämförelse med andra på liknande sätt undersökta medeltida stadsbefolkningar visade sig märkligt nog i Helgeandsholmsmaterialet längden vara lägre men levnadsåldern högre än genomsnittet. Tänderna var slitna, möjligen av orent mjöl, men hade inte karies.

Det växlande och rika fyndmaterialet låter oss också få del av framför allt de medeltida stockholmarnas vardag. Till sin karaktär liknar det resultat från grävningar i t. ex. Söderköping, Nyköping, Uppsala och Lödöse. Keramikskärvor är mycket vanliga, träföremål som skedar, skålar, tunnor har ibland bevarats men ofta bränts, läderfragment berättar om klädedräktens detaljer som skor, bälten, pungar och knivslidor, medan metallföremål ofta smitts om. Udda ting som enklare musikinstrument och spelpjäser av trä eller ben ger glimtar av möjligheter till förströelse. Om mathållningen ger benrester (3 ton djurben har tillvaratagits vid utgrävningen!) och annat avfall besked. Helgeandshuset ägde vid reformationen ett 30-tal gårdar, en avelsgård i Liderna (dvs på Kungsholmen) och kålgårdar och trädgårdar på Norrmalm. Utom spannmål, som var den viktigaste födan, åt man rökt kött, mycket torkad fisk (årets många fastedagar krävde fiskdiet) och fläsk med kål, kålrötter eller rovor till. Bår och nötter togs till vara. 1 ko fick en stockholmsfamilj ha och ett obestämt antal grisar. Korna vägde 1/3 eller 1/4 av nutida kor och mjölkades ungefär 1/20 av nutidens. Strödda mynt hjälper till att datera fyndlagren. Genomgående är, att inte något fynd gjorts som säkert kan dateras till perioden före 1200-talets mitt.

1465 var Helgeandsholmen besatt av fientliga styrkor. En tydligen behövlig ombyggnad av yttre Norreport påbörjades 1469 under ledning av den tyske stockholmsborgmästaren Henning Pinnow, som efterlämnat räkenskaper för det avslutade arbetet. Försvarsförstärkningarna hade effekt. Vid senare krigstillfälle blev holmen inte krigsskådeplats. Märkligt nog har man svårt att närmare datera uppförandet av den sträcka av Stockholms stadsmurar som framgrävdes redan under sommaren 1978 och var 55 m. lång, ungefär 2 m. hög och 2,7 m. bred. Man beräknar, att den ungefärliga murhöjden en gång varit 6 m. Källmaterialet för Stockholm 1524–44 är sparsamt. Genom arkeologiska fynd anser man sig kunna konstatera, att muren uppförts mellan 1518 och 1530-talets mitt. Det är alltså inte ens

säkert, att den tillkommit under Gustav I:s regering.

Helgeandsholmen under 1500- och 1600-talen har behandlats under rubriken "Alla kungens hästar och alla kungens män". I sin Chronika om Stockholm skildrar Johannes Messenius på knagglig vers, vad som hände med Helgeandshuset under Gustav I: "Där sjukt och fattigt folk ha ro / skall var da hästom hus och bo / den Helge Ands hus och spetal / bliva besters krubbo och stall". Från 1530-talet och ungefär 100 år framåt låg det kungliga stallet här, nära och bekvämt till för slottets invånare. Stallets flyttning till trakten av Jakobs kyrka var inte lyckad. Karl XI drog resolut in en stor tomt som avsetts för Finska kyrkan (ritning av Nicodemus Tessin d. ä.) och där stora vid grävningarna återfunna pålningsarbeten redan var avslutade. 1674 påbörjades det stora stallbygget efter Tessins ritningar. Bergskollegii hus och Mynthuset revs i sammanhanget. Stallet kom från denna tid att dominera holmen och skulle göra det än mer, då Nicodemus Tessin d. y. efter stallets brand 1696 uppförde en ännu större anläggning. I samband med det uppmärksammade fyndet av apoteket Morianens välbevarade källare återfanns spår av den trappa som avslutade Karl XI:s "hemliga gång". Kungen kunde genom den osedd komma till stallet och vidare till sin nära rådgivare Klas Fleming d. y:s palats. Den första något längre biografiska notisen lämnas om apotekaren Christian Heræus, som vid sidan av sin anställning vid Bergskollegium drev apoteket Morianen. Även detta fick flytta i samband med stallbygget.

Stockholms hastiga tillväxt och den stora stadsregleringen på 1640-talet gjorde Helgeandsholmen attraktiv för adelns palatsbyggen. 1641–42 uppfördes av ingen mindre än ståthållaren Klas Fleming d. ä., den ledande i det stora omlägningsarbetet, ett palats av okänd arkitekt (kanske Hans Ferster) i holländsk renässans. Huset ombyggdes i stramare stil under 1660-talets första hälft av sonen Jöran Fleming. Det var hans brorson presidenten Klas Fleming d. y., som fick sjukbesök av Karl XI via den hemliga gången. Ett länge dominerande hus på holmen var riksdrotsen greve Per Brahes palats i tysk-holländsk renässans (arkitekt möjligen Christian Julius Döteber, samme som ritat Petersenska huset). Per Brahe köpte hus och tomt 1654 av senare regeringspresidenten i Pommern Anders Gylkenlou. Vid Brahes död 1680 ärvdes huset av hans maka Beata De la Gardies son i

föregående gifte riksrådet greve Anders Torstenson. 1696 löste kronan in tomten och huskomplexet. Efter slottsbranden 1697 flyttade vad som var kvar av Riksarkivet och Antikvitetsarkivet över dit. Kungl. biblioteket höll också till där 1730–66, och 1771 flyttade Vetenskapsakademien in. Huset revs först 1815, medan Flemingska huset fick stryka på foten för det under 1600-talets sista år pågående nya stallbygget.

De två huvudlinjerna i Helgeandsholmens stadsplan – den diagonala = Norrbrogatan och den vinkelräta = Nya Norrebro – kämpade i nära 200 år med varandra. Det monumentala hovstallet med huvudsad mot Norrbrogatan försenade utvecklingen. Först med riksdagshusbygget segrade Norrebro. Det nya hovstallet hade varit det sista större arbetet på Helgeandsholmen under den karolinska epoken. Material hade f. ö. tagits från det stenupplag på Riddarholmen, som var avsett för Karl X Gustavs gravkor. När Norrebrobygget 1807 äntligen blev klart, förvandlades bron snart till en stor parad- och promenadgata med en för fotgängare märklig nyhet – trottoarer. 1836 framlade hovarkitekten Axel Nyström ritning till en basarbyggnad, som blev klar 1838 och då modifierats till en envåningslänga utmed västra sidan. Kända hyresgäster var De la Croix's konditori och Albert Bonniers bokläda.

Diskussionen om ett nytt riksdagshus tog fart på 1870-talet. 1888 framlade den göteborgske grosshandlaren Pehr E. Lithander en motion i frågan, och den antogs av riksdagen. Han betonade särskilt behovet av ett riksbankshus. En arkitekttävlan utlystes. Problemet var i korthet att på det starkt begränsade utrymmet på den lilla holmen få rum med två monumentalbyggnader utan att skymma slottet. Överintendenten Helgo Zetterwall började tillsammans med den unge arkitekten Aron Johansson arbeta med projektet. När en flyttning av riksdagshusbyggnaden 6 m. österut beslöts 1892, avsåg sig Helgo Zetterwall uppdraget, och det blev Aron Johansson som fick fullfölja arbetet. Vid Stockholmsutställningen 1897 nedlade Oscar II högtidligen grundstenen till byggnaden, som stod klar 1905. De unga arkeologer som fått arbeta så fritt med östra delen av Helgeandsholmen skulle nog inte ha något emot att flytta på kolossen från 1905 för att se, vad som döljer sig under den.

Birgitta Lager-Kromnow

Ätten Thott under medeltiden

Överstelöjtnanten friherre Åke Thott, numera som pensionär bosatt i Spanien men under somrarna verksam i Skåne har publicerat uppsatser i *Personalhistorisk Tidsskrift* 1978 och 1981 om arvskiften 1336, 1350 och 1397 med anknytning till sin släkt och i *Heraldisk Tidsskrift* 1979 om predikstolen i Torrlösa kyrka och om sin släkts vapen samt 1982 och 1983 om vasa-vapnet.

I samband med att hans släkt sommaren 1983 på Skabersjö firade 700-årsjubileum av det äldsta brev, i vilket en person med dess namn förekommer, utgav Åke Thott en bok med titeln *Ätten Thott under medeltiden* (Lund: Bloms boktryckeri ab 1983, 208 s.).

För att orientera släktmedlemmarna om den historiska bakgrunden till förfädernas verksamhet har han försett vart och ett av de fyra kapitlen med långa inledningar om Dansk – och något engelsk – historia 969–1241 (s. 7–14), Dansk historia 1241–1332 (s. 35–41), Skånsk och dansk historia 1332–1387 (s. 49–58) och Dansk och svensk historia 1387–1536 (s. 81–101). Dessa avsnitt bygger enligt källförteckningen (s. 199–203) huvudsakligen på Ingvar Anderssons och Erik Arups böcker om Skånes resp. Danmarks äldre historia. I övrigt fäster man sig vid att författaren citerar så gamla arbeten som Hans Hildebrands 1905 tryckta del av Sveriges historia och Th. Westrins 1910 tryckta artikel om Kalmarunionen i Nordisk familjeboks andra upplaga. Erik Lönnroths avhandling om Sverige och Kalmarunionen (1934) är ej nämnd, och av Gottfrid Carlssons rika produktion om den senare medeltiden citeras endast ett par artiklar i *Sydsvenska dagbladet* 1956. Sakfelen i de nämnda historiska avsnitten är emellertid inte många. Erik av Pommern var dock inte drottning Margaretas systerson (s. 82) utan systerdotterson (se t. ex. PHT 1981, s. 26). Riksföreståndaren Svante Nilsson hette inte vare sig "Svante Nilsson Sture" (s. 94) eller "Svante Sture" (s. 95), och han dog sannolikt inte "strax efter nyår 1512" (s. 95) utan nyårsafton 1511 (R. Stenstam, Peder Jakobsson Sunnanväder och maktkampen i Sverige 1504–1527, 1947, s. 137 med not 6; G Carlsson, Peder Jakobsson Sunnanväder, K. Hum. vetenskapssamf:s i Lund årsberättelse 1948–49, IV, s. 40, not 3). Uppfattningen, att såväl unionskonungen Hans (s. 95) som det svenska riksrådet Åke Hansson (Thott; s. 169) led av syfilis, hänger på hur man skall tolka sjukdomsbeteckningen

"pocker". K. F. Söderwall, Ordbok öfver det svenska medeltids-språket, har "koppor" som enda översättning, men K. G. Ljunggren har i supplementet till denna ordbok alternativt även översättningen syfilis. Den danske läkaren professor Vilhelm Møller-Christensen uppger i Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid under uppslagsordet syfilis, att det är omöjligt att i varje enskilt fall avgöra vad som menas med "pocker", som kunde betyda både smittkoppor och syfilis, och att undersökningen av konung Hans' skelett ej gav några säkra hållpunkter för diagnosen "syfilis". Professor Aulis Ojas supplerande artikel om syfilis i Finland meddelar, att Åke Hanssons kusin, det svenska riksrådet Åke Jöransson (Thott) också hade "pocker".

Bokens släkthistoriska avsnitt bygger, såsom framhållits i författarens förord (s. 3), på A. Thisets genealogi för ätten Thott i Danmarks Adels Aarbog 1900, som granskats och i vissa fall rättats och kompletterats med hjälp av framför allt Diplomatarium Danicum och dess danskspråkiga upplaga Danmarks Riges Breve, Repertorium Diplomaticum Regni Danici Mediævalis, C. Weekes edition av Lunde Domkapitels Gavebøger och Dansk biografisk Lexikon.

Av ett visst allmänt intresse är Åke Thotts konstaterande (s. 42), att han vid genomgång av Danmarks Adels Aarbog och Sveriges adelskalender anser sig ha funnit, att av nu levande, till ursprunget skandinaviska och i Skandinavien boende ätter 49 kan härledas utan avbrott från tiden före 1500, varav 26 före 1400 och 8 före 1300. De sistnämnda specificerar han såsom Natt och Dag (1280), Bielke (13/7 1283), Thott (1/8 1283), Juul (1285), Oxenstierna (1292), Kaas (1292), Roos af Hjelmsäter (1295)¹ och Ribbing (1295).

I det aktuella fallet är det emellertid högst diskutabelt, om släkten Thott verkligen "utan avbrott" kan härledas från den 1283 uppträdande Thord "Thaat". Ingen av släktens bevisliga medlemmar kan nämligen beläggas med släktnamnet "Tott" förrän 1542 (Danske Magazin, 3:6, 1860, s. 357; jfr Danmarks Adels Aarbog 1900, s. 431, och Åke Thott, s. 27). Uppgiften, att dessa skulle härstamma från Thord Thaath, härörr från 1500-talets släktböcker, mot vilkas källvärde Åke Thott är kritisk (s. 24 ff.), och Thott påpekar själv (s. 45), att det omkr. 1300 finns flera personer med namnet Tott, som "icke kunnat införas i släktsammanhanget"; enligt Danmarks gamle Personnavne betyder tillnamnet i danska dialekter

"rask eller uvorn Person" och "lille Dreng, lille Fyr, hel Karl". Åke Thott vill (s. 32 och 43) identifiera Thord Thaath med en Thord Åkesson, som skall ha beseglat ett brev av år 1288 med Thott-vapnets kvadrerade sköld. Såsom påpekats av Henry Petersen, Danske adelige Sigiller fra det XIII og XIV Aarhundrede (1897), s. 4, är emellertid den omskrift, som innehåller namnet på sigillet ägare, ej bevarad, varför det ej kan avgöras, om detta sigill tillhört brevet utfärdare Petrus Withadrsun eller sigillanten Thord Åkesson. Av brevtexen (Diplomatarium Danicum, 2:3, 1939, s. 272 f.) framgår därtill, att även utfärdarens son Knut beseglat och alltså liksom sin far och Thord Åkesson kan ha varit innehavaren av det enda bevarade sigillet under ifrågavarande brev. Identifieringen av sigillinnehavaren med Thord Åkesson är enligt Petersen en kombination från 1700-talet av den danske historikern Terkel Klevenfeldt med anledning av att namnet Åke senare var vanligt inom släkten Thott.

Även om Klevenfeldts kombination skulle vara riktig, är emellertid inte de senare Thottarnas härstamning från Thord Åkesson eller Thord Thaath "utan avbrott". Nästa led i släkten skulle enligt Åke Thott (s. 44 f.) vara en Åke Thordsson, som 1302 nämnes i en uppräknig av nära 200 personer, som gått i borgen för den danske konungen Erik menveds betalning av 15000 mark till borgarna i Rostock. Om denne Åke Thordsson vet man endast, att han enligt samma brev hade en bror vid namn Nils Petersson. Eftersom Thord Thaath enligt Lunde Domkapitels Gavebøger dog 1301, blir Åke Thott med skäl konfunderad av att Nils Petersson nämnes efter Åke Thordsson, vilket borde innebära, att han var yngre än denne; om de var halvbröder, kan inte Thord Thaaths änka ha hunnit gifta om sig efter 1301 och fått sonen Nils Petersson, som är myndig 1302. Han tänker sig därför möjligheten, att Åke Thordsson och Nils Petersson skulle vara svågrar, eftersom en svåger "ej sällan blev kallad bror (frater)". Detta gäller emellertid endast, när släktingarna själva nämner varandra (jfr A. F. Lilje-holm, Medeltida arvs-lagar och släktskapsbestämning 1, PHT 1950, s. 96). I föreliggande fall, när en tredje person nämner deras släktskap, måste "frater" betyda köttslig bror, alltså med hänsyn till deras

¹ Enligt H. Sollied, Kildekritiske undersøkelser vedrørende nogen middelalderslekter (Norsk slekthist. tidsskr., 8, 1942) s. 259 ff., är denna släkt flera generationer äldre.

patronymika halvbror på mödern. Om Åke Thotts slutsats av ordningsföljden mellan bröderna är riktig, kan alltså Åke Thordsson ej ha varit son till den 1301 avlidne Thord Thaat.

Ett viktigt problem i släkten Thotts genealogi är sambandet mellan hans gren, "Näs-grenen", och den sedan 1600-talet utdöda s. k. Härlöv-grenen, till vilken de i 1400-talets nordiska historia ryktbara Axelssönerna hörde. Där om handlar bilaga 3 (s. 185–193) i Åke Thotts bok. Han påpekar, att Näs-grenen enligt 1500-talets släktböcker härstammade från en bror till Axelssönernas fader Axel Pedersson. Denne bror skulle ha hetat Erik Pedersson och haft en son Stig Eriksson, som skulle ha varit far till Åke Thotts anfader Anders Stigsson på Näs, nuvarande Trollenäs i Skåne. Varken Erik Pedersson eller Stig Eriksson har emellertid kunnat återfinnas i samtida handlingar. Danmarks Adels Aarbog 1900, s. 410 ff., och senare Elgenstierna, anser därför i stället, att Anders Stigsson var son till Stig Åkesson (Thott), som före Anders Stigsson bott på Näs och skulle ha varit sonson till den svenska konungen Magnus Erikssons råd 1344 Nils Kyrning. Den sistnämnde förde Thott-vapnet och var enligt Danmarks Adels Aarbog bror till Axel Pederssons farfar Axel Åkesson vilken 1356 nämnes bland den svenske konungen Erik Magnussons råd. I sina förutnämnda uppsatser i Personalhistorisk Tidsskrift 1978 och 1981 har Åke Thott sökt få fram indicier för att denna i Danmarks Adels Aarbog utan källhänvisningar framlagda genealogi är riktig. Den svagaste länken i kedjan är påståendet, att Nils Kyrning och Axel Åkesson skulle ha varit bröder, och att deras far skulle ha hetat Åke Thordsson och varit son till Thord Thaat är endast en konstruktion.

Det anförda ger en föreställning om svårigheterna, när det gäller att utreda även en sådan högfrälse medeltidsätt som Thottarna. Genom att jämföra Danmarks Adels Aarbogs uppgifter med samtida källor och referera de senare har Åke Thott underlättat fortsatt forskning. I alltför många fall har han emellertid upprepat uppgifterna i Danmarks Adels Aarbog utan att beakta senare utredningar i den vetenskapliga litteraturen, t. ex. Paul Sjögrens böcker om Släkten Trolles historia intill år 1505 (1944) och om Ätten Posses historia intill år 1500 (1950), min bok om Ätterna Oxenstierna och Vasa under medeltiden (1952–53) och Kjell-Gunnar Lundholms om Sten Sture den äldre

och stormännen (1956). Den sistnämnde (s. 5 med not 8) visade, att den Agneta, som var trolovad med Sten Sture d. ä., var dotter till Ivar Axelsson (Thott), ej till Åke Axelsson, såsom Åke Thott (s. 161) efter Danmarks Adels Aarbog uppger. Min bok behandlar t. ex. (s. 616–621) Laurens Axelssons (Thott) barn, bl. a. sonen Axel Laurenssons dåliga ekonomi, betydligt utförligare än Åke Thott (s. 164).

I bilaga 4 (s. 195–197) söker Åke Thott redovisa, när vissa förnamn tidigast dyker upp i släkten, och varifrån de ärvts. Han har därvid ej begränsat sig till medeltiden. Nytt för mig är hans påstående, att namnet Gustav skulle ha sitt ursprung i det latinska Augustus. Enligt Ingvar Fredriksson, Svenska personnamnsstudier (1961), har namnet Gustavs nordiska ursprung "aldrig på allvar ifrågasatts", och Fredriksson anser, att det betyder "götarnas stöd". Enligt Gösta Holms uppsats om samma namn i Namn och bygd 1974 skulle det emellertid härröra från det nordvästslaviska namnet Goštislav.

Åke Thotts bok avslutas med ordförklaringar. Personregister saknas tyvärr, varför man är desto mer tacksam för släkttavlor (s. 42, 59, 103, 117 och 125).

Hans Gillingstam

Frälsegods under senmedeltiden

Ing-Marie Munktel har skrivit en doktorsavhandling, som bär titeln *Gods, godsägare och landbor 1450–1520. Studier i de senmedeltida frälsegodsens funktion*. (Meddelanden från Historiska Institutionen i Göteborg 22. Lindome 1982. 321 s.). Den behandlar således de stora världsliga frälsegodsens under senmedeltiden. Det är ett ambitiöst upplagt arbete, som tar upp så viktiga problemområden som godsbildning, räntestruktur, godsägarnas handel med över-skottsprodukter och landbornas situation. Flera av dessa ämnen är stora nog att ge underlag för separata avhandlingar.

Senmedeltidens agrara ekonomi har tilldragit sig stort intresse under de senaste decennierna. Den kontinentala forskningen är överflödande rik och i Norden har på senare år en lång rad undersökningar tillkommit inom ramen för det nordiska ödegårdsprojektet. Det är att beklaga att författaren inte konsekvent kunnat integrera denna forskning med sitt avhandlingsarbete. Den senmedeltida "agrarkrisen" spelar en icke obetydlig roll för hennes undersökning av godsbildningen men glöms sedan bort i

avsnitten om sätesgårdarnas produktion, godsens räntestruktur och handeln med överskottsprodukter för att sedan återkomma i kapitlet om landbornas situation. Det finns anledning att förmoda att agrarkrisen haft betydelse för sätesgårdarnas produktion, räntestrukturen och handeln med överskottsprodukter, varför det hade varit intressant och för övrigt ytterst angeläget att få detta belyst. Någon motivering till att eliminera agrarkrisen i vissa avsnitt och föra in den i andra ger Munktel inte. Denna brist på en konsekvent genomförd anknytning till modern agrarhistorisk forskning och ett övergripande ekonomiskt perspektiv har också lett till att författaren, utom i avsnitten om godsbildningen och landbornas situation, behandlar perioden 1450–1520 som ett continuum, som om inga förändringar skett under perioden ifråga om ränteuttag, handel med överskott och produktion vid sätesgårdarna.

En annan forskningsgren, som är väsentlig för medeltida godshistoria, och som författaren inte satt sig in i är den personhistoriska. Många av författarens släktbeteckningar är sedan länge övergivna av modern genealogisk forskning. Trots att standardverket Aldre svenska frälsesläkter (ÄSF) finns upptaget i litteraturföteckningen, är det av släkttavlor uppenbart att författaren inte tillgodogjort sig verkets för medeltidsforskningen så viktiga släktutredningar. Det får anses graverande att en akademisk forskare inte känner till att den nu vedertagna beteckningen på den heliga Birgittas släkt är *Finsta-ätten*. Munktell kallar den "Mohammarsätten", en beteckning som 'avlivades' redan av K. H. Karlsson (ÄSF, s. 27). Birgitta Birgersdotters make Ulf Gudmarsson förde ingalunda vapnet "hjorthorn" utan sitt modernevapen (lejon); han tillhörde "Ulvåsa-ätten", vilket likaledes framgår av ÄSF. Ytterligare exempel på inaktuella släktbeteckningar är "Hvit" – Birgittas sonson Karl Karlsson av Ulvåsa-ätten – och "Blå" – Gregers Bengtsson av Aspenås-ätten.¹

Vidare kan beträffande relationen till annan forskning konstateras: På 1930-talet publicerade Per Nyström en uppsats om Gustav Vasas avelsgårdsprojekt. Nyström uppfattade avelsgårdarna som en för Sverige ny produktionsform. L.-A. Norborg (Storföretaget Vadstena kloster) visade sedan att avelsgårdar funnits redan under medeltiden men kunde på grund av materialbrist inte belysa produktionen vid de medeltida avelsgårdarna. Till denna debatt, som

genom Ulf Söderberg (Gustaf I:s arv och eget i Uppland) tillförts nytt empiriskt material, anknyter inte Munktell, som tycks vara helt omedveten om att hon med sitt material definitivt kan vederlägga Nyströms uppfattning.² Inte heller till den livliga kontinentala forskningen om driftsformernas förändringar under senmedeltiden finns en närmare koppling, vilket hade varit motiverat med hänsyn till ämnet.

Författaren bygger sin undersökning på i huvudsak två typer av källmaterial: 1) diplom 2) räkenskaper och jordeböcker i Riksarkivets C-serie. De källmässiga utgångspunkterna tillhör avhandlingens obestridliga förtjänster, ty författaren har dragit in ett stort och tidigare i mycket begränsad omfattning utnyttjat källmaterial, som bara delvis är tryckt och därtill är svårtolkat. Det ställer stora krav på noggrann analys och bearbetning för att kunna utnyttjas för olika slutsatser. Det gäller att bestämma karaktären på olika källor, fastställa tillkomstsituation, identifiera orter och räntepersedlar. Dessvärre visar det sig vid en stickprovskontroll att avhandlingen i detta avseende företer stora brister, vilket framgår av följande:

1) Som huvudkälla till undersökningen av landbogodset under Hjulsta i Åsunda i Uppland och uppbörden från detta landbokomplex använder Munktell C 34 från 1490-talet. Men för detta syfte kan C 34 inte utnyttjas, då den inte upptar landbogodset under Hjulsta. Den uppbörd som Munktell redovisar gäller leveranser från Fröberga på Selaön och det oidentifierade 'Alö'. Om leveranserna avser landboräntor eller förläningsräntor framgår ej av räkenskapen. I leveranserna ingår sakören från en bonde i Åkers sn, vilket Munktell läst fel och tolkat som Dunkers sn och därav dragit slutsatsen

¹ Det förekommer mycket slarv i fråga om personuppgifter och några exempel må anföras: a) Karl Ormsson (Gumsehuvud) var inte gift med "Ingeborg Bengtsdotter (Blå)" (avh, s. 70) utan med Märta Gregersdotter, dotter till Gregers Bengtsson. b) Riksföreståndaren Svante Nilsson kallas flera gånger anakronistiskt "Svante Sture". Det påstås dessutom att sonsonen Svante (Stensson) Sture hade samma namn. c) Kvinnornas patronymika är i flera fall felaktiga, t.ex. "Birgitta Turesson" (släktavla II). d) En av de tidigare ägarna till Åkerö var Ragvald Magnusson, som omnämns utan släktbeteckning – enligt ÄSF tillhör han Håkan Tunassons ätt (Vinstorpa-ättens vapen).

² Munktells definition av avelsgård är för övrigt inte helt korrekt, se nedan.

att till Hjulsta hörde gods i Österrekarne härad. Yttermera kan noteras att på en karta över godscomplexet under Hjulsta upptas enheter i Åsunda härad. Som källa anges C 34, men C 34 upptar inga gods i nämnda härad. C 34 är visserligen en svårtolkad källa, men så mycket är klart, att den inte kan närmare knytas till Hjulsta. Uttryckssätt som 'östantill', 'Kåkbrinken', liksom formuleringen 'här i gråbrödra klostret' tyder på att den är förd i Stockholm, och då rimligen på Folke Gregerssons (Lillie) gård därstädes.

Munktells oförmåga att läsa innantill och rätt tolka innebörden av olika diplom kan vidare illustreras med följande: I skildringen av framväxten av landbogodset under Hjulsta anför Munktell ett brev, som avser Nils Faderssöns (Sparre) överlåtelse av "gods under Stäket" till ärkebiskopsbordet. Godsen sägs ligga i "Vifolka socken i Sollentuna härad". Enligt brevet (RAP 1478 16/4) gäller det godset Görväln i Järfälla socken, vilket även framgår av Gillingstams arbete om ätterna Oxenstierna och Vasa (s. 317), till vilket författaren hänvisar. Av detta arbete framgår dessutom att det är frågan om Oxenstierna-gods och därför inte kan anses tillhöra godset under Hjulsta. Görväln är i själva verket ett eget litet godscomplex med ett antal underliggande torp. Den egentliga överlåtelsen av Görväln hade dock skett redan på 1460-talet (G. Dahlbäck, Uppsala domkyrka, 1977, s. 49 f.), då Nils ännu inte disponerade Hjulsta, vilket han erhöll först 1475 i arvskifte efter sin mor Elin Nilsdotter (Natt och Dag).

2) I avsnittet om produktionen vid sätesgårdarna uppger Munktell att på Åkerö såddes 1493 "2 spanner och 19 tunnor korn", samt "9 spanner både vete och råg". Räkning i tunnor i fråga om spannmål med underavdelningen skäppor förekom vid denna tid nästan uteslutande i Västsverige, vilket borde ha fått författaren att reagera och noggrant kontrollera, vad som egentligen står i räkenskapen. Där står nämligen inte tunnor utan tönor, vilket är plural av tön. På tönen gick det sex spann. Detta innebär att utsädet i själva verket är långt större än Munktells framställning ger vid handen. Munktell anger i en exkurs tunnans storlek till ca 117 liter, vilket med hennes tolkning skulle ge ett utsäde på 2795 liter på Åkerö, räknat med ca 52 liter på spannen. Räknat i tön blir i stället utsädet 6500 liter. Men därmed är det inte slut på felaktigheterna. Munktell uppger att en "fragmentarisk" uppgift på samma blad i

den utnyttjade räkenskapen för Åkerö anger att "detta såddes i höst 3 tunnor råg av stora ladan och 8 tunnor gärråg ...". I själva verket anges på det utrymme Munktell markerat med prickar ett utsäde av ytterligare 6 tön och 4 spann råg, 10 spann gammal råg, 4 1/2 spann vete och 5 spann (sannolikt råg). Munktells uppfattning om relationen mellan olika sädesslag blir därför helt felaktig. Dessutom uppges på samma blad att det såddes 14 spann av ärtor och spannmål i det närbelägna Ekeby, som uppenbarligen lagts in under avelsgården på Åkerö. Detta har Munktell inte uppfattat. För produktionen vid Ekeby går det för övrigt att ställa utsädestal direkt mot skördeuppgifter, varför Munktell inte hade behövt spekulera över vad det av henne redovisade utsädet givit i skörd. Eftersom produktionsuppgifter för sätesgårdar över huvudtaget är mycket få för både medeltiden och 1500-talet är det ytterst viktigt att de som finns blir korrekta.

3) Munktell visar prov på både ointresse och oförmåga att identifiera godsenheter. Här följer ett axplock av exempel på bristande ortsangivelser:

a) Ett oidentifierat "Häverum" förmodas vara "perifert landbogods" under Tyresö, vilket ger en klumpsumma av 30 mark i ränta. Av räkenskaperna i C 29 framgår tydligt att det är frågan om Häverö i Roslagen samt 9 1/2 mark från Singön. Detta är en förläning, som Gregers Matsson (Lillie) hade ännu på 1480-talet (se C 32, DMS 1:3 s. 20), och penningbeloppen är således den årliga skatten från socknen, inte någon penningavrad.

b) Godset "Skällenor" med kvarnar ligger ingalunda i Östergötland som författaren förmodar. Det är fråga om Skällnora i Fresta socken i Uppland, vilket tidigare ägts av Birger Petersson (Finsta-ätten) och som i slutet av 1300-talet donerats till Vadstena kloster. Då Skällnora redovisas i klostrets jordebok 1447 (tryckt senast 1971), är det ingen svårighet att identifiera godset.

c) I samband med Ulvåsa berör Munktell en överenskommelse mellan ättlingar till den heliga Birgitta och Vadstena kloster rörande gods i Östergötland och "Ölandasund i Närke". Detta oidentifierade gods, som även omnämns tidigare i avhandlingen, kallas längre fram i tiden Ölmesund och ingår i säteriet Stjärnsund vid Vätterns norra ände. I överenskommelsen får klostret enligt Munktell "ett fiskeri som kallades kalv i wötor" (avh., s. 81). Enligt det citerade

diplomet (RAP 1454 23/4) är det fråga om halva fisket "Kalfv i Wæter", det vill säga Kalven i Vättern, vilket är ett 3-metersgrund mitt i sjön sydväst om ön Stora Röknen (framgår av Atlas till standardverket Svenska orter).

d) Lövsta i Funbo socken i Uppland har genom felläsning placerats i Sundbo socken, Österrekarne.

e) Uttrycket "på kollen" avser Kållands härad, vilket framgår av Styffes standardverk, Skandinavien under unionstiden.

f) Viby i Harbo socken placeras i Åkerbo härad (vilket landskap?), fastän socknen sedan länge finns redovisad i Det medeltida Sverige (DMS 1: 4) – den ingår i Våla härad i Uppland.

g) Munktell underlåter i en mängd fall att identifiera godsenheter. I skildringen av Hjulsta-godsets framväxt tar hon utgångspunkt i ett skiftesbrev från 1367, där en Elin Ingevaldsdotter får Hjulsta och jord på fem oidentifierade platser (avh., s. 75). Då författaren hävdar att just detta Elins gods "blev centrum i det framväxande Sparre-godset på 1400- och det tidiga 1500-talet", är det högst otillfredsställande att läsaren inte får veta var dessa enheter är belägna. Efter att ha studerat topografiska kartan kan man konstatera att tre av orterna inte ligger i sätesgårdens närhet utan i Tillinge socken.

Andra exempel rör Bjurum i Västergötland. Munktell anför ur ett skiftesbrev från 1500 (avh., s. 74) orterna "Skögelsta", "Läringe", "Walatorp", "Berga" och "Moraby", och ur ett brev från 1514 "huvudgården i Roden som kallades Bossgården". Dessa orter är inte svåra att identifiera, ty de redovisas under Bjurum i jordeboken C 39, som förtecknat Gustav Karlssons (Gumsehuvud) arvegods efter hans död 1486. Jordeboken är utgiven av K G Lundholm, vilket framgår av författarens uppställning i Bilaga 4, och samtliga ortnamn är av utgivaren identifierade.³ Det är för övrigt svårt att förstå varför Munktell vid rekonstruktionen av Bjurum-godset inte utnyttjat denna i sammanhanget så väsentliga källa.

Det problemområde Munktell först behandlar är godsbildningen. Författaren går här tillbaka ända till 1300-talet för att få ett långt tidsperspektiv. Ett huvudresultat av undersökningen blir att arven – makens och makans – har spelat en avgörande roll i framväxten av de stora godskomplexen. Det är precis vad P. Sjögren också fann i sin undersökning av ätten Trolles gods under

senmedeltiden. Något försök att ange hur stor del av olika godskomplex, som utgjorts av arvegods och olika förvärvsgods görs inte, varför det inte blir möjligt att avgöra hur mycket den enskilde jordägaren själv genom köp, byten och försäljningar har kunnat påverka sitt godskomplex. Det blir inte heller möjligt att göra några jämförelser över tiden, vilket är skada, då det är tänkbart att det finns skillnader i godsbildningen mellan olika perioder.

När det gäller godsstrukturen har Munktell funnit att godsen på 1300-talet bestod av landboenheter arronderade runt sätesgårdarna och därutöver mindre koncentrationer i andra områden. Kring dessa "centra" byggdes sedan godskomplexen ut på 1400-talet. Koncentrationstendensen skulle ha varit särskilt markant efter 1450, liksom en inriktning på att förvärva gods, som låg vid goda kommunikationsleder. Utvecklingen skulle, menar Munktell, ha inneburit att godsbildningen ändrat karaktär. Köp och byten har inriktats efter "varor-marknader". Denna förändring tolkas så att "jordägandet (på 1400-talet) inte längre var intressant enbart som kapitalplacering utan som en tänkt kapitalförräntning, man övergav m.a.o. den traditionella latiefundiebildningen, vars avkastning var inriktad på en begränsad marknad – till förmån för ett exportinriktat godsägande med sikte på en större marknad" (avh., s. 85 f).

Underlag för en så väldig slutsats finns inte i avhandlingen, vare sig teoretiskt eller empiriskt. En tolkningsram med sådana implikationer har författaren inte presenterat och godsundersökningen i sig tillåter inte en empirisk generalisering av sådan räckvidd. Arronderingen runt sätesgårdarna har knappast, i varje fall har Munktell inte visat det, med en orientering efter "varor-marknader" att göra. Sätesgårdarnas produktion och räntan från omgivande landbogods var ingalunda marknadsanpassade, eftersom de hade till främsta uppgift att hålla det adliga hushållet vid sätesgården självförsörjande med en rad basvaror.

Någon förklaring till arronderingen ges för övrigt inte. Det kan därför vara befogat att här ge en förklaring, som visserligen är hypotetisk men som har stöd i internationell

³ De ovan anförda ortnamnen skall således identifieras enligt följande: Sjogerstad (kyrkby), Loringa i Sjogerstads sn, Valtorp (kyrkby), Berga i Torbjörnstorps sn, Mårby i Mårby sn (nu Bjurums sn) och Bossgården i Rådene, samtliga belägna i Gudhems härad.

forskning och bygger på iakttagelser i det av Munktell utnyttjade materialet. Förklaringen innebär kortfattat följande: Agrarkrisen ledde till ett räntebortfall för jordägarna. För att kompensera sig började de satsa på det egna jordbruket (avelsgården). Till detta behövdes dagsverken från avelsgårdarna närboende landbönder. Därför sökte jordägarna förvärva gods i sätesgårdarnas närhet, vilken strävan underlättades av att jordägarna där hade bättre förutsättningar att bevakat utbudet av jord än i andra områden. Den ökade satsningen på de egna jordbruken skulle också kunna förklara, varför bestämmelser om dagsverksplikt – sådana saknas i Magnus Erikssons landslag – förts in i de stadgar som tillkom i början av 1400-talet.

När det åter gäller Munktells uppfattning av godsbildningens förändring kan man vidare fråga om de egentliga överskotts-räntorna uppvisar en förändring från 1300-talet till 1400-talet, som skulle kunna stödja hennes tes om en orientering efter "varor-marknader". Några uppgifter om räntestrukturen inom 1300-talets storgods ges emellertid inte i avhandlingen; inte heller framgår det hur 1300-talets stora jordägare funnit avsättning för sina överskott – om det skett på en lokal marknad eller på en större marknad. Det synes dock rimligt, vilket talar mot Munktells tes, att 1300-talets storgodsägare, i likhet med 1400-talets, hade ett behov av att köpa salt, kläder och lyxvaror från utlandet och därför var intresserade av att producera varor som kunde säljas på en större marknad.

Munktell framhåller att 1400-talets jordägare särskilt lagt sig vinn om att förvärva gods, som låg utmed goda kommunikationsleder. Dessa gods skulle ha förvärvats just av detta skäl. Problemet är bara att Munktell inte kan visa att dessa gods förvärvats av nämnda skäl. Det är ju tänkbart – det borde under alla omständigheter ha prövats – att det primära syftet med dessa förvärv i vissa fall varit att komma åt godsenheter med en viss typ av ränta. Dessutom har Munktell inte visat hur representativa just dessa förvärv i ådalar med goda förutsättningar för kommunikationer är. I andra fall är det uppenbart att gods utmed goda kommunikationsleder inte förvärvats därför att de legat vid kommunikationsleder. Ett exempel må anföras: Det finns uppenbarligen en godsbildningstrend, som leder till en ökad arrondering runt sätesgårdarna. Denna trend är allmän och gäller oberoende av var sätesgårdarna ligger. Det går också,

som vi visat, att ge en rimlig förklaring till arronderingen. En av de sätesgårdar Munktell behandlar är Fågelvik. Den ligger i Tjust, där nästan all bebyggelse är koncentrerad till de sprickdalar som i sydostlig-nordvästlig riktning leder in i det centrala Östergötland. En arrondering av gods runt sätesgården Fågelvik från 1300-talet och framåt leder med nödvändighet till att de förvärvade enheterna kommer att ligga i nämnda sprickdalar. Men dessa enheter har ju inte förvärvats därför att de låg vid goda kommunikationsleder utan därför att

- 1) de låg nära sätesgården
- 2) ägaren till Fågelvik, liksom andra storgodsägare, strävade efter och hade dessutom möjlighet att arrondera runt sin sätesgård,
- 3) den odlingsbara jorden låg i nämnda sprickdalar.

Vidare är det med Munktells utgångspunkt berättigat att ställa frågan vilken nyta jordägaren hade av goda kommunikationer in i Östergötland, när räntan från dessa enheter normalt torde ha använts vid hushållet på Fågelvik. Om dessa räntor visade sig utgjort ett överskott, t. ex. till följd av att förläningsräntor från Tjust kunde användas för hushållet på Fågelvik, bör det ha varit mera intressant för ägarna till Fågelvik att föra varorna utrikes i stället för att transportera dem till en lokal marknad i Östergötland.

Mot avsnittet kan för övrigt anmärkas:

- 1) Källäget diskuteras inte. Förutsättningarna att belägga godsstrukturen är väsentligt gynnsammare för 1400-talets del än för 1300-talets. Vad detta får för konsekvenser utreds inte. Det klarläggs inte heller hur många godsenheter författaren kan bestämma proveniensen för. Härigenom undergrävs tilltron till flera av Munktells slutsatser, t. ex. till uppfattningen om en starkt ökad godskoncentration efter 1450.⁴ Vidare, när Munktell konstaterar att det inte finns belägg för snabba spekulationsköp av den typ Arvid Trolle och Bo Jonsson företagit, är hon uppenbarligen inte medveten om att denna iakttagelse kan bero på källäget.
- 2) De stora bristerna i vad avser identifiering av olika godsenheter – exempel har tidigare givits – gör att avhandlingen ger en mycket oklar föreställning om

⁴ En utmärkt illustration av källäget och dess konsekvenser för godsrekonstruktion ges av C. Winberg i HT 1983:2.

godsens geografiska uppbyggnad. Bristen på geografiska kunskaper framgår dessutom av rent felaktiga beskrivningar av sätesgårdarnas läge. Så påstås t. ex. Tyresö ligga "i en bördig jordbruksbygd"; en blick på topografiska kartan visar att godset tvärtom har ett perifert läge i Stockholms inre skärgård, långt ifrån de äldre jordbruksbygderna på Södertörn.⁵

I avsnittet om uppbörden redovisar Munktell omfattning och sammansättning av landboräntor och även förläningsräntor knutna till olika godskomplex. De vanligaste uppbördspersedlarna var spannmål, smör, järn och pengar. Dessutom förekom runt en del sätesgårdar en mer varierad naturränta. Redan i kapitlet om godsbildningen framhåller Munktell att jordägarna inte vågat sig på en långt gående specialisering av landboräntan inom godsen. Frågan om specialisering är naturligtvis relativ. Jämförs landboräntorna i ett område med skatterna (Dovring: De stående skatterna) i samma område visar sig landboräntan ofta vara mer specialiserad, då den är koncentrerad till någon huvudpersedel. Detta är en inte oväsentlig aspekt, som Munktell förbiset. Läsaren får vidare av Munktells ordval den uppfattningen att jordägarna suveränt kunde bestämma sammansättningen på sin ränta. Men det fanns ju en motpart, nämligen landborna, som sannolikt hade synpunkter på räntan. Räntan återspeglar därför inte bara jordägarnas utan även landbornas intressen. För övrigt kan noteras att Munktell aldrig klargör vilka funktioner räntorna från olika delar av godsen hade och hur de olika räntorna kom till utnyttjande inom godsekonomin.

Tack vare bevarade räkenskaper för Fågelvik kan Munktell för några år på 1470-talet jämföra vad som skulle utgå i ränta och vad som faktiskt har utgått. Det visar sig att den faktiska uppbörden inte alls nådde upp till de kvantiteter som var föreskrivna. Bortfallet har för vissa persedlar varit stort och läsaren undrar vad det kan bero på. Kan det sättas i samband med agrarkrisen, eller beror det istället på tillfälliga produktionsstörningar på enskilda hemman, t. ex. till följd av brand eller missväxt? Något svar på dessa frågor ges inte av författaren.

Kapitlet om sätesgården som produktionsenhet och arbetsplats innehåller åtskilliga uppgifter av intresse rörande anställningsförhållanden, löner och produktion. Påfallande är likheterna med förhållandena på Örby i Vendel, som Ulf Söderberg be-

handlat i sin avhandling om Gustav Vasas arv- och egetgods i Uppland. Vad Munktell emellertid inte klargör är den viktiga roll som det omgivande landbogodset spelat för sätesgården, till vilken det levererat dagsverken och naturapersedlar. Så vitt vi kan förstå har avelsgård och omgivande landbogods utgjort en integrerad produktionsenhet. Lite tvekande ställer vi oss för övrigt till utnyttjandet av landskapslagarna när det gäller anställningsförhållanden på 1400-talets sätesgårdar. Det kan inte utan vidare antas att landskapslagarna, som avser förhållanden under 1200-tal och tidigt 1300-tal, är relevanta för 1400-talet. Samma metodiskt tvivelaktiga förhållningssätt har Munktell när hon skriver om landbornas situation.

För övrigt kan noteras att Munktells definition av avelsgård inte är helt korrekt. "En avelsgård var", skriver Munktell, "en gård där man satsade på storjordbruk, oftast under ägaren själv. Avelsgård innebär med nutida språkbruk produktionsgård". Men avelsgård betyder, så vitt vi kan förstå, i själva verket en gård, där jordägaren bedrev jordbruk för egen räkning till skillnad från landbojorden, som upplåtits till bönder med skyldighet att prestera ränta. Avelsgården kunde vara av mycket olika storlek. Små avelsgårdar hade lågfrälset, eftersom det inte hade tillgång till dagsverken att driva större jordbruk.

De stora jordägarna bedrev en omfattande handel med överskottsprodukter för att skaffa sig de varor som de inte själva producerade. Erik Lönnroth var den förste att påvisa att senmedeltidens jordägare hade starka intressen i utrikeshandel. Bilden av frälsets utrikeshandel förtydligades och fördjupades sedan av Ingrid Hammarström. Munktell kan nu visa att jordägarna haft betydelse för den lokala handeln. Via sätesgårdarna har importvaror som salt distribuerats ut till bönder i den omgivande bygden, väl inte minst landbönder. Dessa iakttagelser är oerhört intressanta, men de sätts aldrig in i ett större sammanhang. Vad har t. ex. detta inneburit för landborna vid sätesgårdarna. Var det en fördel för dem eller har deras beroendeställning ytterligare accentuerats?

⁵ Författaren tycks för övrigt vara omedveten om var ruinen efter det medeltida Fågelvik är belägen, eftersom lägesangivelsen (avh., s. 58) är helt fel.

Det är en mycket omdiskuterad fråga om landbornas situation förvärrats under 1400-talet eller inte. MunkteLL belyser problemet med en rad konkreta uppgifter om landbornas dagsverksplikt, arrendevillkor och lånebehov men når i sina slutsatser inte längre än tidigare författare. Däremot förmedlar hon värdefulla uppgifter om landbokvinnor som i egen regi drivit sina jordbruk.

Det är ett stort ämne MunkteLL givit sig i kast med. Det är också ett svårt ämne, inte minst på grund av ett besvärligt och mycket heterogent källmaterial, som ställer stora krav på den som utnyttjar det. Avhandlingen hade sannolikt vunnit på en begränsning av antalet frågeställningar. Det hade gett författaren bättre förutsättningar att precisera och fördjupa sina frågeställningar och noggrannare penetrera och analysera källmaterialet. Det hade också kunnat ge tid till en översyn av den språkliga framställningen, som nu saknar stringens och som dessutom är behäftad med inte så få språkfel. Det senare gäller också den engelska sammanfattningen.

Olle Ferm Sigurd Rahmqvist

Konung Gustav I som fransk romanhjärte

I sin doktorsavhandling *Romanens och prosaberättelsens historia i Sverige intill 1909* (1907) nämnde Fredrik Böök Charlotte-Rose de Caumont La Force 1697 publicerade roman *Gustave Vasa, Histoire de Suède*, som utmärkt av kraftig och haltfull karaktärsteckning, stämningsfullt romantisk naturskildring och oförskräckt upptagande av utpräglad realistiska element. Den hade tidigt översatts till svenska, och en av översättningarna publicerades 1775 under titeln *Gustaf Vasa eller konung Gustaf I:s kärlekshändelser* (3:e uppl. 1786). Ett kort referat föreligger i den finländske litteraturhistorikern Gunnar Castréns avhandling *Norden i den franska litteraturen* (1910).

Om denna roman handlar Ingrid Fröbergs doktorsavhandling *Une "histoire secrète" à matière nordique: Gustave Vasa, histoire de Suède (1697), roman attribué à Charlotte-Rose de Caumont La Force (vers 1650–1724)* (Acta universitatis Upsaliensis, Studia Romanica Upsaliensia, 31, Stockholm: Almqvist & Wiksell, Uppsala 1981, 185 s.).

Inledningsvis presenteras med hjälp av fransk litteratur författarinnans levnad och omfattande produktion, som även redovisas i en bibliografi mot slutet av boken. I hennes övriga arbeten förekommer bl.a.

Burgunds historia, 1400-talskungen Henrik IV av Kastilien, Frans I:s av Frankrike syster drottning Margareta av Navarra och hennes dotterdotter Katarina, syster till Henrik IV av Frankrike. Vidare meddelas uppgifter om upplagor, omtryck och översättningar av romanen om Gustav I.

Större delen av Ingrid Fröbergs bok utgöres av en genomgång av denna romans innehåll med påpekanden om överensstämmelser med tidigare litteratur som författarinnan använt. Personerna i romanen har nästan bara namnen gemensamma med 1500-talets. Kampen mellan Sten Sture d.y. och Kristian II blir här en kamp om en dotter till Sten Sture, som uppges vara Sveriges konung. Dottern, "la Princesse de Suedermanie", hade blivit trolovad med Gustav, som uppges vara son till "Duc de Gryphsolme". Trolovningen bröts emellertid, då Kristian friade till henne för sin sons räkning. Då hennes mor lyckas avslöja, att Kristian åtrår prinsessan för egen räkning, bryts även trolovningen med den danske prinsen, vilket blir orsaken till Kristians krigståg till Sverige och Stockholms blodbad. Under sin danska fångenskap uppges Gustav uppleva en kärlekshistoria med Kristians dotter Kristina, som i själva verket föddes först efter hans fångenskap i Danmark. Ytterligare en avvikelse från det faktiska händelseförloppet är att Gustav på sin flykt till Dalarna säges vara åtföljd av "Eric Banner", d.v.s. den Erik Eriksen (Banner) till Kalö på Jylland hos vilken han placerats under fångenskapen. Denne uppges till sist bli gift med en syster till Gustav vid namn Cecilia, som aldrig existerat.

Avslutningsvis behandlas språk och stil i romanen samt dess inflytande på senare litteratur. Som bihang publiceras alfabetiskt uppställda tabeller över ort- och personnamn i denna roman jämte deras motsvarigheter i dess källor. Personnamnstabellen har sitt intresse även som bidrag till kännedomen om uppkomsten av den från Frankrike till Sverige under 1700-talet spridda benämningen Gustav Vasa (jfr min avhandling *Ätterna Oxenstierna och Vasa under medeltiden*, 1952, s. 123, not 38, och HT 1964, s. 52). En bibliografi och ett register underlättar studiet av Ingrid Fröbergs arbete.

Hans Gillingstam

350-årsminnet av Gustav II Adolfs död

Våra historiska minnen ägnas i dagens Sverige föga uppmärksamhet. Allmänhetens

kunskaper om det historiska skeendet i äldre tid blir allt mindre. I massmedia händer det att sådana historiska gestalter som Gustav II Adolf och Karl XII opåtalat framställs som "närmast rövarhövdingar". När 350-årsdagen av Gustav II Adolfs död vid Lützen inträffade den 6 november 1982, var det därför inte att vänta att jubileet skulle uppmärksammas särskilt mycket. Så skedde inte heller. Några institutioner, som hade speciell anledning att beakta Gustav-Adolfsminnet, celebrerade dock dagen, bland dem Uppsala universitetet och Livrustkammaren.

Under hösten 1982 behandlade ett antal forskare i en serie föreläsningar vid Uppsala universitet den kulturella och vetenskapliga expansionen i Sverige under 1600-talet. Föreläsningarna lades till grund för boken *Gustav II Adolf och Uppsala universitet*, Motala 1982 (190 s., ill.).

Boken inledes med dåvarande undervisningsministern Jan-Erik Wikströms invigningstal vid öppnandet av en minnesutställning över Gustav Adolf i universitetsbiblioteket i Uppsala. Föredraget, som återges något förkortat, bär titeln *Gustav II Adolf som kulturpolitiker*. Wikström pekar bl. a. på den rekordstora satsningen under konungens tid på skolor och läroverk och på Uppsala akademi, som med ett slag rycktes upp ur långvarigt förfall till ett lärosäte av europeisk klass. En grund lades därvid också till ett nytt universitetsbibliotek. Därutöver kan nämnas bl. a. grundandet av det livskraftiga universitetet i Dorpat.

Den ekonomiska bakgrunden till denna kulturutveckling tecknas av docenten i ekonomisk historia Ragnhild Lundström. I den utmärkta översikten kan författaren bygga på den forskning vid Uppsala universitet om 1600-talets samhälle, som inspirerats särskilt av professor Sven A. Nilsson. Docenten Kurt Johannesson skriver om *Uppsala universitet och 1600-talets Europa* och professor Sven Göransson om *Teologien i 1600-talets Uppsala*, där bl. a. samtidens teologer passerar revy. Av övriga uppsatser av personhistoriskt intresse må här nämnas Sven A. Nilsson, *De gustavianska arvegodsens*, Åke Davidsson, *Gustav II Adolfs bokgävor till akademien i Uppsala*, Gunnar Eriksson, *Johan Skytte som kansler och filosof* och Erik Kjellberg, *Musik och musikutövning vid Gustav II Adolfs och Maria Eleonoras hov*. Boken avslutas av Sten Carlsson med uppsatsen *Gustav II Adolfs-traditionen i Uppsala*, där förfat-

taren tar upp bl. a. frågan om varför Gustav II Adolfs plats i det allmänna medvetandet nu är avgjort svagare än ännu för 50 år sedan. Tillhör han över huvud taget det levande förflutna? Gustav Adolfs insatser som fältherre och troskämpe har varit föremål för mycken diskussion men som kulturpersonlighet och riksbyggmästare framstår, menar författaren, konungen allttjämt inför eftervärlden som en helhjärtad förkämpe för ljus och frihet, sanning och vett.

Livrustkammaren i Stockholm hyllar Gustav Adolf, sin grundare, med jubileumsboken *Gustav II Adolf – 350 år efter Lützen*, Stockholm 1982 (111 s., ill.). Sex framstående forskare förmedlar här, för att citera Kersti Holmquists inledning, "sin syn ur skilda aspekter på den ideologiska bakgrunden och de egenskaper och förutsättningar som styrte Gustav II Adolfs handlande och som gett honom den världspolitiska position som ingen svensk före eller efter honom har intagit".

Kurt Johannesson behandlar *Gustav II Adolf som retoriker*. Konungens talekonst gjorde stort intryck på samtiden men har – dock alltid på hög nivå – värderats olika under olika tidsepoker. I dag är det, menar författaren, nödvändigt att vi först underkastar oss mödan att rekonstruera de ideal som konungen uppfodrats till, innan vi söker förstå hans tal och skrifter och den verkan de ägde i hans egen tid. Den rekonstruktionen ger, bland mycket annat, Johannessons uppsats.

I uppsatsen *Militärstaten i funktion* sammanfattar och utbygger Sven A. Nilsson framförallt sina egna omfattande forskningar om det svenska samhället och dess förutsättningar under Gustav Adolfs tid. Sverige utvecklas till en militärstat, där krigens och krigsmaktens krav prioriteras och där deras tillgodoseende leder till genomgripande samhällsförändringar. Denna krigsmobilisering hade, menar författaren, som förutsättning ett alltmer autokratiskt styre och vilade i hög grad på kungens egen person. Riksarkivarien Sven Lundkvist analyserar frågan om *Gustav Adolf som fältherre* och söker från olika utgångspunkter bedöma, om konungen är värd det historiska världsrykte han i detta avseende onekligen fått. Lundkvist finner att detta rykte är befogat, "även om man sedan kan göra olika bedömningar, alltefter personlig uppfattning". Professor Ingun Montgomery diskuterar frågan om Gustav Adolfs ställning som troshjälte i uppsatsen *Gustav Adolf och religionen*. Hon fram-

håller religionens betydelse för konungens legitimitet och hur sammanflätade religion och politik var vid denna tid. Gustav Adolf ansåg sig föra ett rättfärdigt krig, d. v. s. ett krig som leddes av en legitim överhet, var ett försvarskrig och hade en klart avgränsad målsättning. Krigets skadeverkningar skulle i största möjliga grad begränsas. Författarens slutord blir: "Att Gustav Adolf av de evangeliska staterna och utifrån det här skisserade sättet att se på religion och politik uppfattades som en troshjälte kan inte förundra. Frågan blir då om vi i dag utifrån vår egen tids helt andra värderingar och förutsättningar har plikt eller ens rätt att detronisera honom".

Montgomery framhåller också Gustav Adolfs tolerans mot andra trosbekännare, i Tyskland även mot katolikerna. I sammanhanget nämner hon att konungen gjorde sin reformerte svåger pfalzgreven Johan Casimir till riksskattmästare, vilket stred såväl mot Örebro stadga som mot hans egen kröningsförsäkran. Till detta kan sägas, att pfalzgreven aldrig formellt utnämndes till riksskattmästare. Hans uppdrag bestod i att han som konungens närmaste manliga släkting i landet skulle ha ett överseende över finansförvaltningen under konungens frånvaro på samma sätt som han tidvis hade uppdrag som överbefälhavare över hemmatrupperna.

Professor Nils Runeby diskuterar i uppsatsen *Godh politie och regemente* Gustav Adolfs syn på Sveriges tillstånd och dess närmast förflutna historia. Han tar ett par av konungens uttalanden som utgångspunkt för kommentarer kring den föreställningsvärld, till vilken konungen anknöt, och den form av stat som blev 1600-talets. Gustav Adolfs ambitioner bör här inordnas i ett europeiskt perspektiv. Den vackra och rikt illustrerade boken avslutas med en uppsats av professor Allan Ellenius om *Gustav Adolf i bildkonsten: från Miles Christianus till nationell frihetssymbol*. Redan i samtiden växte det upp en rik bildflora kring Gustav-Adolfsgestalten.

Medan Gustav-Adolfsjubileet 1982 med bl. a. ovan nämnda undantag föga uppmärksammats i Sverige, har man i Tyskland ägnat den svenske konungen betydligt större uppmärksamhet, även i DDR. Vid monumentet i Lützen hölls sålunda en solenn ceremoni den 6 november 1982 med gäster inbjudna även från Sverige. I Västtyskland har Günter Barudio i ett festtal i år i samband med firandet av årsdagen av den westfaliska freden haft bitska ord att säga

om hur svenskarna – "några tidningar i Sverige i dag" – ser på och värderar Gustav II Adolf och Axel Oxenstierna. Dessa var ingalunda några "zerstörerische Imperialisten" som bara ville skaffa Sverige och sig själva större makt. Deras mål var att förhindra, att Habsburgdiktaturen lade under sig "das Heilige Reich" och därmed hela Europa. (Se Claus Sturm, *En omskapande fred i Europas historia*, Dagens Nyheter 27 oktober 1983).

Just Günter Barudio har till jubileet 1982 publicerat en ny, omfattande Gustav-Adolfsbiografi, där han ger uttryck åt bl. a. nämnda värderingar. Dess titel är *Gustav Adolf – der Grosse. Eine politische Biographie* (723 s. + pärmkartor, ill., Frankfurt am Main). Barudio är inte nöjd med värderingarna i Gustav Droysens (1869) eller Johannes Pauls (1932) stora biografier om Gustav Adolf, inte heller anser han att Michael Roberts (1953, 1958) tillfredsställande löst problemet om konungens insats. Droyssen ville sätta en maktmedveten erövrare i stället för den äldre tidens religiösa frälsargestalt. Paul gick tillbaka till "Christ und Held"-gestalten. Ingendera har enligt Barudio förstått Gustav Adolfs statskonst, som främst gick ut på att stävja universalmonarkien i Tyskland, vilken var livsfarlig också för det övriga Europa. Inte heller Michael Roberts har, enligt Barudio, klart uttryckt detta.

Barudio är en annorlunda författare och hans arbete en annorlunda bok. Han är starkt präglad av sina studier i rättslära och filosofi och en hans nära kontakt i Sverige är Nils Runeby, författaren till *Monarchia Mixta*, vilken han också tillägnar boken. Det har blivit ett lärt arbete, inte alltid lättläst och inte heller lättillgängligt men mycket läsvärt.

Författaren vill se Gustav Adolfs insatser i Tyskland mot bakgrunden av allt det konungen uträttade i Sverige för att bygga upp en efter tidens begrepp ovanligt solid rättsstat. Barudio framhåller hur konungen var noga med att förankra sina åtgärder hos riksråd och ständer. Han var en "rex justus", ovanlig i samtiden, och som en sådan ville han kämpa för rätt och frihet även mot de habsburgska diktatursträvandena, vilka också innebar religionsförtryck. Dessa strävanden, som förenades med konung Sigismunds, "Vasa-Polens", hotade också Sverige. Ur politisk synpunkt var de kejserliga planerna på att få herraväldet även över Östersjön särskilt farliga för Sverige. Gustav Adolf strävade efter att hålla kriget från

Sverige. Han ville möta fienden i Stralsund, inte i Kalmar.

Barudio menar, att forskningen hittills inte tillräckligt förstått Gustav Adolfs på rätt och laga överenskommelser baserade inställning. Kejsaren hade förbrutit sig mot rätten i det tyska riket och råkade denna rätt i fara, var detta farligt också för Sverige. Att rädda den politiska protestantismen bedömdes som nödvändig också för Sveriges säkerhet. Det enda möjliga blev en offensiv. "Defensio Sueciae" fordrade "Occupatio Germaniae". Gustav Adolfs krigspolitik härleddes sålunda ur kejsarens författningsbrott. Författaren avvisar tesen att konungen efter Breitenfeld skulle ha eftersträvat kejsarkronan och universalherraväldet. Här för finns ingen grund. Även för hans bundsförvanter i Tyskland gick kriget ut på att få bukt med kejsarens "injustitia", inte att ändra på rikets författning. Vad som eftersträvades var status quo ante 1618.

Det är inte utan skäl som Barudio ger sin bok titeln: Gustav Adolf — der Grosse. Även Axel Oxenstierna, "der Kanzler der Christenheit", är föremål för en mycket hög uppskattning i boken. Barudio hänvisar gärna till Hugo Grotius' uttalande om riks-kanslern som sin tids störste statsman.

Det stora arbetet är försett med utförliga, kapitelvis återgivna anmärkningar och källhänvisningar, som visar hur väl författaren behärskar även den omfattande svenska litteraturen. Egendomligt förefaller det, att författaren i sin litteraturförteckning upptar företrädesvis böcker och uppsatser, till vilka han inte direkt hänvisar i anmärkningarna. Ett välgjort ort- och personregister förhöjer bokens värde.

Medan Sverige ännu saknar en modern Gustav-Adolfsbiografi¹ och har överlåtit den hittills för svenska historiker övermäktiga uppgiften att författa en sådan till utlandet, har bara under 1982 en annan tysk författare publicerat en nästan lika omfattande biografi om Gustav Adolf som Barudio. Förre ledaren för Deutsche Verlags-Anstalt Felix Berner har efter sin pensionering återupptagit och slutfört tidigare forskningar om den svenske konungen. Resultatet har blivit boken *Gustav Adolf. Der Löwe aus Mitternacht* (Stuttgart 1982, 512 s., ill.). Den föreligger redan i två upplagor.

Berner är framförallt berättaren, som grundligt men livfullt skildrar konungens liv och gärning. Författaren läser tydligt svenska och hans litteraturkännedom är imponerande. Man saknar dock hänvisning till bl. a. den senaste tidens intensiva Gustav-

Adolfsforskning vid Uppsala universitet, även till t. ex. Axel Norbergs avhandling om Polen i svensk politik 1617–1626. I hög grad bygger Berner på Michael Roberts arbeten. Berner menar, att papper och publikationer inte är de enda grundstenarna för en bok om en historisk gestalt. Mötet med t. ex. skeppet Vasa, föremålen i Livrustkammaren och andra svenska museer, Vasaslotten och besök på landstigningssplatsen på Usedom och slagfälten vid Breitenfeld och Lützen, ja, i det vidsträckta Sverige självt har, framhåller författaren, spelat en stor roll för hans förståelse av Gustav Adolfs person och gärning.

Givetvis kan man i ett så stort arbete hitta smärre fel. Prinsessan Katarina, konungens halvsysster, gifte sig inte med sin pfalzgreve mot änkedrottningens vilja — tvärtom —, Gustav Adolf gav inte sin son med Margareta Slots vid födseln titeln greve av Vasaborg. Klaus-Richard Böhmets uppsats, Die schwedische Besetzung des Weichseldeltas 1626–1636, är inte tryckt 1936 utan 1963. Men sådana småfel betyder föga mot att Berner med sin bok givit främst den tyske läsaren en lättläst och kunskapsrik Gustav-Adolfsbiografi. En välgjord ort- och personförteckning ingår.

Åke Kromnow

Stockholmarna vid Uppsala universitet under 1600-talets senare hälft

Till våra viktigaste personhistoriska uppslagsverk hör nationsmatriklarna. Tack vara C. Sjöströms flitiga forskningar utkom åren 1885–1922 dylika matriklar för samtliga studentnationer vid Lunds universitet utom Östgöta nation, för vilken A. Setterdahl publicerade en matrikel 1913. 1981 utgav B. Edlund en motsvarande matrikel över ofrälse studenter i Lund utanför nationsindelningen 1710–1814 (jfr rec. i PHT 1981, s. 140 f.). Långsammare har det gått med publiceringen av matriklar för studentnationerna vid Uppsala universitet. Tidigast kom G. A. Gustafson, Gotlands nations matrikel 1646–1877 (1877), E. Molin och E. N. Söderberg, Matrikel öfver i Uppsala studerande norrlänningar 1595–1889 (1889–90) och P. Wistrand, Smålands nation i Uppsala 1637–1844 (1894), som först 1961 följdes av motsvarande framställning

¹ Jag undantar härvid Sven A. Nilssons utmärkta men nödvändigtvis relativt korta biografi i Svenskt biografiskt lexikon.

1845–1950 av P. Wilstadius. Andra färdiga matriklar för uppsalanationerna är K. G. Odén, Östgötas minne (1901–02), J. Lagerholm, Södermanlands-Närkes nation (1933), S. Engström, Kalmar nations matrikel 1663–1863 (1926–51) och G. Thimon, Matrikel över Gästrik-Hälsinge nation i Uppsala 1811–1961 (1963). Ofullbordade är ännu B. V:son Lundqvist, Västgöta nation i Uppsala från år 1595, som utkommit t. o. m. 1830 (1928–76), H. Lagergrens m. fl. Västmanlands-Dala nations album, som utkommit för tiden 1639–1700 (1931–72), E. Gren, Värmlands nation i Uppsala från år 1595, som utkommit t. o. m. 1677 (1939–60) och G. Molins och P. Wilstadius' utförligare smålandsmatrikel, Smolandi Upsalienses, som utkommit för tiden 1593–1744 (1955–78). Endast för Göteborgs nation och Upplands nation saknas helt matriklar i tryck.

Motsvarande lucka för Stockholms nation har nu börjat fyllas av den förutnämnde matrikelutgivaren för Gästrik-Hälsinge nation Gösta Thimon, som publicerat *Stockholms nations studenter i Uppsala 1649–1800. Vinculum Stockholmense. Del I 1649–1700* (Monografier utgivna av Stockholms kommun, 47, Uppsala: Almqvist & Wiksell 1982, XXXIII+279 s.).

Till grund för publikationen ligger, såsom redovisas i Thimons inledning, handskriften Album Civium Nationis Stockholmiensis (U 500 a), som av Stockholms nation deponerats i Uppsala universitetsbibliotek. Den är för det i denna första del behandlade tidsavsnittet en av nationens dåvarande förste kurator, sedermera kyrkoherden i Klara församling Jöran Nordberg – mest känd genom sin Konung Carl XII:s historia –, utförd renovation av en äldre matrikel, som blivit svårt brandskadad vid Uppsala stads bekanta brand 1702. Av värde för Thimons arbete har varit förarbeten av docenten med. dr Alfred Levertin (1843–1919), som nu utgör U 501 a–c i Uppsala universitetsbibliotek, kapten Johan Klebergs (1883–1957) genom utländsk okvalificerad arbetskraft utförda renskrift av Levertins svårtydda arbete, nu U 500 ba–be i samma bibliotek, och herdamannesutgivaren Gunnar Hellströms (1887–1980) anteckningar om stockholmsstudenterna 1649–1700, nu U 500 aa i samma bibliotek.

Utgivaren har framför allt sökt komplettera den handskrivna nationsmatrikelns uppgifter med hjälp av kyrkoböcker. Stockholmsförsamlingarnas husförhörlängder har endast bokfört namnen på dem som när-

varit vid husförhören och utgör därför ej – såsom i landsorten – matriklar över samtliga inom församlingarna bokförda personer, varför för dessa församlingar födelse-, vigsel- och dödböcker varit huvudkällorna. Av digra noter och en innehållsrik källförteckning framgår emellertid, att även andra källor använts, framför allt bouppteckningar samt gängse biografisk uppslagslitteratur, och Thimon har lagt ned stort arbete på att uppsåra uppgifter om stockholmsstudenternas hustrur och barn.

En svaghet i Thimons arbete är att han ofta medagit uppgifter ur Elgenstiernas ättartavleverk utan att undersöka, om de är riktiga. Så har han t. ex. i fråga om Lorens Glansenstierna (s. 182) upprepät Elgenstiernas uppgifter om hans befordringar utan att beakta, att Svenskt biografiskt lexikon på flera punkter korrigerat dem. Om Thimon fortsätter sin matrikel, bör han i de fall, där han inte har något att meddela utöver Elgenstierna, endast ge ett kort sammandrag med hänvisning till denne i stället för att belasta utrymmet med att upprepa dennes uppgifter okontrollerade. Thimons beroende av Elgenstierna framträder också på s. 164, där han efter denne uppger, att Anders Larsson "Hylthén" skulle ha blivit adlad 1714 med namnet "von Hylteen", ehuru Svenskt biografiskt lexikon korrigerat denna uppgift och meddelar, att det blott var dennes hustru, barn och broder som adlades 1714. I lexikonet får man också veta, att Anders skrev sig "Hylten" – just som den av Thimon återgivna nationsmatrikeln uppger (se namnteckning under 1719 års riksdagsbeslut, RA). Felaktiga uppgifter hos Elgenstierna förklarar också Thimons uppgifter, att såväl Vällnora bruks grundare Jacob Leijell och dennes far (s. 51) som handelsmannen i Stockholm Henrik Leyell (s. 154) skulle ha varit brukspatroner på Älvkarleö och Harnäs, som i själva verket tillhörde de båda senares broder David Leijell (se min framställning i Svenskt biografiskt lexikon). Efter Elgenstierna har Thimon stavningen "Grewesmöhlen" för det 1770 adlade hovrättsrådet och hans far (s. 252), ehuru jag i Svenskt biografiskt lexikon stavat båda "Grevesmöhlen", fadern efter namnteckning i Stavsundsarkivets autografsamling i riksarkivet, sonen efter namnteckning i E 2952 i riksarkivet. I fråga om sonen har Thimon utan källhänvisning en felaktig rättelse av Elgenstiernas uppgift, att dennes förnamn var Johan August, då han kallar honom "Johan Gustaf (ej August)". Både det i riksarkivet befintliga

konceptet till adelsbrevet 1770 och Uppsala universitets matrikel 1730 kallar honom Johan August.

Av det ovan nämnda har framgått, att Thimon på viktiga punkter underlåtit att utnyttja Svenskt biografiskt lexikon, ehuru det finns med i hans källförteckning och i hans förkortningslista. Även i andra fall kan man korrigera Thimons framställning med hjälp av för länge sedan tryckta artiklar i detta verk. Thimons uppgift (s. 138), att kyrkoherden i Norrtälje Olof Gråberg dog 10 januari 1733, beror på att han liksom ärkestiftets bristfälliga herdaminne ej beaktat, att Norrtälje begravningsbok för denna tid endast nämner begravningsdatum, ej dödsdatum, såsom på den tiden var vanligt (se Pontus Möllers uppsats Ett och annat om skillnaden mellan dop-, lysnings- och begravningsböcker samt födelse-, vigsel- och dödböcker, *Släkt och hävd* 1962). I Jöran Nordbergs tryckta likpredikan över Gråberg får man veta, att han dog redan 3 november 1732 och begravdes 10 januari 1733, vilket påpekats i min släktartikel Gråberg i lexikonet. Där citeras också samme författares tryckta likpredikan över Olof Gråbergs son kontraktsprosten Jöran Gråberg i Biskopskulla, som trycktes 1737, vilket visar, att Thimon ej kan ha rätt, då han uppger, att vederbörande skall ha dött först 27 september 1739 (s. 248); den felaktiga årsuppgiften har Thimon från herdaminnet. En annan släktartikel i lexikonet, som Thimon försummat att utnyttja, är Funck, vilken liksom släktartikeln Leijell behandlar även andra släktgrenar än de adlade, som Elgenstierna medtagit. Om han hade studerat den, hade han inte begränsat sig till att uppge, att borgmästaren i Sala Thomas Funcks (s. 80) far "bör ha varit" bror till den adlade Johan Funck, och att översten och envoyén Thomas Funck "förmodligen" var kusin till borgmästaren (s. 81), och han skulle också ha kunnat precisera, hur den 1677 avlidne inspektoren vid Lumme-lunds bruk på Gotland Thomas Funck (s. 81) var befryndad med borgmästaren, ty i min släktartikel får man veta, att den förra var bror till den senares far och till den adlade Johan Funck. Vid behandlingen av adliga ätten Hajjs ursprung (s. 14) hade min redan 1969 publicerade släktartikel i lexikonet bort citeras, eftersom där tidigast klarlagts, att den i Elgenstiernas ättartavlor som stamfar nämnde översten Alexander Hajj var barnlös. Om Thimon studerat min släktartikel Helleday, hade han vid sin behandling av rådmannen i Stockholm Wil-

helm Helleday (s. 188) observerat, att denne var riksdagsman 1723 och 1726–27. Borgmästaren i Köping Olof Hising dog 1666 enligt Elgenstiernas 1907 publicerade matrikel över denna stads tjänstemän och min släktartikel, ej 1667, såsom Thimon uppger (s. 80).

I två fall har jag emellertid funnit, att mina släktartiklar kan rättas med hjälp av Thimons matrikel. Han har sålunda i Tyska församlingens i Stockholm dopbok observerat, att den ovannämnde Jacob Leijell döptes 19 mars 1649 (s. 51) och alltså ej kan vara född 1650, såsom jag uppgav efter Örnbergs ättartal. Vidare har han (s. 80) fäst uppmärksamheten på att den ovannämnde borgmästaren Thomas Funck i Uppsala universitets matrikel 1664 kallas "Thomas Al-berti Funck", vilket innebär, att jag uppfattat som ett andra förnamn, då jag efter Palmskiöldska samlingen kallat honom "Thomas Albrekt Funck", i själva verket var hans patronymikon.

Hans Gillingstam

En resedagbok från 1700-talets början

Greifswald-Wittenberg-Leiden-London.

Västgötamagistern Sven Bredbergs resedagbok 1708–1710. Med inledning utgiven av Henrik Sandblad. Gothenburg Studies in the History of Science and Ideas, 4. Göteborg 1982. (Även utgiven som Acta Bibliothecae Scaerensis, vol. 3.) 135 s.

Under 1600-talet hade det, som bekant, blivit vanligt, att unga svenskar företog en studieresa till kontinenten för att följa undervisningen vid något eller några av de kända universiteterna där. Karl XII:s regeringstid tycks ha medfört en minskning i resandet, även om också då en och annan resa företogs. En av dem som begav sig till kontinenten för att studera var västgötamagistern Sven Bredberg. Han låg ute i två och ett halvt år med början 1708. Av Skara domkapitel hade han beviljats ett resestipendium.

Sven Bredberg, född i Leksberg 1681, tillhörde en gammal västgötasläkt. Fadern slutade som domprost i Skara, och både farfadern och morfadern hade varit präster i stiftet. Sven kom efter skolgång i Skara till Uppsala universitet 1694, där han i februari 1707 disputerade pro gradu på avhandlingen *De virtute ex ratione ducta*. 1712 kallades han till regementspastor vid livdragonerna, och 1713 utnämndes han till kyrkoherde i Fågelås' pastorat invid Vättern. Ånkan efter den tidigare innehavaren av pastoratet

konserverades av Bredberg. Hon födde honom fyra barn. Bredbergs prästbana blev kort. Redan 1721 avled han. Sitt pastorat tycks han ha skött i relativ stillhet.

Under sin utrikesresa förde Sven Bredberg dagboksanteckningar. Dessa har nu utgivits av förre professorn i idé- och lärdomshistoria vid Göteborgs universitet Henrik Sandblad. Dagboken, som förvaras i Skara stifts- och landsbibliotek, har en gång möjligen tillhört greklektorn i Skara Olof A:son Knös (1756–1804). Enligt utgivaren tycks den ha förts dels som ett slags redovisning till Skara domkapitel, dels för Bredbergs egen räkning. Den första noteringen har införts under den 13 augusti 1708 och den sista under den 6 december 1710. Bredberg har noggrant redovisat alla utgifter under resan.

Sven Bredbergs utlandsresa inföll under en för Sverige bekymmersam tid. Efter att ha tillbragt vintern 1708–09 i Ukraina återupptog Karl XII på våren 1709 sitt ryska fälttåg. På sommaren besegrades han av tsar Peter vid Poltava och tog därefter sin tillflykt till Bender. Ungefär samtidigt hade Danmark, Polen och Ryssland ingått ett alliansförbund mot Sverige.

Man kunde kanske ha väntat sig, att Bredbergs dagbok skulle innehålla en del uppgifter om det militära och politiska skeendet. Men sådana uppgifter är han ytterst sparsam med. Om slaget vid Poltava skriver han emellertid under den 6 augusti 1709: "Relation tryckt om the Swänskes nederlag vthaf Ryssarne, hwar om här hela tiden talat och skrifwet, men i dag äre alt förgrufwelige tiender om the Swänske total ruin; man tror ej alt, vthan hoppas ännu thet bästa at vår Gud lærer hjelpa oss. Ja, Jesu hjelp oss!"

Bredberg anträdde sin resa från Skara den 13 augusti 1708. Därifrån begav han sig via Halmstad, Helsingborg och Helsingör till Köpenhamn. Vistelsen i Köpenhamn hade närmast turistkaraktär. Från Danmark återvände han till Sverige. Efter några dagars uppehåll i Lund gick resan vidare till Ystad och Trelleborg. På vägen besökte han pigan Ester Jönsdotter i Norra Åby, som med Bredbergs egna ord "ej på 4 1/2 år thet ringaste ätet, vndantagande litet af oblatet och litet win med största beswär när hon taget Sacramentet". Kvinnan, som drabbats av hysteri, hade blivit riksbekant.

Från Trelleborg avseglade Bredberg i sällskap med bl. a. Carl Papke, den blivande professorn och biskopen i Lund. I Stralsund, dit han kom den 8 september, stan-

nade han en knapp vecka. Redan den 25 september (n. st.) befinner han sig i Greifswald.

Bredberg och Papke immatrikulerades vid Greifswalds universitet den 27 september och bedrev studier där ända till mitten av april följande år. Under vistelsen i Greifswald hade Bredberg en del kontakter med professorn och generalsuperintendenten Johann Friedrich Mayer, fanatisk antipietist och då universitets starkaste personlighet.

Från Greifswald fortsatte Bredberg, alltså i sällskap med Papke, till Wittenberg över Rostock, Wismar, Hamburg, Kiel, Lübeck och Berlin. På vägen till Wittenberg gjordes besök hos flera framstående lärde, av vilka kan nämnas den ortodoxe hebreisten Johann Fecht i Rostock, greccisten och orientalist G. E. Edzardi i Hamburg och teologiprofessorn Theodor Dassow i Kiel.

Till Wittenberg anlände Bredberg och Papke den 19 juni 1709. "Universitetet är här stor och skönt, bestående nu af mer än ettusende studenter", skriver Bredberg i sin dagbok. Vistelsen i Wittenberg varade nästan ett år. Här studerade Bredberg bl. a. österländska språk för den berömda orientalist J. C. Wickmannshausen. I övrigt deltog han flitigt i gudstjänstlivet och imponerades tydligen också av spåren efter Luther och Melanchton. Han besåg Luthers studerkammare och skriver i dagboken, att man ännu kunde se "fläckjarne swartachtuge effter bläckhornet, som han öfwer kachelugnen smiskat effter Satan".

Efter att ha lämnat Wittenberg styrde Bredberg kosan mot Holland och Belgien, nu tydligen inte längre i sällskap med Papke. På vägen passerade han flera kända städer, som Leipzig, Halle, Jena, Weimar, Erfurt, Kassel och Münster. I juni 1710 kom han till Amsterdam, där han dock endast dröjde kvar några dagar. Från sitt uppehåll i Amsterdam beskriver han med viss avsky, hur han antastades av skökor, "som togo i mig och ropade: en kanken bijs, beliewe je mit". Han påstår sig dock ha avvisat inviterna och bett Gud bevara honom för "et så syndigt lefwerne, som här föres".

Målet för färderna genom Holland och Belgien var naturligt nog den gamla universitetsstaden Leiden. Vid universitetet där låg enligt Bredberg ungefär 600 studenter. Under Leidenuppehållet gavs tillfälle att träffa den protestantiske mystikern Pierre Poiret, som bodde i Rijnsberg strax utanför staden.

I juli för Bredberg över till England. Till London kom han den 14 i samma månad.

Staden imponerade tydligen på Bredberg, inte minst genom sin storlek. I England besökte han också Oxford. Han stannade till mitten av november. Resan över Nordsjön hem till Sverige blev inte helt utan problem. Ett slag förföljdes Bredbergs fartyg av två kapare, och utanför Marstrand fruktade skepparen, att man skulle lida skeppsbrott. Den 25 november (g. st.) kom Bredberg lyckligen fram till Göteborg, och den 6 december var han tillbaka i Skara.

Bredbergs dagbok innehåller en rad intressanta upplysningar om hans edukationsresa, om de personer han träffade och om de orter han besökte. Vi har all anledning att vara tacksamma över att den nu utgivits. Utgåvan verkar vara gjord med stor noggrannhet. Möjligen kunde utgivaren ha lagt ned litet mer energi på personregistret och sökt få fram förnamnen på fler personer. Sålunda omnämns rådmannen i Lund Christoffer Santhesson i registret som "Santesson, rådmän". Förnamnet finner man t.ex. i mantalslängderna. Den borgmästare i Greifswald, som dog 1708, hette Nicolas Michaelis och sekreteraren i samma stad Georg Michaelis. Uppgifterna står att finna i Carl Gesterdings *Beitrag zur Geschichte der Stadt Greifswald*, 2 (1829). Ytterligare exempel skulle kunna anföras. Utgivaren har vidare misstagit sig beträffande förnamnet på den svenske kommissarien i Helsingör 1708. Han hette inte Anders utan Peter Barchman (jfr t. ex. Danica, vol. 437, RA). Ett personregister är alltid mer värt, inte minst för personhistorikern, om titlar genomgående anges. Till sist kan man undra, om inte ett ortregister skulle ha varit till nytta. Bredberg omnämner många orter, som inte alla utan vidare låter sig identifieras och placeras på kartan.

Axel Norberg

Från Ludvig XV:s Paris

Carl Fredrik Scheffer, Lettres particulières à Carl Gustaf Tessin 1744–1752. Edition critique par Jan Heidner. Thèse pour le doctorat à l'Université de Stockholm. Kungl. Samfundet för utgivande av handskrifter rörande Skandinaviens historia. Handlingar del 7. Sthlm 1982, XIII+310 s.

Carl Fredrik Scheffer torde vara mest känd som hattpolitiker, riksråd och kronprins Gustafs guvernör. I allt beundrade han den franska kulturen och i likhet med många andra ädlingar i 1700-talets Sverige skrev han en elegant och lättflytande franska. En ansenlig mängd brev av Scheffers

hand bevarade bl. a. i riksarkivet vittnar om hans flit. Tjugonio år gammal utsågs han 1744 efter Claes Ekeblad till svensk minister i Paris, där han tidigare vistats som legationssekreterare. Carl Fredrik kom att stanna på denna post till 1752, då han efterträdades av brodern Ulrik. De brev som han under dessa år skrev på franska hem till sin vän och välgörare Carl Gustaf Tessin har, bortsett från ett brottstycke av ett enda, aldrig utgivits av trycket.

Detta förhållande har nu forskningen till fromma avhjälpits av Jan Heidner genom en kritisk utgåva av breven framlagd i form av en doktorsavhandling i franska vid Stockholms universitets institution för romanska språk. Heidner har till fullo behållit originalbrevens stavning och enbart tillåtit sig en varsam kompletterande kommativering. Han har försett vart och ett av de etthundraåtta ederade breven med fylliga noter av stort personhistoriskt intresse. Ett med omsorg framställt personregister finnes.

Scheffers brev från ministeråren i Paris till Tessin har varit spridda. Idag förvaras emellertid de flesta i riksarkivet, närmare bestämt i dess Tessinsamling samt i Ericssbergsarkivets autografsamling. Elva brev finns bevarade i Bellingaarkivet i Skåne och slutligen ett brev i Kungliga bibliotekets Åkeröarkiv.

Inledningsvis lämnar Heidner en detaljrik redogörelse för Scheffers levnad. Han beskriver hur denne erhöll sin "formation professionnelle" under Tessins ledning vid beskickningen till Paris 1739. Där lärde sig den unge svensken att umgås i den högre societeten och introducerades i politiska, litterära och konstnärliga kretsar. Heidner behandlar i ett kapitel Scheffers omfattande litterära intressen. I ett annat kapitel redogörs för dennes behandling av det franska språket. En lista över förkortningar och ett glossar över föråldrade ord och uttryck har även utarbetats.

Scheffer rapporterar till Tessin om kulturella begivenheter och om politiska händelser, allt blandat med mer vardaglig information. Läsaren bjuds på inblickar i det franska hovet och kan ta del av Scheffers redogörelser för publikens reaktioner efter omtalade teaterföreställningar. Inte minst utförligt uppehåller sig Scheffer vid alla de inköp han gjorde i Paris för Tessin och Lovisa Ulrika, den senare mestadels kallad "Madame Royale" i breven och ofta otåligt väntande i Stockholm. Inköpen gällde målningar, konstföremål, möbler och böcker. Scheffer informerar i breven Tessin om ak-

tuella priser. Åtskilliga leveranser sändes på fartyg från Rouen hem till Sverige. Auktioner bevakades, vid vilka han assisterades av konsthandlaren Gersaint. Inför Adolf Fredriks kröning 1751 hade Scheffer bråda dagar. Drottningens klänning, hovfolkets uniformer, ärkebiskopens mässhake och mycket annat skulle under stor brådska beställas i Paris (s. 226 ff). Lika ymnigt som Scheffer kan redogöra för alla sina åligganden, lika förtegen är han när det gäller sitt privatliv.

Ett stort antal kända personligheter passerar revy i de schefferska breven. Redan i början av ministertiden sände han hem arbeten av Voltaire, nämnd på ett ställe som "le Roi des beaux esprits". Snart kom han i direkt kontakt med denne och erhöll ett brev att vidarebefordra till Lovisa Ulrika. Om Voltaires inställning till svenskarna och deras kronprinsessa kan Scheffer rapportera följande: "Il aime tout à fait les Suedois depuis qu'il nous trouve de l'esprit, et il nous trouve de l'esprit depuis que nous nous sommes soumis à la Princesse Ulrique" (s. 61). Vi kan läsa hur Scheffer till Voltaire framfört mycket kritiska synpunkter på kungabilden i dennes "Histoire de Charles XII". Voltaire lovar att bearbeta och nyansera sin framställning men säger sig vilja invänta Jöran Nordbergs andra volym om Karl XII:s levnad (s. 80).

Vi får i breven bl. a. möta den gamle författaren och akademiledamoten Fontenelle, skalden Piron, Voltaires fiende samt konstnärerna Boucher, Chardin och Oudry. Scheffer får i uppdrag att beställa målningar av nämnda artister, som emellertid enligt beställarna i Stockholm dröjer alltför länge med sina leveranser. Flera av de tavlor som Scheffer inköpte under dessa år hör som bekant till det yppersta vårt nationalmuseum kan uppvisa. Han lär vidare känna politikerna d'Argenson och Maurepas, den senare statssekreterare som avsattes 1749 efter att ha skrivit ett epigram om markisinnan de Pompadour. I februari 1749 kan Scheffer informera Tessin om en nyutkommen bok: "L'Esprit des lois" av Montesquieu (s. 192).

År 1750 hade Rousseau svarat ett bestämt nej i sin första s. k. Discours på Dijonakademiens prisfråga "Si le rétablissement des Sciences & des Arts a contribué à épurer les mœurs". Scheffer som tagit del av Rousseaus svar, sänder detta till Tessin samt fäster dennes uppmärksamhet vid "la nouveauté du système qui y est adopté" (s. 224).

Åtskilliga svenskar omnämns i breven. Scheffer träffar nationalekonomen och politikern Anders Nordencrantz på affärsresa i Paris 1744, där denne hoppades kunna finna god avsättning för svenskt järn. Johan Fredrik König, svensk resident i Hamburg, Carl Hårleman, Olof von Dalin, blivande hovpredikanten Johan Lindegren, sekreterarna vid legationen, Carl Reinhold Berch och Carl Otto von Höpken, den förre god vän till Scheffer och framstående numismatiker, skymtar flerstädes. Jean Eric Rehn, som 1740 kommit till Paris för att studera gravyrkonst, målaren Gustaf Lundberg, Fredrik Sparre, systerson till Carl Gustaf Tessin och diplomaten Claes Ekeblad är några andra svenskar som nämns. Vi möter i ett brev Brita Sophia De la Gardie, som följt sin mor till Paris och där konverterat.

Ett viktigt källmaterial har genom Heidners utgåva gjorts mer tillgängligt för forskningen. Det säger sig självt att det även är nöjsamt att utan direkt forsknings syfte läsa breven med de ofta dagsfärska skildringarna av livet i 1740-talets Paris.

Bo Elthammar

Adelns riksdagsprotokoll 1778–79 – kring en avslutad epok

Sveriges Ridderskaps och Adels Riksdagsprotokoll från och med år 1719. 32:a delen. 1778–1779. På Riksgäldsfullmäktiges uppdrag utg. av Sten Landahl. Stockholm 1982. 693+7 s.

När riksdagsmännen kom till ständermöte 19 oktober 1778, blåste den nya tidens vindar direkt i deras ansikten. Borta var frihetstidens riksdag som ett halvsekels tunga politiska maktfaktor; inga partier som hattar och mössor med ibland förvånansvärt moderna arbetsmetoder stod längre tillreds för att genom övertalning eller måltider i bröders gemenskap säkra deras röster; inga häftiga partidebatter skulle vid benådade tillfällen få Riddarhuset att koka; inga "inpiskare" skulle banka på riksdagsmännens dörrar i sena kvällstimmen för att mobilisera dem inför nästa dags omröstningar; inga hatt- eller mössvänner skulle ledsaga dem till någon av partiets klubbar för att till en bit mat och ett glas vin förbereda kommande debatter i riksdagen. 1772 års revolution hade på mindre än ett dygn gjort slut på det halvsekel som i många avseenden varit vår första moderna tid. Från och med nu hade kungen i viktiga politiska avgöranden ersatt riksdagens makt, och det

var en ny verklighet som nu mötte adelns engångsmaktmedvetna och politiserande riksdagsmän. Inför 1778–79 års riksdag hade inga partifunktionärer rest runt landet för att värva eller köpa fullmakter av de adelsmän som inte ämnade resa till Stockholm. Kungens auktoritet var nu så stor att han kunnat sätta 1626 års riddarhusordning i funktion igen: ättens huvudman ålades att infinna sig, och många, som inte kunde, fann det säkrast att skriva och ursäktas sig – det skulle de aldrig ha bekvämat sig till under ständerväldets dagar! Protokollet visar med all tydlighet vem som nu bestämmer även på Riddarhuset och styr arbetet med propositioner och andra mer eller mindre sofistikerade initiativ.

Men som historisk källa har protokollet även under den nya epoken sitt stora värde för många typer av historiskt inriktad forskning. Inte minst denna riksdag präglas av ett intensivt reformarbete med räckvidd långt in i vår egen tid, något som man kan följa både i den säkra textutgåvan och de generöst medtagna bilagorna. Personhistorikern är som vanligt särskilt gynnad genom ett väl genomarbetat personregister till volymen. De äldsta protokollen, före Sten Landahls entré, gavs ut utan medföljande personregister. Senare utarbetades ett sådant till alla dittills utkomna band, men långt mindre genomarbetat än Landahls. Det finns anledning att särskilt påpeka detta i just PHT, då varje 1700-talsforskare vet vilka identifikationsproblem man möter i tidens riksdagsmaterial, något som tvingar utgivaren till ett långt segare personhistoriskt forskningsarbete än de torra namnlis-torna med titelinringning i personregistret låter ana.

Om själva riksdagen kom att utgöra inledningen till en ny politisk epok och en utgångspunkt för epokgörande lagstiftningsarbete på bl. a. straffrättens område (barnamord), i tjänstehjonsfrågan, religionsfrihet och för storskiftet i Finland, är också själva utgåvan en slutpunkt på mer än hundra års utgivningsarbete genom flera generationer historiker och arkivmän. Eftersom riksdagsprotokollen tryckts alltsedan 1786 års riksdag redan i samtiden, beslöt 1872 års adelsmöte att ge ut de äldre, från frihetstidens första riksdag 1719 fram till och med 1778–79 års ständermöte. Det inledande bandet kom visserligen 1875, men sedan gick det desto trögare tills det effektiva utgivarparet Sten Landahl och den lättskfödde juristen Richards Ritums 1956 övertog utgivningsarbetet – Landahl var då sedan

1939 i full färd med att i hög takt ge ut även Bondeståndets otryckta riksdagsprotokoll.

Sten Landahl har haft förmånen att i många år efter sin pensionering få behålla både krafter och intellekt, och hans gigantiska protokollsutgåvor har därför kunnat komma ut i oförminskat tempo. Det är faktiskt ännu märkligare att han dessförinnan lyckats med dessa prestationer på sin fritid *bredvid* insatsen som en osedvanligt driftig och serviceinriktad sektionschef i Riksarkivet. Endera av dessa prestationer – och knappt ens det – brukar vara fullt tillräcklig för de flesta arkivmäns eller editorers arbetskapacitet.

Ingemar Carlsson

Kopparframställning i Avesta

Anton von Swabs berättelse om Avesta kronobruk 1723. Utgiven med inledning av Staffan Högberg. Jernkontorets bergshistoriska skriftserie 19. Stockholm Berlings, 1983, 93 s.

Denna lilla eleganta volym utgavs av Jernkontoret i samband med Avesta Jernverks 100-årsjubileum den 14 september 1983. Ur personhistorisk synvinkel är inledningen, där Staffan Högberg redogör för Swabs bildningsgång, karriär och insatser för bergshantering, av mycket stort intresse, därmed inte sagt att Swabs egen levande och fint illustrerade redogörelse för Avesta under kopparbrukets tid skulle sakna sådant.

Med utgångspunkt i framför allt David Gaunts studier pekar Högberg på de brister som vidlåde utbildningen av ämbetsmän i 1600-talets Sverige. Universiteten var alltför mycket inriktade på teologiska studier för att passa ämbetsverkens behov. Under 1620-talet lät därför universitetskanslern för Uppsala universitet Johan Skytte ett antal studenter auskultera vid Svea hovrätt. Auskultantssystemet väckte dock av flera skäl motstånd men tilläts vid ett centralt ämbetsverk, nämligen bergskollegiet. Ämbetsmännen här behövde tekniskt-naturvetenskapliga insikter som universiteten inte kunde erbjuda, och under 1700-talet inleddes en karriär vid nämnda collegium vanligen med auskultanttjänstgöring.

Anton Swab (1702–68) ansökte 1723, efter att ha studerat vid Uppsala universitet, om att bli antagen som auskultant vid bergskollegiet. Under ferier sommaren året förut hade Swab vistats hos proberaren Anders Stockenström i Sala. Swab fick här tillfälle

att följa presidenten i bergskollegiet Gustav Bonde från Sala till Avesta och vidare till Falun. I Avesta besågs bruket och det var då, enligt vad Swab berättat långt senare, han blev underkunnig om att man önskade en beskrivning av detta. Eftersom Swab var kunnig i perspektivritning, åtog han sig uppdraget. I samband med att Swab antogs som auskultant omtalade han att han var sysselsatt med denna berättelse, men det kom att dröja ända till i maj 1724 innan den inlämnades. Här kan inskjutas att "Beskrivning om Avesta bruk" vittnar om en författare med både erfarenhet och sakkunskap, vilket gör det svårt att förstå hur den blott 21-årige auskultanten kunnat författa den. Förklaringen kan, enligt Högberg, vara att bergmästaren Anders Swab hjälpt sin yngre halvbror Anton vid utformandet av relationen.

För sin vidare bildnings skull företog Swab studieresor till Norge 1725–27 och till kontinenten och England 1730–36 och sistnämnda år blev han bergmästare i Skåne och Kronobergs län. Han var en av initiativtagarna till det skånska stenkolsverket och guldverket i Ädelfors. Under 1740-talet spårade Swab nya silverfyndigheter och sökte finna en metod att för mässingsbruket utnyttja zink ur inhemska malmer. 1748 utnämndes han till assessor i kollegiet. Tre år senare adlades han och 1751 befordrades han till överdirektör i kontrollverket, som hade att övervaka tillverkningen av guld-, silver- och tennföremål. 1757 utnämndes Swab till bergsråd. De sista åren i kollegiets tjänst upptogs främst av den kemiska industrin vid Stora Kopparberg.

Dessa korta utdrag ur Högbergs inledning kan lämpligen avslutas med upplysningen om att Linné 1750 skrev att Swab var den som ägde störst kunskap i metallurgi av alla i Europa.

Högbergs förnämliga utgåva avslutas med en förklaring över mynt, mått och vikt, ett personregister och en ordlista över bergsvetenskapliga termer.

Göran Nilzén

Nordisk stadsadministration

Birgitta Ericsson, Anne-Marie Fällström, Sigurd Jensen, Helle Linde, Ilkka Mäntylä, Steinar Supphellen, *Stadsadministration i Norden på 1700-talet*. Publikation 1. Universitetsforlaget. Oslo-Bergen-Tromsø (tryckt i

Sverige, Lagerblads Tryckeri AB) 1982, 392 s.

Denna rapport om stadsadministration är ett resultat av ett nordiskt samarbete som inleddes under det nordiska historikermötet i Uppsala 1974. Studien kan karaktäriseras som en komparativ strukturstudie med syfte att klargöra likheter och olikheter mellan det danska enväldet och det svenska ständerväldet. Detta är den första publikationen i det av Birgitta Ericsson ledda nordiska forskningsprojektet Centralmakt och lokalsamhälle – beslutsprocess på 1700-talet, där kommande rapporter behandlar fattigvården samt privilegie- och näringspolitiken.

Rapporten är måhända inte av den karaktären att den bör göras till föremål för en ingående anmälan i denna tidskrift, även om t. ex. åtskilliga borgmästare och rådmän passerar revy (tyvärr saknas personregister). Jag skall här endast något uppehålla mig vid vad som i rapporten sågs om de s. k. besvär som inlämnades under riksdagarna och om hur riksdagsmännen förväntades bevaka behandlingen av dessa. Därefter kommer jag att ge ett kompletterande exempel härpå med utgångspunkt i en kalmariksdagsmans agerande.

Ur hemstadens synvinkel var riksdagsmannens viktigaste uppgift att i ståndet lämna in stadens besvär och därefter bevaka behandlingen av dessa. Besvären eller klagopunkterna bestod ofta av för borgarna näraliggande praktiska frågor av ekonomisk och näringspolitisk natur. Vanligtvis var det borgerskapet i respektive stad som författade besvärspunkterna för att sedan överlämna dem till magistraten (stadsstyrelsen). Landshövdingen i det län staden tillhörde hade rätt att se klagopunkterna, men inte att ändra i dem. De besvär som var mera allmänna och som kunde få stöd av andra städer behandlades vanligtvis i allmänna besvärdeputationen som ståndets allmänna besvär. En stad kunde knappast få mera än ett par av sina besvär upptagna bland de allmänna. Ett särskilt utskott inom varje stånd gick igenom dem och därefter bereddes de av allmänna besvärdeputationen. Detta förfarande kunde dra ut på tiden och många frågor kunde inte avgöras vid en och samma riksdag. Den stora mängden klagomål var emellertid enskilda, och den ärendekategorin växte snabbt under frihetstidens lopp. De enskilda besvären hamnade hos urskillningsdeputationen som hade att pröva om de skulle behandlas i riksdagen eller hos kollegier eller domsto-

lar. Även behandlingen av de enskilda besvärerna kunde dra långt ut på tiden.¹

I stadsadministrationsrapporten understryks att det krävdes tid och pengar för att befördras de ärenden som remitterades till kollegierna, och att personliga uppvaktningar där var nödvändiga för att driva dem framåt.

Det främsta exemplet i rapporten är hämtat från Göteborg, där ett ovanligt rikt material i form av korrespondens mellan riksdagsman och magistrat om hur olika ärenden skulle skötas, bevarats. Förutom från Göteborg anföras som exempel på påtryckningar av detta slag Uppsala, Nyköping och Sundsvall.² Iakttagelsen att riksdagsmännen uppvaktade i kollegierna är inte särskilt vanlig i den stadshistoriska litteraturen. Givetvis är detta av betydelse för frågan om de lokala intressenas möjligheter att få gehör på centralt håll. I beaktande av de ganska fåtaliga observationer som gjorts i källmaterialet när det gäller kontakter mellan stad, riksdagsman och kollegier bör varje ny belysning av detta förhållande vara av visst värde. Även landshövdingens möjligheter att påverka utformandet av besvärerna har intresse i detta sammanhang. Frågor av detta slag kommer också att beröras närmare i två kommande rapporter inom samma projekts ram över närings- och privilegiepolitiken, där utgångspunkterna tas i skilda sakfrågor. Här kommer frågekomplexet att belysas med ett par exempel som jag stött på under mina forskningar i Kalmar stads historia under 1700-talet.

I maj 1738 anlände handelsmannen Claes Hinrich Mett³ från Kalmar till Stockholm för att övervara den riksdag som tog sin början den 13 i samma månad. Redan den 19 maj skrev han, uppenbarligen i något beråd, till magistraten i sin hemstad och omtalade att han sammanträffat med Kalmar läns hövding, översten och kommandanten Georg Bogislaus Staël von Holstein, vilken med skarpa framhållit för honom att stadens enskilda besvär inte kommit landshövdingeämbetet till handa.⁴ Mett vågade inte göra annat än överlämna besvärerna.⁵ Landshövdingen konstaterade då att dessa behövde ses över och en del punkter strykas. Samma dag skrev Staël till magistraten och påpekade att han tyckte att det var mycket med 40 besvärspunkter. Därefter gick han in i detalj och påpekade t. ex. att punkten om västerviksborgarnas upphandling på Öland kunde lösas i rättsligt instans. Klagomålet borde alltså utgå. Detsamma gällde förslaget om att en rådman skulle

förrätta mantalsskrivningen. Landshövdingen hävdade att mantalsskrivningen var instruktionsmässigt reglerad och att följaktligen denna punkt också borde utgå. Detsamma gällde klagomålet över den olagliga brännvinsförsäljningen som kunde tas upp i rättsligt forum. Den 29 maj svarade magistraten landshövdingen att den gärna ville gå med på dennes strykningar och ändringsförslag, men borgerskapet hade genom sina 24 äldste "högeligen påstått" att besvärspunkterna skulle inlämnas i ursprungligt skick. Magistraten vågade därför inte genomdriva landshövdingens önskemål. Staël härsknade till, och den 6 juni meddelade han magistraten att han med förvåning noterat den "ringa regarde" som hans påminnelser rönt i Kalmar. Han tillade hotfullt att magistrat och borgerskap i Kalmar fick räkna med att han skulle rapportera deras betyende till Kungl. Maj:t. Det enda han hade gjort när det gällde besvärerna, fortsatte han, var att monstra ut onödiga sådana. De bistra tongångarna gjorde intryck, och i ett brev den 14 juni skylldes magistraten ifrån sig på det omedgörliga borgerskapet. Magistraten hade naturligtvis gjort allt som stod i dess makt för att landshövdingens synpunkter skulle beaktas. Givetvis, fortsatte man, ville staden inte förtörna sin landshövding utan rätta sig efter dennes önskemål. Det blev en fullständig kapitulation. Den 23 juni meddelade Mett magistraten att han fått besvärspunkterna av landshövdingen och att han skulle lämna in dem i ståndet.

En dryg månad tidigare, den 31 maj, hade Mett fått förhållningsorder när det gällde de typer av besvär som skulle avgöras av

¹ A.-M. Fällström och I. Mäntylä, Stadsadministrationen i Sverige-Finland under frihetstiden i Stadsadministration i Norden på 1700-talet, 1982, s. 262–267.

² Fällström och Mäntylä a. a., s. 263–265.

³ Mett deltog även i riksdagarna 1740/41 och 1746/47 (V. Millqvist, Svenska riksdagens borgarstånd 1719–1866, 1912, s. 53).

⁴ Kalmar stads besvär under frihetstiden kan grovt indelas i tre huvudgrupper. Den första utgjordes av besvär över sådant som innebar ett hot mot handeln, vad man kallade "intrång i stadens handelsprivilegier". Den andra gällde besvär över inkvarteringen och den tredje en mångfald skilda klagomål från hantverkarhåll. Besvärerna och deras behandling kommer att redovisas mera utförligt i min kommande historik över Kalmar 1720–1820.

⁵ Man skylldes på tidsbrist. Magistraten förklarade i ett brev till Mett den 29 maj att besvärerna inte blivit färdiga förrän tre dagar före dennes avresa till huvudstaden.

Kungl. Maj:t. Magistraten underströk att kungen kunde behöva vända sig till något kollegium för att få närmare upplysningar i vissa frågor, och då skulle Mett "hoos respective wederbörande ... uppvakta, när de dit blifwa remetterade". Det ålåg honom att på allt sätt skynda på ärendena, så att de kunde avgöras under riksdagens gång. För att komma därhän skulle Mett uppvakta kollegiernas "referenter, secreterare och kamrerare".⁶

Kalmarborgaren C. H. Mett var inte överksam under riksdagen 1738/39. Visserligen är det svårt att i kollegiernas protokoll finna spår av uppvaktningarna, men om Mett var lika flitig där som han var i ståndet, bör han ha haft mycket att stå i. Metts aktivitet framgår av borgarståndets riksdagsprotokoll. Den 25 okt. 1738 gjorde Mett, för att ta ett exempel, "ytterligare påminnelse" om utslag på Kalmar stads önskemål om "frikallelse från drabantinquarteringen". Den 11 nov. återkom han till samma sak och den 14 febr. året därpå tog han upp "dess tillförene offta gjorde hörsamma påminnelse" i detta ärende. Den 18 april var det dags igen. Mett påminde om "sitt förre åtskillige resor moverade påstående att erhålla slut uppå dess besvär i thetta måhl, ...".⁷

Intresseväckande är landshövdingens agerande när det gällde att driva igenom sina åsikter beträffande besvärens utförande. Som framgått ovan hade han rätt att se dem men inte att förändra dem. Staël tog ingen hänsyn till detta utan genomdrev att flera punkter ströks och att andra omformulerades. Det förefaller som om Staël såg som sin uppgift att granska punkterna närmast ur formell synvinkel. Riksdagen var fel forum för det och det ärendet etc. Vidare strävade han efter att så få ärenden som möjligt skulle föreläggas rikstens ständer.⁸

Det är uppenbart att landshövdingens politiska inflytande på det lokala planet är väl värt att studera. Detta exempel från Kalmar visar att en stark hövding hade goda möjligheter att få igenom sin vilja. Staël var inte heller vem som helst. Han blev volontär vid Livgardet 1700 och deltog i Karl XII:s ryska krig, blev krigsfånge i Sibirien men utväxlades och återvände till Sverige 1711. Han deltog i fälttåget mot Norge och belägringen av Fredriksten. 1733 blev han överste och kommandant för Kalmar slott och påföljande år landshövding i länet. Staël var också en mäktig man i Kalmar. Han var t. ex. drivande när det gällde att få fart på stadens industriella liv. Han höll sig

tidigt framme för att komma i åtnjutande av statliga lån för s. k. manufakturer. Han anlade 1737 en yllefabrik och inrättade ett spinnhus i staden, grundade schäferier på Öland, distribuerade lånade medel till andra fabriker i Kalmar och tog uppenbarligen olovligt ut på hallrätten pantsatt gods.⁹ Det är inte uteslutet att Staël von Holstein var en man som magistrat och borgerskap i Kalmar betraktade med respekt och vars vilja man inte gärna motsatte sig.

Jag har hittat ytterligare nedslag av den typ av antichambriering som Mett troligen ägnat sig åt, dock av betydligt senare datum (1778–79), och denna gång var det handelsmannen Daniel Nyström, som när det gällde Kalmar besvär över avgiften till de i staden i kasern förlagda soldaterna, uppvaktat de ledamöter av krigskollegiet som hade hand om ärendet. Vidare hade Nyström utverkat privat audience hos kungen, men då blivit så överväldigad att han tappat målföret. Kungen hade emellertid i sin "oskattbara mildhet" ställt frågor som Nyström kunnat besvara. Nyström hade även vänt sig till Kammarkollegiet angående upphävandet av landshövdingeämbetets utslag om ny tullhusbyggnad i Kalmar. Ärendet hade remitterats också till Generaltullarrendesocieteten, varför Nyström såg sig tvingad att bekosta ett ombud, för att kunna hålla allt under bevakning.¹⁰

Göran Nilzén

⁶ Hela den korrespondens som här anförts finns i Kalmar stads arkiv, lev. 13/1938, nr. 79, Vadstena landsarkiv.

⁷ Borgarståndets riksdagsprotokoll 1738/39, ed N. Staf, 1972, s. 234, 262, 379 och 569 f.

⁸ Staël von Holsteins brev till magistraten den 6 juni 1738.

⁹ Se t. ex. Kammar-, ekonomi- och kommersedeputationens protokoll den 31 juli 1738 (R 2692), Handels- och manufakturdeputationens protokoll den 21 april 1741 (R 2763) och Manufakturkontorets protokoll den 7 jan. 1742, allt i RA.

¹⁰ D. Nyström till magistraten den 17 nov. 1778 och dennes relation om riksdagsmannaskapet av den 1 mars 1779 i Kalmar stads arkiv, lev. 13/1938, nr. 81–86.

Nils Månsson Mandelgren

På Sandsborgskyrkogården i Stockholm begravdes 1899 Nils Månsson Mandelgren – ”Artist, Kultur- och fornforskare”, som det står på gravstenen. Det var en av 1800-talets stora kulturpersonligheter som då jordades. För den konsthistoriska forskningen, för etnologin och för kulturminnesvården i vår mening, var Mandelgren en banbrytare.

När Åke Stavenow 1972 gav ut sin allsidiga biografi *Nils Månsson Mandelgren* (Nordiska museets Handlingar 79), vilken recenserades av Gösta Berg i PHT 1974, skrev han om en person som då var i stort sett okänd utanför en trängre krets av kulturhistoriska forskare. Idag är Mandelgren en vida bekant person. Verk om honom finns nu i tiotusentals svenska hem och årligen utkommer nya skrifter om honom. Det finns därför all anledning att här ge en översikt av den nya litteraturen om Mandelgren samt, inledningsvis, några data om hans levnad.

Nils Månsson Mandelgren föddes den 17 juli 1813 i den lilla skånska byn Ingelstråde i Väsby församling. Efter en olycklig barndom hos styvföräldrar kom han tack vare turliga tillfälligheter till Konstakademiens skola i Stockholm. Han studerade vidare i Köpenhamn och reste även runt i Europa för konststudier. 1843 återkom Mandelgren till Stockholm där han 1844 grundade den ”söndags-ritskola för hantverkare”, vilken blev ursprunget till nuvarande Konstfackskolan. Två år senare tog Mandelgren initiativet till bildandet av Svenska slöjdföreningen.

I början av sommaren 1846 påbörjade Mandelgren den verksamhet för vilken vi idag har störst anledning att minnas honom. Den 12 juni detta år inledde han nämligen sin första forskningsresa i Sverige. Ändamålet var att, huvudsakligen i medeltida kyrkor och hos enskilda personer undersöka, beskriva och avteckna konsthistoriskt värdefulla väggmålningar, skulpturer, altartavlor, etc. Vitterhetsakademin hade genom riksantikvarien Bror Emil Hildebrand tillstyrkt ett resebidrag. Förutsättningen var att ritningarna överlämnades till Vitterhetsakademin. Mandelgren reste huvudsakligen i Sörmland och Östergötland. Han besökte 59 kyrkor och hann med att utföra 148 blad med ritningar i blyerts eller i originalets färger av alfrescomålningar i kyrkvalv, klockstaplar m. m.

Mandelgrens dokumentation av kyrkorna inleddes under en för dessa kritisk tid.

Många församlingar rev sina gamla kyrkor, inventarierna vanvårdades och många konstskatter fördärvades. B. E. Hildebrand menade 1846 att Mandelgrens resor var viktiga, eftersom ”våra präster äro ärkevandaler och barbarer”. Bland Mandelgrens förvärv av föremål under den första resan märks två altarskåp från 1420-talet, nu dyrgripar i Historiska museet. Sammanlagt skulle Mandelgren hinna med nära tjugo dokumentationsresor. Viktigt att minnas är att hans intresseinriktning efterhand alltmer koncentrerades till den folkliga kulturen.

Efter de första resorna uppstod misshälligheter mellan Mandelgren och Hildebrand. Hildebrand menade bl. a. att Mandelgren inte fullgjort sina åtaganden gentemot Vitterhetsakademin. Dessutom tyckte han personligen illa om den obildade och framfusige Mandelgren, som uppförde sig till synes ohövt och aldrig lärt sig skriva riktig svenska. Mandelgren å sin sida ansåg att riksantikvarien inte gjorde något för att rädda vårt medeltida konstarv undan förgängelsen. Mandelgren upprördes också över att Hildebrand efter författningen om hembudsplikt 1867 lättvindigt kunde ta för sig av hans egna förvärv till Slöjdföreningens museum. Det gällde många gånger föremål som Mandelgren uppsparat under stora personliga oppoffringar. En livslång fiendskap uppstod mellan dem, till stor skada för den kulturhistoriska forskningen.

Vid sidan av sina forskningsresor hann Mandelgren även med mycket annat. Bl. a. arbetade han som ritlärare och som konservator i olika kyrkor. Han var sin tids kunnigaste konservator och hans stora insikter inom detta område åskådliggjörs tydligt i Stavenows bok.

I Paris bodde Mandelgren 1857–62 då han arbetade på sitt storslagna verk *Monuments scandinaves du moyen âge*. För detta fick han mottaga en mängd förnämliga utmärkelser i utlandet, men i Sverige förblev han intill sin död närmast sedd över axeln. Den ende som tycks ha varit ett verkligt stort stöd för honom var Gunnar Olof Hyltén-Cavallius. Tillsammans med denne var Mandelgren för övrigt en av initiativtagarna till bildandet av Svenska fornminnesföreningen 1870.

Sina samlingar, omfattande bl. a. reseanteckningar och ca 30 000 teckningar, akvareller m. m., donerade Mandelgren till Lunds universitet, efter att först förgäves ha försökt få universitetet i Uppsala att ta emot dem. De allmogeföremål som Mandelgren samlade in finns idag huvudsakligen i

Nordiska museet, de kyrkliga inventarierna i historiska museet. De utgör det samlade resultatet av Mandelgrens fosterlandskärlek.

Vid Lunds universitets Folkliksarkiv ordnades samlingen slutgiltigt i början av 1970-talet av framför allt etnologen Bengt Jacobsson. Denne sammanställde också en vandringsutställning om Mandelgren (utställningskatalog, Lund 1974). Jacobsson höll föredrag och skrev en rad artiklar om Mandelgren. Bland dessa kan nämnas *Nils Månsson Mandelgren som fältforskarare* (i Rig 1975, häfte 3) och den översiktliga *Nils Månsson Mandelgren och det svenska kulturarvet* (i Förr och nu 1977, nr 3. Artikeln omtryckt i boken En annan historia. Sju folkliga historiker . . ., Sthlm 1982).

Intresset för Mandelgrens bilder ökade. I förgrunden kom nu hans bilder av allmogens bostäder, redskap, klädedräkt osv. Detta var något nytt, medan konsthistoriker sedan länge använt sig av hans material. Se t. ex. serien Sveriges kyrkor. Bland de senare volymerna i denna märks bl. a. Medeltida träkyrkor, 1 (1982), av M. Ullén.

Årsboken Jämten (1978) blev den första större publikationen där denna "folkliga" sida av Mandelgrens dokumentation blev en huvudsak. Här återgavs nu Mandelgrens avbildningar av allmogens spinnrockar, fähus, dräkter, korgar, båtar, möbler, gårdar osv i Jämtland och Härjedalen. Texterna som beledsagade bilderna var Mandelgrens egna med tillagda kommentarer av tjänstemän vid Jämtlands läns museum. Även Elisabeth Stavenow-Hidemark och Bengt Jacobsson bidrog med några uppsatser i boken. Mandelgren förmådde nu även väcka intresse i förlagsvärlden. Under titeln *Brev från en resande konstnär* togs volymen i kommission av Gidlunds bokförlag, som tillsammans med Bengt Jacobsson planerade att ge ut en serie "landskapsböcker" med Mandelgrens bilder.

Det blev dock slutligen LT:s förlag som kom att samarbeta med Jacobsson om en sådan serie. Som första bok utgavs där Bengt Jacobssons *Mandelgren i Dalarna* (1982, 173 s.). 1983 utkom *Mandelgren i Småland* (192 s.). De bägge böckerna har likartad disposition. Efter en gemensam inledning om Mandelgrens liv och gärning följer en redogörelse för omständigheterna kring hans resor i respektive landskap. Därefter ges en ämnesvis ordnad genomgång av Mandelgrens bilder. Dessa har grupperats under rubriker såsom Näringar, Hushåll och bostad och Till vardags och fest. Slutli-

gen ingår ort- och sakregister. I den planerade fortsättningen av serien avser man att närmast utge Mandelgren i Östergötland 1984, och därefter Mandelgren i Skåne 1985.

De två LT-böckerna har helt skrivits av Bengt Jacobsson. Det är hans, och inte Mandelgrens text som huvudsakligen vägleder läsaren vid studiet av böckernas ca 200 illustrationer vardera. Jacobsson ger en mångsidig och välskriven kulturhistorisk skildring av landskapen vid tiden för Mandelgrens resor. Kunnigt, engagerat och med eldsjälens entusiasm har Jacobsson givit sig i kast med den stora uppgift han förelagt sig. Vid en jämförelse med texterna i Jämten 1978 märker man att de lokalhistoriskt värdebevarade kommentatorerna, som där författat stora delar av texten, är mer förtrogna i detalj med sina landskap än vad Jacobsson är med sina. Å andra sidan lyckas Jacobsson popularisera och bättre hålla samman sina texter. Det är en svår balansgång mellan å ena sidan experternas dissekering och å den andra sidan populariseringen av ett disparat material. Utan den nuvarande uppläggningsen av materialet hade det kanske varit omöjligt att få Mandelgrens bilder spridda via ett så stort förlag som LT:s. Nu når Mandelgrens livsverk långt utanför amatör- och yrkesforskarnas kretsar.

Utgivningen av Mandelgrenböckerna har föranlett flera forskare att diskutera Mandelgrens bilder. Några av de i sammanhanget viktigare artiklarna ska här anföras. I Rig 1982:3 skrev Gunnel Hazelius-Berg om Dala-boken och förde fram en rad kritiska synpunkter mot bl. a. Jacobssons återgivning av Mandelgrens texter. Hazelius-Berg ville även något nedtona Mandelgrens storhet: Det är "vackert så att en vetgirig person med talangen att teckna ned vad han såg ... strövade genom några svenska bygder." I Rig 1982:4 skrev Jacobsson ett principiellt viktigt genmäle, och där återfinns även en replik av Gunnel Hazelius-Berg.

I Fornvännen har flera artiklar om Mandelgren och hans gärning publicerats de allra senaste åren. Den i det här sammanhanget kanske viktigaste är Lennart Karlssons *Nils Månsson Mandelgren och medeltida svenskt järnsmide* (i häfte 2, 1982). Karlssons artikel redovisar en detaljerad jämförelse av bevarade medeltida kyrkdörrar med järnsmide och Mandelgrens teckningar av dem. Sammanfattningsvis ger Karlsson uttryck för en hög uppskattning

av Mandelgrens arbete, men konstaterar samtidigt att felaktigheter insmugit sig här och var. Det "gör att man aldrig kan vara helt säker, att varje bild måste behandlas med stor försiktighet". Artikeln ger samtidigt viktiga upplysningar om striden mellan Mandelgren och Hildebrand.

Detta källkritiska problem tog även Stavenow upp i sin bok. Han prisade Mandelgrens förmåga "att ena gången se det omistliga i ett medeltida altarskåp, den andra gången i ett stycke bark att baka bröd av" (s. 134). Men han tvangs konstatera att det finns exempel som "brutalt avslöjar hur föga tillförlitliga hans ritningar ibland kan vara" (s. 126–127).

Vid läsningen av de här presenterade böckerna har anmälaren flera gånger undrat om inte en del av Mandelgrens illustrationer avsevärt måste avvika från "verkligheten". Det hade därför varit värdefullt om några sidor i var volym ägnats denna fråga. Jacobsson berör den, men det är lätt att problemet kommer i skymundan. Några goda och dåliga exempel på överensstämmelse mellan teckningar och bevarade föremål hade varit på sin plats.

Detta gäller även den sista bok som här ska presenteras, nämligen Bengt Jacobssons *Nils Månsson Mandelgren – en resande konstnär i 1800-talets Sverige*. Boken utgavs 1983 i en bokklubbssupplaga av Bokförlaget Bra Böcker, och i en bokhandelsupplaga av LT:s förlag. Den är på 229 sidor och tryckt i stort format.

I denna bok är Jacobssons texter helt dominerande över Mandelgrens. Den "folkliga kulturhistorien" är bokens ämne, med bildmaterialet ordnat i kapitel som Bondens gård, Bondbröllop, Skodon, Flaskor, Klövjedon osv. Jacobsson ger bitvis en "mini-översikt" av 1800-talets kulturhistoria inom de ämnesområden som Mandelgren avbildade. De många illustrationerna är alla tryckta i färg, många av dem över hela sidor. De gör ett imponerande och mäktigt intryck. Denna bok är jämte Stavenows biografi de två böcker som i första hand kan rekommenderas de läsare som vill lära känna Mandelgren och hans verk.

Det stigande intresset för Mandelgren har även lett till bildandet av Mandelgrenska samfundet i april 1981. Initiativtagare till samfundet var närmast författaren K. Arne Blom. Denne är även redaktör för samfundets kvartalstidskrift Odlarmöda. Adressen till Mandelgrenska samfundet, som nu har drygt 300 medlemmar, är Box 11052, 220 11 Lund. I Odlarmöda publiceras texter av och

om Mandelgren. Löpande redovisas nypublicerade artiklar och andra skrifter om Mandelgren. Bland artiklar som publicerats i de åttasidiga kvartalshäftena märks bl. a. Nils Palmborgs artikel om Mandelgrens avbildningar av hundar (i vol. I, nr 3).

Mandelgrenska samfundets skriftserie är namnet på en annan nystartad utgivning av den alerta föreningen. Dess första volym utkom 1982 och återger i faksimil Mandelgrens ryktbara skrift från 1876 mot B. E. Hildebrand, *Några bidrag till den svenska arkeologiska forskningens historia ...* Volym 2 i skriftserien utgörs av nytryck av Mandelgrens artiklar i Svenska Fornminnesföreningens tidskrift 1871–73.

Samfundets publikationer är för den personhistoriskt, likaväl som för den kulturhistoriskt intresserade, av stort intresse. Det unga samfundets verksamhet bådär gott för framtiden.

Jan Garnert

Skånska riksdagsmän

Eric Holmqvist, *Artistokrater, bönder och byråkrater. Skånska riksdagsmän på 1800-talet*. Liber Förlag, tr. i Helsingborg 1980. 301 s.

Eric Holmqvists bok om skånska riksdagsmän på 1800-talet kan ses som ett utflöde av hans egen långvariga verksamhet som riksdagsman och statsråd. Uppenbarligen har han ett bättre utvecklat historiskt perspektiv än politiker i gemen. Särskilt har han kommit att intressera sig för skånska riksdagsmän under tvåkammarriksdagens första skede. Under tiden mellan 1866 års representationsreform och sekelskiftet har enligt hans beräkning åtminstone ett trettio-tal skånska riksdagsmän gjort en sådan insats, att de vore värda en beskrivning. Bland dessa har han utvalt tolv tillhörande olika sociala kategorier: tre aristokrater (Arvid Posse, Jules Stjernblad, Rudolf Tornérhjelm), två byråkrater (S. G. von Troil, P. A. Bergström), fem bönder (Per Nilsson i Espö, Ola Jönsson i Kungshult, Sven Nilsson i Österslöv, Åke Andersson i Mellanköpinge, Sven Nilsson i Everöd), en tidningsman (F. T. Borg) och en folkskollärare (Sven Rosenberg). Jämte riksdagshandlingarna och andra tryckta arbeten har även otruckyt material utnyttjats, vartill kommer en del traditionsuppgifter som blivit resultat av resor ute i bygderna. Holmqvists beläsenhet är respektabel, även om man i litteraturförteckningen saknar ett antal doktors-

avhandlingar (av t. ex. T. Petré, P. Hultqvist, P. Sundberg, G. Wallin och T. Nevéus), som har en del att upplysa om de tolv biograferade riksdagsmännen.¹

Biografierna är överlag välskrivna, lättlästa och fint genomförda, även om man ofta skulle ha önskat en närmare beskrivning av huvudpersonernas ursprungsmiljöer. Störst personhistoriskt värde har porträtten av de politiker, som har blivit minst uppmärksammade i litteraturen, t. ex. Jules Stjernblad och Åke Andersson. Den sistnämnde, presenterad som "hästvän och husbonde", är väl den minst betydande i samlingen, men skildringen av honom har flera poänger.

Författarens egna politiska sympatier skymtar då och då fram men har inte lett till någon favorisering av de mera vänstersinnade riksdagsmännen på bekostnad av de mera konservativa. T. o. m. en så högdragen aristokrat som Arvid Posse skildras med en viss sympati, ehuru inte utan kritik, medan den mera vänsterinriktade Sven Nilsson i Everöd, som visserligen på många punkter ter sig förhållandevis framsynt, samtidigt stämplas som en sällsynt reaktionär företrädare för "snäva förtagarintressen" (s. 289 f.) i sin argumentering mot kravet på arbetarskydd och yrkesinspektion. Mindre upprörd tycks Holmqvist vara av att Sven Nilssons verksamhet som brännvinsbrännare påverkade hans syn på alkoholpolitiken; han var djärv nog att 1874 tala om "hur välgörande en sup ofta kan vara" (s. 284). Sven Nilsson i Österslöv är mera i Holmqvists smak än namnen i Everöd, men han känner sig förbryllad av ett brev från 1868, som skulle kunna tyda på att Sven Nilsson i Österslöv var mera generös mot de fattiga, när han talade om dem i riksdagen, än han var mot sina egna underlydande (s. 206).

Liksom så många andra författare inom den biografiska genren har Holmqvist en viss benägenhet att solidarisera sig med dem som han skriver om och bli irriterad av kritik som riktats mot dem. Om Per Nilsson i Espö har jag skrivit: "Som politiker var han omstridd; han ägde stadgat rykte för opålitlighet, och det påstås, att man vid en del kritiska tillfällen brukade hålla honom inlåst" (Bonden i svensk historia, III, 1956, s. 270). Holmqvist betecknar detta "underliga påstående" som förbryllande och finner (helt naturligt) inte något stöd för det i Per Nilssons egna anteckningar, motioner och anföranden (s. 64). Det bygger dock på en rad samtida omdömen (jfr E. Thermæ-

nius, Lantmannapartiet, 1928, s. 24 ff.) och avviker faktiskt inte så mycket från vad Holmqvist själv har kommit fram till: "Kanske man med ett modernt ord skulle kunna beteckna honom som en myglare, men som en vänlig sådan" (s. 70). I biografien över Per Nilssons vän Ola Jönsson i Kungshult har Holmqvist funnit en karaktistik som är något hårdare: "den gamla räven" (s. 156). Uppgiften att Per Nilsson ibland hölls inlåst härrör från Emil Key och bör kanske inte tas aldeles bokstavligt men innebär ett markant uttryck för skepsis, som inte kan avfärdas med att Key – mer ideologiskt medveten än någon annan ledande lantmannapartist – skulle ha varit en streber som hade lätt både för att tala och för att byta åsikt (s. 66).

Då och då drar Holmqvist tankeväckande paralleller med förhållanden under 1900-talet. I 1860-talets argumentering mot "allmänna arbeten" finner han inslag som återkommer ännu på 1930-talet (s. 93), och han beklagar att statsutskottet med sitt starka ansvar för statens finanser inte längre finns kvar. Dess nutida närmaste motsvarighet finansutskottet har inte kunnat uppträda med samma auktoritet (s. 86, 276).

Liksom många andra bedömare överdriver Holmqvist det statiska draget hos det förindustriella svenska samhället. Formuleringen att Sverige ännu vid 1800-talets ingång var "en stillastående och outvecklad nation" (s. 9) måste betecknas som alltför summarisk. Säkert är, att 1800-talet, med skiften, nya jordbruksmetoder, mekanisering, ångbåtar, järnvägar, emigration och begynnande industrialisering blev en dynamisk epok, inte minst i Skåne, något som Holmqvist skildrar med inlevelse.² Han har också klar blick för kontrasten mellan denna föränderlighet och det även efter 1866 tämligen ålderdomliga riksdagsskicket, som dock var något mindre odemokratiskt än

¹ Däremot har Holmqvist använt Svenskt Biografiskt Lexikon, som dock fått oriktiga namn, Personbiografiskt Lexikon (s. 147) resp. Biografiskt lexikon (s. 194).

² Formuleringen att Skåne under tiden 1870–90 hade "en betydligt kraftigare utvandring" än Småland (s. 16) gäller de absoluta talen, inte de relativa. Skåne hade ju fler invånare än Småland.

författaren räknar med.³ Denna spänning mellan social struktur och politisk makt speglas på olika sätt i Holmqvists tolv riksdagsmannabiografier. Det vore tacknämligt, om fler av våra politiker kunde dokumentera samma historiska intresse och sakkunskap som Eric Holmqvist nu har givit prov på.

Sten Carlsson

K. G. Westmans anteckningar från första världskriget

"Meddelandena om K. G. Westmans spel bakom eller möjligen i kulisserna är än så länge ofullständiga." Så heter det i Wilhelm Carlgrens 1967 utgivna *Ministären Hammarskjöld. Tillkomst – Söndring – Fall*. Till den citerade satsen är fogad en fotnot: "K G Westmans i Uppsala Universitetsbibliotek deponerade papper blir tillgängliga 1975."

När papperna nämnda år blev tillgängliga i sin helhet (smärre utdrag från andra världskriget hade publicerats tidigare) valde Carlgren att först (1981) ge offentlighet åt de anteckningar som kunde antas ha störst allmänt intresse, nämligen de från andra världskriget (anmälda i PHT 1981:4, s. 166 f.). Nu har emellertid Wilhelm Carlgren också gett ut *K. G. Westmans Politiska anteckningar juni 1914–mars 1917* (Stockholm: Berlings, Arlöv 1983, 352 s., personreg., del 8 i Handlingar utg. av Kungl. Samfundet för utgivande av handskrifter rörande Skandinaviens historia), alltså från hans tid som ecklesiastikminister i Hjalmar Hammarskjölds "borggårdsregering" dit Westman kallats som representant för nationella akademiska kretsar. Vad beträffar "spelet bakom eller möjligen i kulisserna" får man emellertid knappast veta något nytt, ja, man får inte alltid bekräftelse på vad man hittills vetat.

Westmans anteckningar är i flera avseenden av stort intresse, men de är förda av en person vilken vill framstå som en svensk – eller snarare storsvensk – statsman den där i sin dagliga gärning anlägger vittutblickande historiska perspektiv. Även om dessa anteckningar, som Carlgren påpekar, inte på samma sätt som de från andra världskriget är litterärt utformade med tanke på framtida läsare måste dock Westman ha räknat med att de kunde bli tillgängliga för utomstående. Han ville då inte gå till eftervärlden som någon i kulisserna arbetande intrigör.

Ett belysande exempel erbjuder Westmans förhållande till den tyske ministern i Stockholm, Hellmuth Lucius von Stœdten. Med stöd av Sam Clasons anteckningar visar Carlgren i sin bok Ministären Hammarskjöld att inget tvivel kan råda om Westmans önskan att intrigera bort Lucius, bl. a. på grund av dennes sympatier för tanken på en tysk-rysk separatfred. Det gick så långt att den dåvarande litteraturodocenten Fredrik Böök i slutet av 1916 som "hemlig emissarie" för Westman reste till Berlin för att inför legationsrådet Trautmann i Auswärtiges Amt anföra klagomål mot Lucius. Men i dagboken finns inte ett knyst om denna sak och Lucius omnämns genomgående i neutrala, för hans person likgiltiga ordalag.

I uttalad motsättning stod däremot Westman till utrikesminister K. A. Wallenberg på grund av dennes eftergivenhet i handelsförhandlingarna med England och passiva hållning i fråga om Åland. Med välbehag dröjer Westman vid de upprepade förödmjukelser som Wallenberg, bl. a. på grund av bristande formsäkerhet, utsattes för av den härsklystne och rigoröse regeringschefen. Det kan vara riktigt att, som Carlgren säger, Westman "ville få undan" Wallenberg. Men samtidigt förefaller han alltför medveten om Wallenbergs starka förankring inom borgerlig opinion för att räkna med något skifte.

Vid sidan av Wallenberg – fast på en lägre nivå – är det främst sjöförsvarsministern Dan Broström som drabbas av Westmans misshag. Detta gäller dock aldrig några sjömilitära frågor, utan det är skeppsredaren Broströms önskan att – som Westman ser det – till varje pris stå på god fot med England som upprör honom. Jordbruksministern Johan Beck-Friis behandlas ironiskt överseende och finansministern Axel Vennersten får nätt och jämt godkänt. För civilministern Oscar von Sydow hyser

³ 51/2% av befolkningen (21% av alla myndiga män) fick 1866 rösträtt till andra kammaren. Holmqvist (s. 22) talar om en andel på betydligt under 5%. Hans formuleringar om Bismarck (s. 24) tyder på att han förbisett att denne faktiskt införde allmän rösträtt i Nordtyska förbundet 1867 och i Tyska riket 1871. – Andelen kommunalt röstberättigade var 10% på landsbygden och 18% i städerna, inte "kanske fem procent" i riket, som Holmqvist (s. 22) räknar med. Den officiella rösträttsstatistiken finns sammanställd av G. Andrén, *Tvåkamarsystemets tillkomst och utveckling* (Sveriges riksdag IX, 1937), s. 205 213 f.

Westman ingen sympati – därtill var von Sydow alltför liberal till sin läggning – men dock en omisskänlig respekt.

De närmaste meningsfränderna inom regeringen var konsulten Sigfrid Linnér och justitieministern Berndt Hasselrot vilken senare möter oss på dagbokens första sidor i egenskap av vad som i dag skulle kallas krigshetsare. Han är nämligen 24 juli 1914 "mycket orolig för att det inte skall bli något (krig) av" och ännu 27 juli "orolig för att krisen skall försvinna utan krig". I senare fallet av den något perversa anledningen att en fredlig avveckling skulle ge liberalerna rätt!

Utanför regeringen var det C. G. Westman – då kansliråd i UD – som var K. G. Westmans förtrogne i de utrikesfrågor vilka hela tiden främst upptog ecklesiastikministerns intresse. De båda herrarna var ense såväl vad gällde förakt för Wallenberg som om en hård linje i förhandlingarna med England; det senare medförde ju för C. G. Westmans del att han i sinom tid skulle avpolleteras från varje befattning med dessa förhandlingar.

Westmans verkliga hjälte är emellertid hans chef, Hjalmar Hammarskjöld. Det porträtt som stiger fram ur anteckningarna överensstämmer i sina huvuddrag med det hos Carlgren, fastän här tecknat med beundran. En maktmedveten och egensinnig herre, suverän på sina domäner och suveränt omedveten om dessas begränsning. Men det kan inte förnekas att det är stil på denne självkorade försvarare av i och för sig aktningsvärda folkrättsliga principer, fast behäftade med den grundläggande svagheten att ha utformats i en tid som inte kände begreppet ekonomisk krigföring, än mindre begreppet totalt krig.

Hammarskjöld tycks också småningom ha känt att han stred för en förlorad sak. I september 1916 medger han att "de andra neutrala staterna accepterat den ståndpunkt mot vilken vi kämpade" och att i Sverige "90 procent äro emot oss". Försvårande var vidare "de danska och norska statsministrarnas underhålliga beskaftenhet". Samtidigt förblev den svenske statsministern övertygad om sin egen outhärdlighet, menade att hans avgång skulle tjäna som "en varning för folket" och att engelsmännen av någon dunkel anledning fruktade honom. Slutligen gick det ända därhän att kung Gustaf undrade över hur regeringsledamöterna kunde stå ut med sin chef. Det var en skäligen tröttkörd regering som avgick i mars 1917.

Av den kulturvårdande verksamhet som faller inom en ecklesiastikministers revir märks i dagboksanteckningarna just ingenting, såvida man inte skall räkna dit några funderingar kring Carl Larssons "Midvinterblot" och ett antal luncher och middagar med Zorn. Konstnären befinner sig i livets utförsbacke, tycker sig emellanåt vara slut som målare och oförmögen att skapa "något som är verkligt bra".

Till sist dagbokens originellaste inslag; de nära förbindelserna med aktivisterna, främst Otto Järte, en vän från studentåren framgår det av Ivar Anderssons biografi. Efter publiceringen sommaren 1915 av den s. k. aktivistboken, Sveriges utrikespolitik i världskrigets belysning med – i förordet! – det av Järte formulerade kravet på "modig uppslutning på Tysklands sida", sökte aktivisterna flera gånger upp Westman. "De skildrade våltaligt de stora möjligheter som öppnade sig för en handlingskraftig regering: Nordens enhet och Finlands erövring . . . De voro tillräckligt mycket demokrater för att inse att massan ej begrep utrikespolitik och man skulle därför endast räkna med de bildade. De voro beslutna att vinna dem för sina planer".

Även om Westman för egen del inte var främmande för storsvenska visioner och hyste stor förståelse för aktivisternas målsättningar verkade han i praktiken konsekvent återhållande. Vid ett samtal med Järte i december 1915 förklarade han visserligen "att i samma ögonblick jag blev övertygad om att det fanns en möjlighet att få en bättre ministär som med större kraft och framgång kunde tillvarata Sveriges nuvarande och framtida intressen skulle jag begära mitt avsked". Men samtidigt bad han Järte betänka "hurudan ställningen för en aktivistisk ministär skulle komma att bli under en kommande riksdag utan stöd av högern och med hela vänstern fiendlig". Och för att riktigt demonstrera aktivismens orimlighet i det samtida Sverige spetsade Westman sedan till sitt resonemang: "Redan före remissdebatten måste den (en aktivistisk regering) ha börjat krig, men det vore ju lätt att inse att det låge utanför möjlighetens gräns att utan särskild anledning ställa till ett krig mitt i vintern."

Hade kanske K. G. Westman tagit det allra första steget mot den något cyniska världskloket som möter i dagboksanteckningarna från andra världskriget?

Ulf Brandell

Heckscher, Boëthius och Sveriges ekonomiska historia

Gustaf Utterström, *Eli Heckscher, Bertil Boëthius och "Sveriges ekonomiska historia från Gustav Vasa"*. Meddelanden från institutionen för ekonomisk historia, nr 2, 1982, Umeå universitet. 33 s.

I detta välskrivna lilla arbete – ursprungligen ett föredrag – behandlar Gustaf Utterström, professor emeritus i ekonomisk historia vid Umeå universitet, förhistorien bakom tillkomsten av Eli F. Heckschers storverk. Materialet till undersökningen har Utterström hämtat från Heckschers samling i KB och från Bertil Boëthius' papper i RA. Till detta fogar Utterström sina personliga minnesbilder av Heckscher och Boëthius – en absorberande läsning.

Redan 1914 har Heckscher – sedan 1909 professor i nationalekonomi vid Handelshögskolan – i ett brev till Gösta Bagge uttalat att han såg en framställning av Sveriges ekonomiska historia som sin livsuppgift; han ville dock skjuta den på framtiden. Några år därefter, mot slutet av världskriget, finner man Heckscher involverad i planer på en sådan framställning, dock av en helt annan typ än den han tidigare tänkt sig, nämligen ett lagarbete. Initiativet till detta har av allt att döma tagits av filosofie doktorn Bertil Boëthius, då amanuens i RA. Med den sistnämnde som den drivande engagerades även professor Sven Brisman och filosofie doktorn Karl Åmark som författare. Boëthius hade även sina förhoppningar på professor Nils Wohlin. 1920 undertecknade Boëthius, Brisman, Heckscher och Åmark ett kontrakt med Bonniers om utgivandet av en svensk ekonomisk historia i tre delar, på sammanlagt 1600 sidor. Slutmanuskript skulle levereras i juli 1926.

Planen förverkligades aldrig. I ett brev till Boëthius från slutet av 1922 var Heckscher inne på en ny uppläggning av verket: han själv skulle ge en totalöversikt i två band, medan Boëthius i ett sammanhang skulle behandla bergshanteringens och skogsbrukets historia. Följande år stod det klart att Brisman fallit bort och att något bidrag från Åmark knappast var att vänta. Kvar stod Heckscher och Boëthius. Så småningom har även Boëthius trätt tillbaka. När detta skett är inte känt. I sina minnesord över Heckscher i Vitterhetsakademien 1953 gav Boëthius en helt kort kommentar till lagarbetets kapsejsande: "Lyckligtvis kunde inte planen förverkligas. Inte ens en Heckscher hade som redaktör kunnat påtrycka ett dylikt arbete den enhetlighet i

synpunkter och i personlig reaktion, som gör det stora verket till en helgjuten bok".

År 1929 inträffade en betydelsefull förändring i den 50-åriga Heckschers arbetsomständigheter. Detta år avled Handelshögskolans rektor Carl Hallendorff. Heckscher ville bli hans efterträdare, men så blev inte fallet. Heckscher kompengserades med en forskarprofessur i ekonomisk historia vid Handelshögskolan, med anknytning även till Stockholms högskola. Han kunde nu helt ägna sin tid åt sina planerade stora verk. År 1931 utkom Merkantilismen del 1–2, år 1935 påbörjade Heckscher utgivningen av Sveriges ekonomiska historia, vars sista del kom ut 1949.

Även för Boëthius blev år 1929 betydelsefullt. Han sökte då 44 år gammal professuren i historia i Uppsala efter Ludvig Stavenow. Han var den mest meriterade men förbigicks då professuren tillsattes 1930. Som en kompensation tilldelades Boëthius professors namn. Samma år utnämndes han till stadsarkivarie i Stockholm, 1944 blev han riksarkivarie.

För Heckscher kom Boëthius att spela en utomordentligt betydelsefull roll under framväxten av Sveriges ekonomiska historia på 1930- och 1940-talen. Trots sin arbetsbörda åtog Boëthius sig att fortlöpande granska Heckschers manuskript, detta på ett sätt som uppenbarligen skänkt Heckscher stor stimulans. Av deras inbördes korrespondens rörande Sveriges ekonomiska historia framgår att deras meningar inte så sällan gått isär, dock utan någon konsekvens för vänskapen.

James Cavallie

Heidenstams son

Helge Gullberg, *Gullebarns levnads-saga. Verner von Heidenstams och Ellen Belfrages son, föräldrarna och gudmodern studerade i samtida dokument*. Göteborg: Rundqvists bokförl. 1983. 120 s. Ill.

1888–92, under de sista åren av sitt sönderfallande första äktenskap, hade Heidenstam en förbindelse med en ung dam ur Stockholms överklass. Hon hette Ellen Belfrage, och hennes far var kammarherre. 1892 föddes en son, och därmed var skandalen fullbordad. Om detta har Helge Gullberg berättat i sin bok Verner von Heidenstam och Ellen Belfrage (1960). Föreliggande arbete är en fortsättning, som följer moderns och sonens senare öden med hjälp av brev och annan samtida dokumentation.

Gullebarn syftar på Heidenstams diktsvit Gullebarns vaggsånger, publicerad i Dikter 1895. Ingvar Holm har i BLM 1959 gjort ett tolkningsförsök av denna mycket svårtydda produkt, som Heidenstam sände i ett brev 1892 till den nyblivna modern i delvis en annan version än den tryckta. Gullebarns motsvarighet i verkligheten fick namnet Nils. När barnet väntades hade modern tagit sin tillflykt till en i Rouen bosatt dam, Lisa Hultin-Pettersson, som blev gudmor och stundom en andra mor för Nils.

Denna märkliga kvinna var dotter till Carl Magnus (Måns) Hultin, en originell gammal knekt, som vid ett besök i Finland i slutet av 1840-talet blev vän och jaktkamrat med Runeberg och efter detta grundlöst kom att utpekas som en av förebilderna till Fänrik Stål (även Gullberg gör detta misstag). Han bebodde en gård i Tjust i närheten av Ellen Keys föräldrahem. Familjerna umgicks, vilket ledde till en livslång vänskap mellan Ellen Key och Lisa. Vid denna tid hörde den förra till Heidenstams närmare umgängeskrets och kom härigenom att spela en viktig roll i moderns och barnets svåra och komplicerade situation. Det var genom hennes förmedling, som de utstötta kunde placeras hos familjen i Rouen. Mindre framgång hade hennes försök att få Heidenstam att ta något ansvar utöver ett visst ekonomiskt understöd, om vars omfattning man inte får någon närmare upplysning. Om gåtfulla reaktioner på ett djupare plan vittnar Gullebarns vaggsånger, men i övrigt var diktaren i sin självhärliga egocentricitet enbart besvärad av närmare kontakt. Via Ellen Key följde han dock sporadiskt sonens öden, och 1909 fick 17-åringen besöka sin far på Naddö. Gullberg nämner ytterligare ett sammanträffande på Naddö 1919, men det måste ha ägt rum någon annanstans, eftersom Heidenstam sålde Naddö på nyåret 1918. Under senare år ökades också det ekonomiska stödet, och i sitt testamente tilldelade han sonen ett årligt legat, som fortfarande utbetalas av Övralidsstiftelsen.

Denne son är nämligen alltjämt i livet, en 91-årig gammal herre, vars profil enligt ett foto röjer en viss likhet med faderns rovfågelsfysionomi. Han bär namnet Belfrage, medan modern kallade sig Berner (= faderns förnamn med första bokstaven utbytt mot B i Belfrage). Helge Gullberg har givetvis inte kunnat skriva denna bok utan personlig kontakt med Nils Belfrage och ett godkännande från hans sida. Han var de tidiga åren ömsom hos sin oroligt kringflackande mor, ömsom hos sin gudmor.

Båda flyttade till Göteborg i slutet av 1890-talet. Där gick också Nils i Göteborgs Högre samskola, en nystartad reformskola, som snart fick ett högt pedagogiskt anseende. Studierna gick till en början bra, framför allt i matematik, fysik och kemi. Men vid 16 års ålder slutade han plötsligt skolan. Han hade vuxit upp bland kvinnor, utan någon fadersgestalt som trygghet och förebild. Hemligheten med hans börd kom dessutom snart ut i skolan. I sin oro och osäkerhet började han privatstudier för en framstående lärare vid Chalmers tekniska institut, som uppmuntrade honom till en fortsatt utbildning. Hans matematiskt-tekniska begåvning var påfallande, men hans kontaktsvårigheter drev honom in i ensamheten. Där sysslade han i sitt privata laboratorium med fysikaliska experiment och naturvetenskapliga forskningar, enligt Gullberg av ganska avancerat slag. Han skrev också dikter med en blek efterklang från fadern. På äldre dar har han som privattryck publicerat några skrifter i "teoretisk kosmologi". Gullberg menar, att "han kanske med sin av många kompetenta iakttagare vitsordade lysande intelligens kunnat bli en banbrytande forskare, inte som nu en ensam grubblare". Efter mer eller mindre tillfälliga anställningar i Stockholm på 1920-talet och ett par kortvariga äktenskap är han sedan 30-talet bosatt i Eksjö som en stilsam och tillbakadragen privatlärar.

Lisa Hultins make avled 1900. Själv stannade hon livet ut i Göteborg, där hon fick en stor vän- och bekantskapskrets. Den förtroliga vänskapen med Ellen Key bestod men stördes något av dennas svärmiska beundran för Heidenstam, som gjorde henne alltmer överseende mot fadern och alltmer kritisk mot modern efter kärleksaffärens dystera upplösning. Enligt Gullberg "samlade hon i sitt hem en krets av litterärt och musikaliskt intresserade ur Göteborgs kulturella elit". Lisa Hultin hade också ordet i sin makt. Att döma av citat var hon en temperamentsfull brevskriverska och medarbetade sporadiskt i tidsskrifter, bl. a. med skildringar från sitt barndomshem i Småland. Hon avled 1925.

Ellen Belfrage (Berner) bodde som nämnt också i Göteborg under sonens skoltid. Men hennes rotlöshet drev henne till nya uppbrott. 1919–26 vistades hon i USA och bodde sedan på olika håll kring Stockholm, tills hon avled 1955 vid nära 92 års ålder. Den inre oron balanserades tydligen av en ovanlig andlig spänstighet, som tycks ha skänkt henne ett slags själafrid på ålderdo-

men. Hon var också litterärt verksam och medarbetade på vers och prosa i Kvinnornas Tidning i Göteborg 1921–25. De prov på hennes diktning som Gullberg återger höjer sig inte över det varmhjärtade amatörskapet. Förf. anmärker härom: "Hon borde nog ha fördjupat sig mer på tankens skärpa i sina eljest ofta fina dikter." På äldre dar upplivade hon en ungdomsvänskap med Gurli Linder. Gullberg uppger, att denna 1944 fick en uppmaning av Bo Bergman att "för Svenska Akademiens räkning och arkiv skriva ned sina minnen av och kunskap om Ellen." Men det blev tydligen ingenting av.

Ovanstående uppgifter har inte utan möda dragits fram ur "Gullebarns levnads-saga". Boken är nämligen rörigt och svåröverskådligt skriven, hoppande från den ena huvudpersonen till den andra och tredje. Förf. är tyvärr också en klen stilist, vilket bl. a. framgår av de båda citaten ovan.

Sven Rinman

Officersöden i 1900-talets Sverige

Officer 1938. En Karlbergskurs under fem årtionden. Stockholm: Militärhistoriska förlaget, 1983. 436 s.

Det är vanligt att Karlbergskurser (armé-kadettkullar) utger en minnesskrift 40, 45 eller 50 år efter sin examen. En sådan minnesskrift brukar innehålla korta biografier över berörda officerare – ett värdefullt, men hittills föga utnyttjat, material för den socialhistoriska forskningen – och dessutom ett antal artiklar om utbildningen och kamratlivet under Karlbergstiden. Carl Herlitz, pensionerad luftvärnsinspektör och välkänd regementshistoriker, har närmare beskrivit denna skriftgenre i uppsatsen *Forna Karlbergs-kadettens minnen* (med bibliografiskt appendix) i *Kungliga krigsvetenskapsakademiens handlingar och tidskrift* 1983: 3.

Några av minnesskrifterna ter sig mer ambitiösa än de övriga. Ambitionen har främst manifesterat sig i en rad uppsatser, där kadetternas fortsatta öden skildras i ett större försvarspolitiskt, militärorganisatoriskt och socialt perspektiv. Dessa skrifter är Officerskurs i brytningstid, författad till 1918-kursens 50-årsjubileum med före flygvapenchefen Axel Ljungdahl som redaktör, men beklagligtvis ottryckt; 1930 års officerskurs (Skara 1979) i redaktion av bl. a. före arméchefen Curt Göransson; och Officer 1938, som här skall recenserar.

Minnesskrifter av detta slag är nästan undantagslöst produkten av många författares insatser. Att ett flertal personer medverkar på detta sätt i arbetet med skriften, är sannolikt en nödvändig betingelse, praktiskt och psykologiskt, för att arbetet överhuvudtaget skall sättas igång och kunna slutföras. Men denna produktionsmetod får ofta vissa fördelaktiga följder. En är ojämna kvalitet hos bidragen; det är otureligt att kritiskt nagelfara eller refusera artiklar av kamrater som gjort sitt bästa. En annan är att samma händelse eller företeelse kommer att behandlas i flera artiklar på ett likartat sätt – i praktiken oundvikligt, men knappast till nöje för läsaren. Ytterligare en är att det blir svårt att ge skriften en sammanhängande helhetsstruktur med genomförda linjer eller teman.

Även 1938-kursens minnesskrift är en typisk kollektivprodukt. Men de ovan exemplifierade avigsidorna hos många sådana produkter är nästan helt obefintliga i denna bok. Det tycks mig i stort vara en mycket förtjänstfull skrift – välkomponerad, saklig, informationsrik och ofta fängslande skriven – som gemensamt åstadkommits av redaktionskommittén under generalmajor Sigmund Ahnfelts ordförandeskap, dess vetenskapliga rådgivare (professorerna Jan Agrell, Sten Carlsson och Alf Åberg, förste arkivarien Lennart Rosell m. fl.) och de mer än femtio författarna.

Den berättande framställningen har fördelats på nio kapitel och en sammanfattande epilög. Boken kompletteras med ett förord och två bilagor. I bilaga 2 meddelas biografiska data om de officerare som tillhör kursen. Vilka kapitel som ter sig mest givande, beror naturligtvis i hög grad på arten av läsarens intressen (själv har jag haft mest behållning av kapitel 2–5 och 9). Kapitel 1 är en skiss över den svenska försvarsmaktens organisation m. m. 1927–82. Till kapitel 2 återkommer jag nedan. Kapitel 3 behandlar Karlbergstiden, och kapitel 4 och 5 återger hur officerare ur kursen upplevde beredskapsåren respektive sin militära tjänstgöring under efterkrigstiden. I kapitel 6, 7 och 8 redovisas minnesbilder och personliga erfarenheter av respektive utlandstjänst, arbete inom "frivilligförsvaret" och offentlig tjänst utanför krigsmakten. Kapitel 9 slutligen innehåller förtidsavgångna och pensionerade kurskamraters skildring av sin eftermilitära verksamhet – som föll inom näringslivet för de flesta – och dessutom minnen från idrottsledarverksamhet.

Kapitel 2 har ett särskilt värde därigenom att det förmedlar information av betydande vetenskapligt intresse. Här finner vi bl. a. data om det sociala ursprunget (faderns yrke) för officerarna tillhörande kurs 1914, 1938 respektive 1964 liksom 1938-kursens svar på olika enkätfrågor: om motiven för yrkesvalet, om motiven hos dem som lämnade officersbanan före pensioneringen, om hur man retrospektivt värderar sitt val av officersyrket, m. m. Det är inom ramen för denna recension inte möjligt att på ett adekvat sätt referera ens en bråkdel av den värdefulla information som ges i detta kapitel. Den intresserade måste hänvisas dit.

Samma kapitel innehåller också den artikel som för mig varit den mest fängslande i hela boken, nämligen överstelöjtnant Erik Jerklands berättelse om sina uppväxtår. Jerkland, ursprungligen Eriksson, är son till en östgötsk pappersbruksarbetare och född 1910. Han förlorade nio år gammal sin mor och som trettonåring sin far. Därefter förde han som dräng ett verkligt hundliv – osentimentalt, men i målande detalj beskrivet av honom själv – tills han 1927 tog värvning vid I 5 i Linköping. Betydligt äldre än sina kurskamrater blev han officer 1938. Han befordrades – utan att ha gått Krigshögskolan – till major 1959 efter att ha gjort sig känd som en av arméns skickligaste och mest färgstarka truppofficärer. Det är ett livsöde som belyser krigsmaktens betydelse ännu under 1900-talet för den sociala rörligheten i vårt samhälle.

Denna recension har till föremål haft inte bara en viss bok utan i någon mån också den genre som boken tillhör. Det syns mig därför naturligt att avslutningsvis uttrycka förhoppningen att denna bok skall inspirera andra Karlbergskurser till lika ambitiösa och välgjorda minnesskrifter. En sådan effekt vore lycklig inte minst ur en bestämd vetenskaplig synvinkel. Redan i föreliggande skrift finns det tillräckligt med material för ett flertal sakligt intressanta uppsatser i etnologi, sociologi eller historia. Med ytterligare tre–fyra sådana skrifter att tillgå som källmaterial skulle det därutöver bli möjligt att med jämförelsevis liten arbetsinsats genomföra en större vetenskaplig undersökning (doktorsavhandlingstyp) rörande grundrägeln i "vanliga" (för kåren typiska) svenska 1900-talsofficiäres attityd till yrket, samhället och vissa existentiella frågor: en mycket angelägen forskningsuppgift enligt min uppfattning.

Gunnar Artéus

En målande prins

"Målarprinsen", "den röde prinsen", "blomsterprinsen", Eugen har varit föremål för ett flertal framställningar. Intresset för hans person och måleri tycks inte vika. Erik Wennerholm har nu utökat denna litteratur med ett försök till helfigursporträtt med *Prins Eugen, människan och konstnären* (Stockholm: Bonniers, 1982, 251 s.) Här skildras prins Eugens målmedvetna strävan att bli accepterad som konstnär för sina konstnärliga meriter skull och inte för sina kungliga.

Wennerholm gör avspark redan före Eugens födelse. Han beskriver fadern Oscars allvarsfyllda konservatism och plikttrohet och modern Sophias rättfärdighetskänsla. Det blev också modern som senare kom att stödja Eugens konstnärsplaner. Ett liv som fri konstnär fick han dock kombinera med prinsskapets traditionella plikter. Efter avslutad mogenhetsexamen kom han till Uppsala som "liber studiosus". Så särskilt fri var han inte. Både hans studier och umgänge var schemalagda. Han umgicks bl. a. i Carl Rupert och Helena Nybloms hem och Gunnar Wennerberg övervakade hans studier. Helena Nyblom blev en nära vän och förtrogen.

Beslutet att bli konstnär mognade i Uppsala och han fick moderns stöd och faderns motvilliga tillåtelse att förena konststudier med tjänst som officer vid Livhusarerna. 1887 gav han sig i väg till Paris under namnet monsieur Oscarsson. Paris var det självklara målet. Det var det franska landskapsmåleriet som tilltalade honom. Men i Paris valdes ingen av de "moderna" till hans lärare utan i stället Puvis de Chavanne, som dock kom att ge honom bestående insikter i måleriets väsen.

I Paris träffade han de svenska pariserpojarna Ernst Josephson, Richard Bergh, Georg Pauli, Zorn, Carl Larsson. 1889 deltog han med några pasteller i den svenska avdelningen på världsutställningen. Där såg han för första gången Manet och Monet, men det bestående intrycket fick han av Corot. Sina svenska konstnärskamrater beundrade han, men saknade hos dem något han tyckte fanns hos danskarna och norr-männen: en nationell egenart. Att uttrycka känslor för det svenska landskapet kom att bli ett genomgående tema i hans måleri.

Tillbaka i Stockholm fick Eugen sin prinsbostad i Arvfurstens palats. Det var dock inte de breda boulevardernas stad han valde som motiv i sitt måleri utan stadens utkanter och Söders bakgator. Tillsammans

med Teodor Lundberg bodde han tidvis i Balingsta, Huddinge. Här odlades umgänge med Oscar Björck och Carl Larsson. En av Eugens kända målningar "Våren" tillkom här. En annan reträttplats var Sundbyholm i Sörmland. Eugen målade bl. a. "Det gamla slottet" därifrån. Det sörmländska landskapet väckte dock inget gensvar hos honom. Han tilltalades mer av naturen kring Tyresö, där familjen Nyblom hade sommarställe. På Tyresö samsades karg skärgårdsnatur med tuktat parklandskap. Tyresö blev en tillflyktsort, där han kunde värna om rätten att inte bli störd i det konstnärliga arbetet.

Viktiga lärdomar hämtade Eugen i Italien. Det florentinska frescomåleriet gav impulser till ett brett upplagt monumentalmåleri. För Norra latins trapphus utförde han "Den stilla natten", ett människotomt landskap från Tyresö, där han förverkligade det nationalromantiska stämningsmåleriet i monumentalt format. När prins Eugen flyttat till Waldemarsudde förändras hans måleri. Det monumentala stämningslandskapet viker för idyllen. Han målade djurgårdsnaturen med blomsterängar och lövmassor. Wennerholm förklarar utvecklingen med Eugens ganska rofyllda tid på Waldemarsudde, men man kan också se honom som en ganska typisk representant för hans konstnärsgeneration. Den symboliska tolkningen av naturen övergår i en öppen verklighetsiakttagelse. När intresset för den rena naturiakttagelsen väckts började han intressera sig för det östgötiska landskapet. Han målade i Örberga slätter med rågskyllar. Han kände kravet att inte stagnera och fastna i manér. I brev berättar han hur han känner sin begränsning. Han skulle aldrig tillhöra de stora nyskapande konstnärerna, men han ville behärska sitt eget område.

Prins Eugen strävade efter att vara öppen för det nya i sin egen tid. Hans konstintrasse sträckte sig långt utanför den egna stilarten. Även om han själv kände sig främmande för fauvism och expressionism stödde han den nya konstnärsgenerationen med Grünewald i spetsen. Detta allomfattande intresse för konstriktningarna är väl också hemligheten bakom hans rika konstsamling. Här får dock läsaren vända sig till annan litteratur för att få kännedom om Waldemarsuddes konstsamlings uppläggning. Bara några sidor i biografien ägnas åt prins Eugen som samlare.

Om många andra sidor berättas mer ingående. Läsaren får bl. a. ta del av hans engagemang i Föreningen för svensk hemslöjd,

hans intresse för folkbildning och spridandet av god konst. Prins Eugen blev ju känd som radikalen i kungahuset och Wennerholm lyfter fram hur denna radikalism höll i sig in i ålderdomen. Hans fördomanden av Hitler-Tyskland var starka.

Att Eugen uppskattades av de yngre konstnärerna ger Wennerholm också prov på. I intervjuer berättar Eric Grate och Bror Hjorth om sin respekt för honom, både som människa och konstnär. Hans oräddhet och rakryggade hållning inför konstpolitiska skandaler imponerade. Med dessa intervjuer och citat ur prins Eugens brev växer med Wennerholms hjälp fram bilden av en allvarligt arbetande konstnär och en generös personlighet, som ofta plågas av tvivlet att framgångarna är mer beroende av hans sociala ställning än av hans konstnärliga ambitioner.

Barbro Schaffer

Axel Johnson Gruppen

Johnsons – den sista dynastin. Stockholm 1982, 374 s. Så lyder titeln på en på Affärsförlaget utgiven bok av journalisten Bengt Ericson. Denne är numera utrikeskorrespondent i London för tidningen Dagens industri.

Boken behandlar vad som i dag kallas Axel Johnson Gruppen, vilken enligt författaren 1982 hade 26 miljarder kronor i omsättning och sysselsatte 34 000 anställda i Sverige och utomlands. Det är medlemmar av familjen Ax:son Johnson som genom framsynthet, energi och arbetsamhet byggt upp ett svenskt handels- och finansimperium, som länge varit landets tredje eller fjärde största företagskonstellation. Hörnpelarna i detta imperium har varit A. Johnson & Co HAB, Nordstjernan AB, Avesta Jernverk AB och AB Nynäs Petroleum.

Det var den förste Axel Johnson (1844–1910), som grundade koncernen. Vid sin död efterlämnade han en förmögenhet på 16 000 000 kr (bouppteckningsvärdet) och en väl fungerande företagsbildning. Sonen, generalkonsuln Axel Ax:son Johnson (1876–1958), skaffade sig bl. a. världens första helt motordrivna flottor, lanserade det rostfria stålet i Sverige och grundade Skandinavens första oljeraffinaderi. Vid sin död ägde han ensam över 100 företag med 22 000 anställda. Redan under hans livstid reste den socialdemokratiska Avesta kommun en byst åt honom, "stadens välgörare", på älvstranden. Den tredje i raden, general-

konsulns son, bergsingenjören Axel Ax:son Johnson (f. 1910) har på många sätt kraftigt utvecklat koncernen till det jättelika affärs- och industrikonglomerat som det i dag är. När bergsingenjören övertog koncernledningen efter sin far var omsättningen knappt 2 miljarder; när han avgick som VD 1979 var den 19,5 miljarder. Sålunda har A. Johnson & Co utbyggt med ett minimum av kapital men med desto mera affärssinne och förmåga att anställa rätt folk. Samtidigt har företaget i USA arbetat ihop ett eget kapital på omkring en miljard kr. På samma sätt som fadern har bergsingenjören hållit ihop detta imperium i kraft av sin egen förmåga och sin personlighet.

I dag styrs Axel Johnson Gruppen av bergsingenjörens bror koncernchefen Bo Ax:son Johnson (f. 1917) och dotter grevinnan Antonia Mörner (f. 1943), styrelseordförande i A. Johnson & Co. För framförallt en sektor inom gruppen, Cinderella AB, svarar vidare Axels och Bos syster, friherinnan Mildred von Platen. Övriga ägare inom gruppen är de båda andra syskonen fru Margaret von Bismarck och grevinnan Marie-Claire Cronstedt samt Axel och Margaret Ax:son Johnsons stiftelse, vilken senare äger 80% av Nordstjernan AB. Gruppen präglas i dag av fortsatt decentralisering, djärv nydaning och en strävan att öppna sig mot omvärlden.

Författaren har enligt bokreklamen läst allt som skrivits om familjen Ax:son Johnson och dess företag, fått tillgång till arkiv och urkunder och därutöver gjort ett 70-tal intervjuer med bl.a. bankmän, politiker, fackliga företrädare, anställda och familjemedlemmar. Av intervjuerna refereras 17 i boken, bl.a. intervjuer med Bo Ax:son Johnson, Mildred von Platen och Antonia Mörner. Författaren har lagt ner ett mycket omfattande arbete på sin uppgift.

De tre första kapitlen i boken heter betecknande nog: Den förste Axel, Den andre Axel och Den tredje Axel. I fråga om Axel Johnson (I) har Ericson kunnat bygga främst på Bengt Holtzes Axel Johnson och A. Johnson & Co 1873–1890 (1973) och på densammes artikel i Svenskt biografiskt lexikon bd 20 (1973–75), i fråga om Axel Ax:son Johnson (II) på bl.a. artikel i nämnda lexikon av Åke Kromnow och på i denna artikel nämnd litteratur samt på tidningsartiklar. Däremot synes han inte ha använt Bengt Holtzes artikel i SBL om generalkonsulns nära medarbetare under flera decennier Åke Kromnow. Beträffande de övriga kapitlen Den tredje Axel, Någonting

har hänt och Nya tider har underlaget varit mest årsredovisningar för Axel Johnson Gruppen 1977–1981, tidningsartiklar och intervjuer.

Författaren har haft unika möjligheter att studera den stora företagsgruppen, dess uppkomst och utveckling och dess roll i näringslivet i dag. Tyvärr har han emellertid fallit för frestelsen att också lita till historier och skvaller, som stundom ger partier i boken karaktären av modernt kändisreportage. Ibland blir tonen ironisk och insinuant. Redan i förordet återger han utdrag ur promemorior o. dyl., som skrivits inom företaget om honom själv inför mottagandet där och som han funnit "vid en vandring runt koncernen". De betänkligheter dessa interna anteckningar vittnar om, är väl inte så märkliga när det gäller en familj som ofta utsättes för påhopp i massmedia och som vill veta, vem den öppnar sina dörrar för. Det är emellertid ändå uppenbart att författaren känner stor beundran inför vad familjen Ax:son Johnson utträttat under mer än ett sekel.

Boken är försedd med bl. a. en genealogisk översikt av ägandeförhållandena inom Axel Johnson Gruppen samt personregister.

Åke Kromnow

En medicinshistoriker minns

Wolfram Kock, *Läkare och Lekman*. Södertälje: Askild & Kärnekull 1982, 245 s. Personreg.

Professorn, medicine doktorn Wolfram Kock har skrivit en monografi, som spänner över flera decennier av hans liv. Man får följa honom från barndom till pensionering. Som sig bör börjar han med att beskriva sin barn- och uppväxttid i Stockholm, först på Kungsholmen och sedan i City. Denna tid var antagligen inte mycket annorlunda än andra borgarbarns, men han beskriver episoder och för familjen mera betydande händelser levande, och han porträtterar några av sina lärare utmärkt. Några intressanta sidor ägnas åt "morfar Larsen" (Gustav Larsson) som från "ingen-ting" arbetade sig upp till pionjär inom tandkirurgin, efter att ha varit badarmästare och biträde till andre stadsläkaren i Stockholm.

Familjen Kock hade sommarhem i Södertälje och Kock beskriver badlivet och stadens vardag och söndag på ett medryckande sätt.

En stor del av boken handlar – naturligt nog – om Kocks medicinska studier och de upplevelser dessa medförde såväl på ledig-som studietid. Han beskriver lärare och medstudenter, ibland på ett verkligt träffande sätt, och sina rön som kandidat bland patienter. "Äntligen bland patienter" är en rubrik och denna verkar vara ett signum för hans läkargärning. Rakt genom bokens sidor går en ström av patientintresse, som visar, att han är en läkare av "gamla stam-men" med intresse för patienternas hela situation, ett förhållande som numera inte anses vara så vanligt bland kirurger. Läkare som fått sin utbildning vid Karolinska institutet kommer flera gånger att känna igen sig bland de institutioner och lärare han skildrar. Han redogör för sin lärotid både allvarligt och roligt och det går en underton av brinnande studiehåg genom boken. Det är närmast förvånande, när han helt hastigt bestämmer sig för att bli företagsläkare istället för att fortsätta sin kirurgbana. Han ger förklaringen att han över 40 år gammal inte hade lust att "ligga jour", men en viss äventyrlusta kanske även spelade in, han hade redan provat på åtskilliga främmande vatten.

Ett 40-tal sidor använder Kock för att beskriva färder under örlogsflyg till främmande länder. Kock var marineläkare och tog uppdrag på flera seglatser. Jag trodde, när jag började läsa dessa kapitel, att det skulle bli ett upprandande av platser, händelser och personregistrering. Nu finner man istället en livfull reseberättelse, som inte blir tråkig någon gång. Man får bl. a. en uppfattning om läkarens roll vid dessa färder, som i praktiken var goodwill resor för Sverige. Allt är naturligtvis välorganiserat vid varje strandhugg och några direkta äventyr blir resorna inte, men de är intressanta.

Även hans beskrivning av företagsläkaryrket är av stort intresse. Det var, när Kock började, en specialitet i utveckling och då det var de stora firmorna som anställde läkare fick de kontakter internationellt med såväl kolleger inom samma gebit som olika personalkategorier i företagärvarlden. Några konflikter mellan företag och läkare har det tydligen inte varit i Kocks fall, utan det mesta har gått väl och med uppsving för specialiteten.

När man läst dessa två kapitel om marin- och företagsläkaryrket som han skildrat mycket väl, börjar man med stora förväntningar läsa om Kocks specialvetenskap, nämligen medicinens historia. Emellertid är

de kapitel han ägnar historien och museiarbetet inte intressanta eller lärorika. Han beskriver i huvudsak en mängd kongressresor utan större allmänt medicinskt intresse. Han träffar medicinshistoriker och besöker land efter land där ambitiösa kongresser hålles. Med den kunskap och utblick Kock har borde han – även i en memoarbok – karaktäriserat medicinens historia, omtalat vart vetenskapsgrenen syftar och hur den utvecklas. Det verkar kanske självklart för författaren men den större publik boken vänder sig till borde ha fått mera fakta. Nu får man sporadiska glimtar av historiska data, om medicinshistoriska museets inrättande i Stockholm, men kapitlen verkar mest skrivna som en dagbok för egen skull.

Även om de sist nämnda kapitlen försvagar intrycket av boken kan som slutomdöme sägas att såväl läkare som lekmän kan ha mycket att hämta ur den. Den är välskriven och bra disponerad.

Åke Nilzén

En neurokirurg berättar

En av våra ledande hjärnkirurger professor Lars Leksell har utgivit en memoarbok: *Hjärnfragment: daganteckningar, minnesbilder*. Stockholm: Norstedts 1982, 229 s.

"Ulla-Britt var sex år. När hon kom till lasarettet var hon djupt medvetlös. Det var bråttom. Vanlig provborrning, oftast med två hål på varje sida, var inte utan risk, det var 'woodpecker surgery' och man riskerade att missa en blödning. Jag kopplade in ultraljudapparaten. Mittekot var något förskjutet och vi borrarde hål i tinningbenet på den misstänkta sidan. Något hematom syntes inte, men eftersom förskjutningen tydde på att det ändå borde finnas en blödning, vidgades borrhålet och plötsligt, längst fram över pannloben, syntes kanten av ett stort extraduralt hematom. Det sögs ut och Ulla-Britt vaknade. Det var första gången jag använde ultraljud vid misstanke på ett extraduralt hematom och utan ekot hade vi inte hittat blödningen (s. 115)".

Den moderna neurokirurgien var i sin högsta utvecklingsfas under 1940- och 1950-talen. I Sverige var Herbert Olivecrona, tillsammans med flera bemärkta radiologer, den som på ett glänsande sätt, av många karakteriserat som hårdhänt, gjorde svensk hjärnkirurgi internationellt berömd.

Lars Leksell började sin vetenskapliga verksamhet som neurofysiolog och intresserade sig för muskelspänningens fysiologi,

ett intresse som han tog med, när han blev kliniker. Det är kliniska frågeställningar och problem som upptar hans tid som forskare. Han inför den s. k. strålkniven i hjärnkirurgin varmed oblodiga operationer kan utföras. Genom användning av ultraljud kan han lokalisera skador och spontana blödningar i hjärnan. Operativa ingrepp kunde därefter göras säkert och framförallt snabbt, då tidsfaktorn är så betydelsefull vid vissa tillstånd.

Han är entusiastisk för stereotaktisk psykiatrisk kirurgi. Han beskriver litet melanholiskt de motsättningar, som förekom och förekommer, vilka gjort psykokirurgin stor otjänst. En kort beskrivning av en ångestfylld persons befrielse från sin plåga är i sin enkelhet dramatisk: "Operationen gick enligt programmet. På morgonen dagen efter låg direktören nöjd och avspänd i sängen, helt fri från ångest. Han sade: Jag vill ha en god Havanna och två elever."

Leksell ägnade stor möda åt stereotaktisk operation av personer med Parkinsons sjukdom. De goda resultat han därvid erhöll gav eko i världen. Han konstruerade eller förbättrade åtskilliga instrument för hjärnkirurgi och här och där i boken får man glimtar av hans praktiska läggning för lösning av besvärliga detaljproblem.

Boken är kanske för rapsodiskt skriven, man önskar få veta mera av tillblivelsen av forskningen, om hur problemen löstes. Vidare skulle det ha varit intressant att få veta hur det gått för patienterna. Ridån går ner när patienten vaknat ur narkosen. Det är möjligt att Leksell är medveten om sin korthuggenhet, då han betitlat boken Hjärnfragment.

Genom hela skriften går en humanistisk ådra och de mörka och ibland drastiska inslagen som skymtar här och där kan inte förta känslan av att Leksell har en starkt positiv syn på medicinen, främst sin egen specialitet och livet. — Eftersom många personer förekommer i boken är det synd att personregister saknas.

Åke Nilzén

En familjekrets

1979 inledde Olof Lagercrantz ett studium av Joseph Conrads romankonst. Han fann att Conrads romaner berättade lika mycket om dagens civilisation som om hans främmande och exotiska världar. Med Conrad som en sorts Vergilius vid sin sida avslöt han att genomvandrade sitt eget liv och

med det belysa absurditeten i hela vår civilisation. Uppgiften blev för påkostande. Inte heller kände sig Lagercrantz så intresserad av sitt eget liv utan mer av den familjekrets där han växt upp.

Min första krets (Stockholm: Wahlström & Widstrand 1982, 193 s.) kallar han boken. Titeln är dubbeltydig. Den första kretsen syftar såväl på hans anförvanter som på Dantes första krets, dvs. de människor i helvetet som befolkar helvetets första krets och egentligen är utan skuld, men dess värre råkat födas före kristendomen och aldrig kan nå frälsning. De tvingas leva i längtan efter en aldrig kommande förlåtelse. I den första kretsen befinner sig Lagercrantz föräldrar Carl Lagercrantz och Agnes Hamilton. I boken kallar han dem aldrig för far och mor utan konsekvent för Carl och Agnes. Här finns också hans syskon, framför allt systrar, och mostrar, Hugo Hamiltons döttrar.

Fadern, Carl, hoppade av den traditionella officersbanan och blev affärsman. Han spekulerade i torv som en kommande energiförsörjning. Han besatt en orubblig tilltro till marknadsekonomin och kapitalets makt och hävdade att Sveriges kris berodde på att adelsmännen höll fast vid de traditionella ämbetsmänna- och officersyrkena och lämnade affärslivet åt uppkomlingarna. Här hade han höga förebilder i farbrodern frälsningssoldaten, diplomaten och affärsmannen Herman Lagercrantz och i morbrodern politikern och diplomaten Herman Wrangel, som båda skaffat sig rikedomar i affärsvärlden. För Carl gick det sämre, hans torvaffärer misslyckades.

När Carl Lagercrantz och Agnes Hamilton skulle gifta sig, försvann Agnes till skogs. Hon ville inte, eftersom hon upplevt en annan förälskelse. Men beslutet gick inte att ändra på. Hon återbördades och fördes till enköpingsdoktorn Westerlund, hos vilken hon försänktes i en veckolång morfin-sömn. Efter detta blev hon sin man obrottsligt lojal och undergiven och skaffade honom i snabb följd fem barn. Olof Lagercrantz var den äldste av bröderna. "Carl drev Agnes in i sinnessjukdomen", skriver Lagercrantz. Han konstaterar det obevekligt, men ser Carl som en representant för ett samhälle som med rätten på sin sida utövade kvinnoförtryck. Agnes drabbades till en början av passivitet och djupa depressioner. I hemmet låg hon ständigt gråtande på sin säng. Olof utsågs av syskonen till hennes tröstare. Carl tvingade henne emellertid att sitta med vid måltiderna för att allt

skulle gå normalt till. Också då grät hon och efter sina upplevelser i hemmet har Lagercrantz känt en djup motvilja mot gemensamma måltider. Så småningom gled hon in i sinnessjukdomen, oemottaglig för omvärlden.

Sin mor kunde Lagercrantz aldrig nå eller förstå, men för fadern känner han till slut respekt och viss värme. Även om fadern gjorde hemmet grått och livlöst med sin fantasilöshet och ovilja att förstå kreativitet och idealism, så uppskattar han faderns orubbliga lugn i uppslitande situationer, hans lojalitet mot hustrun och förmågan att inte tvinga sina egna känslor på andra. Denna egenskap, att dölja det onda, kände Lagercrantz också igen hos sin morfar, Hugo Hamilton. Han hade förmåga "att strö blommor omkring sig", att dela med sig av det goda och behålla det onda för sig själv. Döttrarnas olycksöden får i hans Hågkomster stå tillbaka för de ljusa minnena. Olof Lagercrantz uppskattar denna livsattityd.

Ett gripande och tragiskt porträtt ger Lagercrantz av sin yngsta moster Viveka Hamilton. Hon var den mest begåvade av döttrarna, läste i Uppsala och träffade där den norske medeltidsforskaren Fredrik Paasche. De gifte sig och levde ett till synes lyckligt äktenskap. Viveka förde dagbok och berättade där hur hon försökte anpassa sig till den allvarlige mannen och förtränga sin ytlighet. Senare i dagboken skrev hon om den ondska hon kände inom sig. Hon kände sig inte förmögen att göra sin man lycklig. Hemma hos föräldrarna i Gävle sköt hon sig i kyrkans sakristia. Agnes von Krusenstierna, som var kusin till Agnes och Viveka Hamilton, använde familjetragedierna som stoff i sina romaner och kallade sitt alter ego i romansviten Fattigadel Viveka.

Lagercrantz betraktar sin egen personlighet under ungdomsåren med ironisk distans. Han tycks rodna vid minnet av sin egen bördss stolthet och krigiska idealism. Inte förrän han drabbades av lungtuberculos upptäckte han den värld som sedan skulle bli hans: konstens och framför allt litteraturens. Här känner han verklig bitterhet mot föräldrarna, som inte visat vägen till böckernas värld. I släkten fanns ju stora konstnärspersonligheter som Agnes von Krusenstierna, Anna Hamilton-Geete och också Hugo Hamilton. Sanatorierna blev för Lagercrantz, som för många andra, bildningshärdar. Han slukade böckerna, som gav honom ersättning för förlorad erfarenhet och kunskap om livet. Allt sedan

dess har han ansett att "de skönlitterära författarna har mest att bjuda av insikt och visdom, att de är våra lärare framför andra".

På sanatorierna började han skriva lyrik själv, men när han som sjuttioåring ser tillbaka på sin skönlitterära diktning, märker han att han aldrig kunde nå det stora konstnärsskapet som diktare. Han märker också hur han har utnyttjat de tragiska händelserna i familjekretsen till sköna metaforer. Dikten ställs i skärande kontrast till den bittra erfarenheten. En sådan känsla får han vid minnet av sin syster Lottie, vars tragiska död är uppkomsten till hans i antologier mest spridda dikt Agnes Charlotta.

Lottie tog sitt liv när hon var 19 år. Under barndomen hade hon slingrat sig ifrån fadern med lögn och hennes ljugande blev en vana. Avskedsbrevet till föräldrarna och syskonen vittnar om att hon kände sig oälskad och själv inte hade förmåga att älska. Följaktligen gjorde hon som mostern Viveka. Lottie hoppade ut genom sovrumsfönstret och dog på Sabbatsbergs sjukhus, där hon togs emot av systemen Lis (Asklund), som då var sjuksköterska. Lotties död bemöttes med tystnad i familjen. Ingen talade om den. Agnes hade beordrat storstädning samma dag. Också den skulle genomföras. Då fick Lis "för första och enda gången ett hysteriskt anfall", skriver Lagercrantz.

Han fick uppdraget att ta reda på och ordna Lotties papper. Efter henne fanns brev och en ofullbordad roman. Uppgiften blev honom övermäktig och han brände hennes papper. Möjligheten att förstå Lottie gick förlorad, liksom han heller aldrig fick möjlighet att förstå Agnes eller Viveka. Efteråt tycker han att Lottie förnekades sin egen personlighet. I honom lever hon kvar som dikten Agnes Charlotta, och där är hon t. o. m. berövad sitt eget namn.

Olof Lagercrantz säger sig sakna självkännedom och boken är heller inget porträtt av den unge diktaren Lagercrantz. Den personen betraktar den gamle Lagercrantz snarare med en ironisk grimas. Vad läsaren istället får är porträtt på personer, särskilt kvinnor, som stått honom nära, hur han med perspektivets hjälp försöker förstå deras handlingar. Detta försök till insikt är förmedlat med Lagercrantz oförligenligt klara och sakliga prosa. Minnesbildernas scenerier präntas in i läsaren med grafisk exakthet.

Barbro Schaffer

Flera Hårdska släktminnen

I PHT häfte 4 för 1979 recenserades Nils Hård af Segerstads Hårdska släktminnen. Författaren – som är initiativtagare till föreningen Vapenringen och mångårig redaktör för dess tidskrift med samma namn – besitter ett stort kulturhistoriskt kunnande och anordnar sedan länge under sin ledning utfärder till slott, herrgårdar och kyrkor för föreningens medlemmar och deras vänner. Som en fortsättning på boken om de Hårdska släktminnena har den livaktiga släktföreningen Hård af Segerstad utgivit *Hårdska släktkrönikan*, Stockholm 1982, 176 s., personreg., där förenämnde Nils Hård af Segerstad och hans frände Peder Hård af Segerstad gjort det huvudsakliga arbetet (utgivaradress där boken kan beställas: Agnegatan 31, 2 tr, 112 29 Stockholm).

Den nu föreliggande krönikan baserar sig huvudsakligen på ett antal uppsatser skrivna av olika släktmedlemmar och vilka utgavs i en stencilerad släktbok på 1950-talet. Läsaren får följa hur Stora Segerstads egendom i Reftele socken kom i släktens ägo 1491, där den sedan oavbrutet förblev till 1793 med ytterligare en kort ägarperiod i Hårdsläkten 1895–1900. Gårdens charmfulla enplans corps de logis revs tyvärr 1920 efter att ha tjänat sina ägare i mer än 300 år. I Reftele finns dock fortfarande ett intressant Hårdaminne i form av en i sockenkyrkan på 1800-talet inmurad porträttsten från förra hälften av 1600-talet som föreställer ståthållaren över Jönköpings län m. m. Olof Hård och dennes maka Catharina Vogtin von Fronhausen. Denna härstammade från Hessen.

Två gamla Hårdska släktföremål har föränlett var sitt avsnitt i släktkrönikan – den i Kungl. Husgerådskammaren förvarade Hård-Store-gobelängen vävd 1643 för Johan Hård och hans hustru Elin Store och det Kalmar läns museum tillhöriga, i Kalmar slott förvarade, lilla 1600-tals björkskrin med åtten Stores vapen, vilket skrin synes ha tillhört samma Elin Store.

En av Karl XI:s favoriter var hovstallmästaren och chefen för stuterierna på Kungsör och Strömholm Gustaf Hård af Segerstad, som också var den som bibringade Karl XII ridningens konst. Sitt inköpta gods Kavlös i Västergötland utökade han genom stora markförvärv.

En av de inblandade i drottning Lovisa Ulrika revolutionsförsök 1756 var greve Johan Ludvig Hård, vars 1784 nedtecknade memoirer publicerades först i Frankrike,

1788. I Sverige har utkommit tre delöversättningar härav, varav i släktkrönikan publicerats hans berättelse om finska kriget (1741–1743). Läsaren får här en synnerligen målande och intresseväckande skildring av detta illa förberedda krig med all dess planlöshet och oerhörda lidanden för de kämpande svenska trupperna. Hårds deltagande i det misslyckade kuppförsöket tvingade honom ut på den europeiska kontinenten, där han i Schweiz träffade Voltaire och i Holland Rousseau. I Ryssland satt han som fånge i S:t Petersburg. Sitt liv slutade han som välbeställd lantjunkare utanför Berlin efter ett gynnsamt äktenskap med en tysk grevinna.

Släktkrönikan saknar ej heller litteraturhistoriska inslag och bl. a. återges den spännande kamp på Stockholms auktionskammars kvalitetsauktion för böcker hösten 1981, vilken slutade med att KB förvärvade Carl Michael Bellmans handskrivna dikt till grevinnan Fredrika Hård född Günther på Hjällö i Västergötland (1722–1795). En vacker akvarell av Johan Fredrik Martin inleder dikten.

Generalmajoren Carl Alexander Hård (1786–1840) hade omfattande kulturella intressen och hopbragte en stor bok- och konstsamling trots begränsade ekonomiska resurser. Samlingarna – som bl. a. inkluderade de betydande Nordencreutzska handtecknings- och kopparstickssamlingarna – kom genom hans testamenten att så småningom bli Uppsala universitetsbiblioteks egendom. I denna stad hade han i många år sitt hem med dess rikhaltiga samlingar – bl. a. 162 oljemålningar – i Sysslomansgatan 5, där nu det legendariska Ofvandahls konditori är beläget. Han umgicks i de litterära kretsarna och omnämnes bl. a. i Malla Montgomery-Silfverstolpes memoirer. Den litterära begåvningen hos vissa släktmedlemmar gör sig påmind i avsnittet om August Leopold Hård af Segerstad (1806–1871) vars ordlista över ”det i fängelserna allmänna s. k. romani-språket” återfanns på Nordiska museet på 1940-talet och numera tryckts i Svenska Landsmål, häfte 1–4, 1947.

Två charmfulla avsnitt behandlar de Hårdska 1800-tals släktkretsarna på först säteriet Wik i Arvika socken och sedan den tre utgårdar Skog, Ängåsen och Dottevik respektive på Reaby i Gränna socken i Småland.

Släktkrönikan utgör en lättsam och omväxlande lektyr med i regel olika släktmedlemmar som författare – ett stimulerande

sätt att sprida intresset för sina förfäder genom aktiva insatser på det personhistoriska planet. Hård-släkterna lyckönskas till denna nya fortsättning i sin publikationsserie.

Björn Bergman

Bland böcker och människor

Inte bara jubilerande professorer brukar hedras med festskrifter. Denna ära brukar stundom även vederfaras mera bemärkta bibliotekarier och chefer för våra större vetenskapliga bibliotek. När därför en av de bibliotekarier som satt djupast spår i svenskt biblioteksväsen under efterkrigstiden – överbibliotekarie Wilhelm Odelberg – fyllde 65 år, var det naturligt att vänner och kolleger hyllade honom i en minneskrift (*Bok- och personhistoriska studier till Wilhelm Odelberg den 1 juli 1983*. Uddevalla: Bohusläningens Boktryckeri AB 1983, 512 s.).

Wilhelm Odelberg är en mångsidig man med en omfattande intressessfär och de olika bidragen belyser på ett utmärkt sätt dessa intressen som vid sidan av bok- och biblioteksväsen bland annat också omfattar vetenskapshistoria, personhistoria och mera traditionell politisk historia. Det nordiska samarbetet som av tradition är stort just inom biblioteksväsendet har i Wilhelm Odelberg haft en framstående tillskyndare, särskilt har kontakterna med Finland legat honom varmt om hjärtat. Flera av bidragen i volymen kommer också från andra sidan Bottenhavet. I detta sammanhang kan det bara bli fråga om att anmäla några få uppsatser av de 33 i den tjocka boken. De får representera bidragens olika karaktär.

Sten Carlsson behandlar i en uppsats den svenska adelns personella förluster under det stora nordiska kriget. Carlsson slår fast att den bild som framför allt Anders Fryxell presenterat, nämligen att den manliga delen av den svenska befolkningen vid slutet av Karl XII:s levnad bestod av gubbar och pojkar, numera är övergiven tack vare bl. a. Arthur Stilles och Sten Krugers forskning. Men hur hade officerarna – oftast adelsmän – klarat krigen? Någon undersökning av deras förluster har inte gjorts.

För hela det svenska väldet räknar Carlsson med att det år 1700 fanns 9 000 till 9 500 adelsmän och att de utgjorde knappt 0,4 % av befolkningen. Antalet adliga krigsdeltagare 1700–1721 har legat omkring 3 500. Av dessa dog 1 000 under "krigiska" omständigheter, dvs. antingen på slagfältet, i fång-

enskap eller i förläggning. Drygt 400 har stupat på slagfältet, t. ex. krävde Poltava 131 adliga liv. Ser man till ålderskohorter framgår, att de adelsmän som var födda på 1670-talet drabbades hårdast. Bara 45 % av dem som levde 1700 var fortfarande i livet 1722, vilket Carlsson menar är en kraftig reducering också efter moderna begrepp. Jämförelse görs med Finland vars manliga befolkning född 1911–1920 minskade med 25 % mellan 1930 och 1950. Något mer än hälften av denna minskning vill Carlsson tillskriva kriget. Jämförelsen kanske inte är alldeles relevant med tanke på att de karolinska officerarna var en särskilt utsatt grupp. En lämpligare kontrollgrupp hade möjligen varit motsvarande finska officerare.

Carlsson avvisar extrema tolkningar och menar att de beräkningar som gjorts, att den karolinska officerskåren skulle bytts ut 4 till 5 gånger under perioden 1700–1721, är felaktiga. Dock ger han exempel på adliga familjer som blivit synnerligen hårt åderlättna. De gamla karolinerna kom emellertid att utgöra en viktig grupp på riksdagen och i det svenska samhället långt in på 1700-talet.

Esko Häkli diskuterar språkliga barriärer för vetenskaplig kommunikation särskilt inom det nordiska språkområdet. Häkli anser, att den översättningsverksamhet som finansieras av regeringarna i Finland och Sverige måste få fortsätta och även intensifieras, då många av de arbeten som publiceras i respektive land är lika angelägna för såväl Finland som Sverige, bl. a. med tanke på ländernas långa gemensamma historia.

Sedan analyserar Häkli skeendet då finskan utvecklades till ett litteraturens och vetenskapens språk. I Finland ersattes latinet under 1700-talet av svenska som dominerande språk inom administration, vetenskap och kultur. Detta har medfört att det inte är lätt att definiera begreppet Finlands litteratur. Först i och med autonomin vid sekelskiftet bröt nationalitetstanken fullt ut. Ambitioner att översätta utländska skönlitterära verk till finskan motarbetades kraftigt av kejsardömet, däremot hade det ingenting emot att finska författare publicerade sig på svenska. 1863 förändrades situationen då en ny språkförordning utfärdades som stadgade att finskan efter en 20-årig övergångstid skulle bli officiellt språk inom förvaltning och rättsväsen. Finska litteratursällskapet var den viktigaste finskspråkiga förläggaren. Antalet utgivna titlar (finskspråkiga) var 1860 51 och två år senare 76. 15 år senare var siffran uppe i närma-

re 160, skönlitteraturen utgjorde c. 1/4. På 1870-talet påbörjades ett omfattande översättningsarbete av ett stort antal av världslitteraturens stora författare. Den finskspråkiga kulturens förkämpar ville inte skapa en isolerad finskspråkig litteratur utan en kultur som byggde på det som ansågs vara det bästa i den västerländska litteraturen.

I ett bidrag som kanske är särskilt angeläget för den personhistoriskt intresserade, delger Stig Jägerskiöld oss sina erfarenheter från arbetet med den stora biografien över Gustaf Mannerheim. Jägerskiöld för fram många problem som är centrala för en historiker, särskilt ambitionen att ge framställningen en något lättare form utan att göra avkall på de vetenskapliga kraven. Avgörande för en levnadstecknars möjligheter att lyckas är god tillgång till källor och här har Jägerskiöld stått väl rustad. Han uppger att själva utgångspunkten för arbetet var, att ett antal brev från Mannerheims ungdomstid övontant ställdes till hans förfogande. Detta skedde därför att släktingar till marskalken upprörts över en vad man uppfattade som oriktig skildring av Mannerheims ungdom.

Jägerskiöld redogör för det avsevärda arbete han lade ned på att få tag på ett så fylligt privat material som möjligt via släktingar och vänner till den biograferade. Även dagboksmaterial kom till användning i stor omfattning. De redan publicerade memoarerna av olika politiska personer kom dock att spela mindre roll, då de ofta visade sig lägga händelser till rätta med hänsyn till författaren. Jägerskiöld menar också att brevmaterial måste användas med viss försiktighet då det kan vara tendentiöst. Jägerskiöld diskuterar också den känsliga frågan vilken diskretion som bör iaktas av en biograf visavi den biograferade. Hans slutsats är, att skall man komma tillrätta med olika fördomar så måste man noggrant redovisa källorna och de händelser som åberopas.

Biblioteksskollegorna Thomas Tottie, Björn Tell och Lars Tynell anknuter mera direkt till Wilhelm Odelbergs profession. Thomas Tottie redogör för den nya pliktleveranslagen, Björn Tell funderar i exil något osammanhängande om bibliotekarieyrkets framtid och Lars Tynell tar upp den brännande frågan hur man skall komma tillrätta med den nedbrytningsprocess som sker av det papper som tillverkats sedan mitten av 1800-talet. Enligt beräkningar befinner sig mellan 35 och 69% av bibliotekens bestånd i farozonen. Tynell menar att

de insatser som snarast måste till skall bygga på stora grupper av objekt och inte genom bokvårdsinsatser på enskilda böcker. Han anser att det finns två typer av åtgärder som kan rekommenderas för att möta förstörelsen, dels sådana som syftar till att bevara materialet i nuvarande skick eller hellre återställa det i ett tidigare, dels sådana som innebär att man överför innehållet till annat medium med längre hållbarhet, exempelvis mikrofilm, videoskiva eller s.k. optisk skiva. Tynell föreslår också ett handlingsprogram för att höja beredskapen och medvetenheten om problemets vidd. I detta program ingår kompetenshöjning av bibliotekens personal på området, intensifierad mikrofilmning av äldre tidningar, en studie av böckernas hälsotillstånd vid våra bibliotek och till slut att vi i Sverige noga måste följa vad som händer på informationsteknologins område. Det är rekommendationer som våra biblioteksansvariga myndigheter bör ta fasta på.

Tomas Lidman

Göteborgsläkare

Ögonläkaren Lars Öberg har gjort sig ett namn som medicinhistoriker och blev 1962 hedersdoktor vid Göteborgs universitet. Bland hans tryckta skrifter märks en historik över Känso karantänsinrättning. Det lärdomshistoriska författarskapet har en markerat personhistorisk inriktning. Hos Göteborgs läkaresällskap utarbetar han de årligen framlagda levnadsbeskrivningarna över Göteborgsläkare. Inom Svenskt biografiskt lexikon har biografierna över läkare på senare år till avsevärd del varit författade av Öberg. Efter grundliga förberedelser har Öberg lagt fram en historik över Göteborgs läkaresällskap, där han själv verkat, både på ordförande- och sekreterareposten (*Göteborgs Läkaresällskap. En historik*. Göteborg: Sällskapet, 1983. 316 s.). Såväl sällskapets inre angelägenheter som dess vetenskapliga verksamhet går igenom. Öberg påpekar att en översikt av detta slag samtidigt formar sig till en skildring av hälso- och sjukvården inom Göteborg – sådan den ter sig för läkarna. Sällskapet daterar sin tillkomst till 1845. Stiftare var Fritz Lang (1817–1857). Denne var son till en rysk generalkonsul i Göteborg av tysk härkomst. Sin utbildning fick han i Stockholm och han var för en tid lierad med Emilie Höggqvist (1812–1846), tidens uppburna aktris. Åter i Göteborg blev han en av tillskyn-

darna till Sahlgrenska sjukhusets nya, även estetiskt tilltalande nybyggnad på 1850-talet och han var vid sin för tidiga död överläkare där.

På sällskapets sammankomster har alla medicinska fack kunnat avhandlas. Så sker i regel alltjämt, låt vara att olika samman- slutningar av specialister efter hand tillkom- mit. Men för det medicinhistoriska studiet bildades efter andra världskriget en egen förening och Öberg konstaterar att ämnet inte längre står på sällskapets program. Med sakkunskap och inlevelse skildrar Öberg de vetenskapliga aktiviteterna och begagnar tillfället att presentera de ledande aktörerna. Hans förmåga till inlevelse går vida utöver det oftalmologiska området även om porträtten av ögonläkare som Bengt Rosengren och Sölve Stenström hör till dem som stannar i minnet. — Öbergs iakttagelser begränsas inte av vad som före- kommit vid sammankomsterna. Han no- terar således att abortfrågorna aldrig förts upp på dagordningen trots att de tidvis dryf- tats läkare emellan.

Sällskapets ledamöter är praktiskt arbe- tande läkare. Långt fram i tiden var alla eller nästan alla i staden verksamma läkare medlemmar av sällskapet och väl bekanta för varandra. Ett uteslutningsförfarande fö- rekom men tillgreps nästan aldrig. När lä- karna i Göteborg blivit över tusen till anta- let ändrades dessa förhållanden och möjlig- heten till uteslutning ur sällskapet ströks ur stadgarna.

Två kvinnliga ledamöter av sällskapet in- trädde 1898. Året efter tillkom Gärda Lid- forss-af Geijerstam. Alla dessa var gifta med kolleger. Fint bildad blev Bengt Lid- forss' syster av betydelse för stadens soci- ala och kulturella liv. År 1911 invaldes Siri Wikander-Brunander, även verksam som li- beral kommunalpolitiker. Att hon inte i sin samtid uppskattades av envar tycks framgå av Lars Öbergs väl formulerade karakteri- stik: "För många var hon en dominerande kvinna. Det blir så för den som är stor- vuxen, har ett hurtigt väsen, överflödande arbetsglädje och en bestämd vilja att göra gott."

Sällskapets forskningsfonder är av sent datum. Den första överlämnades 1937. Syf- tet var att bekämpa polio. Efter andra världskriget har fonderna vuxit i antal och betydelse. Redan 1981 uppgick värdet av fonderna till omkring tretton miljoner kro- nor. Till sällskapets återkommande angelä- genheter hör därför den växande fondför- valtningen. Någon fast egendom av bety-

delse har sällskapet inte besittit. Egen fas- tighet förvärvades först 1983, en händelse som faller utanför Öbergs framställning.

Till Öbergs historik är fogat ett sak- och ett personregister, båda som det vill synas av pålitligt slag. Boken illustreras med bilder av ett stort antal personer. Inte minst de tecknade porträtten är välfunna och berik- kar framställningen.

Åke Lilliestam

Kyrksilver i Västerås stift

Hösten 1983 utkom vol. V (s. 768–928) av domkyrkosysslomannen teol. dr Gunnar Ekströms vackra och konstruktiva arbe- te *Kyrksilvret i Västerås stift*. Med denna volym, som omfattar pastorn Transtrand — Appelbo, har verket kunnat föras till ända på det sätt som avsågs vid starten. Inte minst för denna insats för svensk kul- turminnesvård belönades författaren i mars 1983 med Vitterhetsakademiens Gustaf- Adolfsmedalj.

Ett omfångsrikt parti — drygt 50 sidor — ägnas kyrksilvret i domkyrkan och övriga kyrkolokaler i de fyra Västerås-församling- arna. Biskopsinsignierna och domkyrkans äldre kyrksilver ha utförligare och delvis med färgbilder beskrivits i Ekströms bok *Västerås Domkyrkas inventarier* (jfr rec. i PHT 1978, s. 158), men även här avbildas och beskrivas t.ex. det lilla franska kruci- fixet från 1300-talets början och en av de båda ljusstakar, som skänktes 1652 i testa- mente efter greve Magnus Brahes änka. En- ligt expertis vid Victoria och Albert Muse- um äro de tillverkade i London omkr. 1614–15 och de äldsta bevarade "icke kyrkliga stakarna av engelsk tillverkning". I den nya volymen avbildas och beskrives också den mängd modernt kyrksilver, som anskaffats för de många nya kyrkolokalerna i Västerås kyrkliga samfällighet.

Även i denna volym kan man se, hur de rika brukspatronerna gynnat sina hemför- samlingars kyrkor. Till Västanfors kyrka har silver givits av Wilhelm Robertsson Petre på Semla 1693, av Gabriel Timm på Semla 1765, av Anders Barchaeus på Fa- gersta 1779 och av Adolf Christiernin på Bockhammar 1712. Arvingarna efter bergs- rådet L. P. Söderhielm på Ängelsberg (död 1784) skänkte ljusstakar (tillverkade i Am- sterdam) till Västervåla kyrka och en dop- skål till Västerfärnebo kyrka. Åtminstone sedan 1778 finns i Älvdalens kyrka det Rab- beska sockenbudstygget (kalk, patén och

vinckanna), översållade med latinska inskriptioner och med "Rabbeska vapnet", tydligen ett av resultatet av prosten Nils Rabenius' genealogiska produktion.

Liksom i föregående volymer finns mycket nyttiga register över guldsmeder och donatorer m. fl.

Jan Liedgren

Prins Gustafs stiftelse

Frey Björlingsson, *Prins Gustafs stiftelse*. Uppsala: Almqvist & Wiksell 1982, 47 s.

Prins Gustafs stiftelse i Uppsala leder sitt ursprung till 1784, då en läse- och arbets-skola inrättades för stadens fattiga barn. Verksamheten bedrevs med hjälp av donerade medel. Stiftelsens historia är i mycket gemensam med stadens folkskoleväsendes och dess direktion fungerade som skolstyrelse ända till 1925. Därefter har direktionen enbart till syfte att förvalta de till stiftelsen donerade medlen. De viktigaste tillgångarna är jordbruksfastigheter i Långtibble och Bärby i Vänge församling, Uppsala län. Långtibble donerades av kaptenen Johan (Jan) Georg von Küssell (1752–1846) och Bärby – f. ö. von Küssells födelsegård – av ingenjören Hjalmar Kallenberg (1869–1952). Avkastningen går numera till ideella föreningar och till stipendier åt gymnasieelever.

Författaren har varit borgmästare i Uppsala och ingick som sådan i stiftelsens direktion. Han fick i uppdrag att utarbeta en informationsskrift om stiftelsen men fann ämnet så stimulerande att han utvecklade det till att bli en intressant och utförlig historik. Av personhistoriskt intresse i denna är framför allt de biografiska och genealogiska uppgifter som ges om den ovan nämnde donatorn von Küssell. Han var son till den pommerskfödde stockholmsgrosshandlaren Johan Daniel Küssell – tydligen ej samma släkt som den i SBL och Örnberg, bd 6, behandlade –, blev tidigt föräldralös och som 12-åring tillsammans med sin bror och farbror upphöjd i preussiskt adelsstånd. Han inträdde i militärtjänst 1770 och erhöll avsked som kapten 1779. Han förde med sin familj en rörlig tillvaro och flyttade ofta mellan olika egendomar inom Uppsala län. Främst genom lyckade – och tydligen ibland något hårdhänta – fastighetsaffärer skapade von Küssell sig en förmögenhet och ägde vid sin död 1846 i Uppsala ett 15-tal jordbruksfastigheter i Uppsala län samt fas-

tigheten Drottninggatan 52 i Stockholm. Uppgifter lämnas även om von Küssells barn, syskon, föräldrar och deras syskon samt om hans bägge fruars närmaste släktkrets. Likaså finns förteckningar över ordförande, sekreterare och kassaförvaltare i stiftelsens direktion och över förvaltare (ombudsmän) över von Küssellska fondens och Prins Gustafs stiftelses tillgångar.

Carl Henrik Carlsson

Alf Ahlbergs bibliografi

Åke Lilliestam, *Alf Ahlbergs bibliografi*. Stockholm 1982. (Acta Bibliothecae Regiae Stockholmiensis. 39.) 261, (3) s.

Redan vid Alf Ahlbergs bortgång i januari 1979 talades det bland hans vänner om önskvärdheten att en förteckning över hans utgivna skrifter kom till stånd. En sådan bibliografi föreligger nu, utarbetad av biblioteksrådet Åke Lilliestam. Det är ett nästan ofattbart omfångs- och innehållsrikt författarskap som här presenteras; antalet titlar uppgår till 2864. De i bokform publicerade arbetena utgör ett 60-tal, tidningsartiklarna i det närmaste 1400, fördelade på Dala-Demokraten, Dagens Nyheter och Svenska Dagbladet, och till detta kommer bidragen till olika kulturtidskrifter.

Utgivaren redovisar i företalet de principer efter vilka bibliografien är redigerad. Som man kan vänta av en så erfaren bibliograf är materialet klart och överskådligt framlagt. Ett avslutande register över författare av recenserade böcker och övriga behandlade personer gör det lätt att hitta i det stora materialet.

Alf Ahlbergs akademiska studier var inriktade på filosofien. Den första tryckta skriften behandlar Viljans frihet från transcendentalfilosofiens ståndpunkt. Han blev "en förmedlare av utländska filosofers och psykologers grundläggande verk", som det hette, när han år 1974 som den förste belönades med bokförlaget Natur och Kulturs nyinrättade kulturpris. Den som var gymnasist i början av 1930-talet och vågade sig ut på djupare vatten än skolboken kunde bjuda, läste hans Filosofiens historia och det förträffliga Filosofiskt lexikon 1925, som nästan femtio år senare kom ut i sin femte upplaga. Den filosof som stod Alf Ahlberg närmast och som var hans ständige följeslagare var Arthur Schopenhauer, i vars verk han alltid fann nya och stimulerande synpunkter.

År 1927 knöts Alf Ahlberg till Brunnsvik,

från 1932 som föreståndare. De mer än trettio åren vid denna arbetarhögskola såg han som sin väsentligaste livsinsats. Som folkbildare och tankefrihetens försvarare nådde han långt utöver skolans gränser genom en omfattande föreläsningsverksamhet. Av hans många radioföredrag har ett 40-tal publicerats i Rösterna i Radio. I den stora mängden av tidskriftsartiklar är de cirka 125 bidragen i Studiekamraten särskilt värda att framhållas.

Till det egna författarskapet kommer en lång rad av översättningar. Ahlberg talar i en av sina uppsatser om de krav, som översättandet ställer, hur varje ord måste uppmärksammas, och han förvånar sig över, hur mycket det finns i vissa böcker, som genomsnittsläsaren och även recensenter av översättningsböcker inte lägger märke till. I detta sammanhang kan det nämnas att flera av hans egna skrifter blivit översatta till våra nordiska grannspråk. Även två översättningar till tyska föreligger.

Av plikt och av böjelse var Alf Ahlberg en stor läsare inom vida ämnesområden. Blygsamt ville han inte kalla sig fackman på något område, men väl amatör på många. Han beklagade att tiden inte räckte till för allt det som han önskade. Bland sina *exercitia spiritualia* nämner han läsning av de romerska klassikerna — studentuppsatsen behandlade Horatius som lyrisk skald, men han menade sig ha försummat den moderna svenska skönlitteraturen. Vad han utträtade är imponerande nog. Man är tacksam att hans mångskiftande författarskap tack vare Åke Lilliestams utmärkta bibliografi har gjorts lätt tillgängligt för nya läsare.

Gösta Engström

Kulturhistoria för släktforskare

Jan Garnert, *Kulturhistoria för släktforskare* (Västerås: ICA bokförlag 1982, 208 s.).

Mormonernas mikrofilmning av släktforskarnas viktigaste källor och länsbibliotekens kopiering av mikrofilmerna samt medgivande av interurbana lån av sina filmkopior har under de senaste decennierna gjort släktforskning till en allt mer utbredd hobby även för en bredare allmänhet utan historisk utbildning. De flesta nöjer sig emellertid med att studera kyrkoböckerna. Som exempel på en amatörforskares begränsning berättar ovannämnda arbete (s. 174) om dennes hjälplösa förundran över att en av hans förfäder, som var soldat, på

1780-talet ströks i husförhörslängden utan motivering, varefter vederbörandes hustru började kallas änka utan att makens död bokförts i dödboken. Förklaringen kom, då släktforskaren informerades om att Sverige 1788–90 var i krig med Ryssland och tillråddes att söka sin anfader i Krigsarkivets rullor, där han snart kunde konstatera, att denne dött under kriget i Finland.

Avsikten med Garnerts bok är att söka bredda släktforskarnas orientering åt det kulturhistoriska hållet. Stora delar av boken består av utförliga och innehållsrika presentationer av kulturhistorisk litteratur och av sådana arkivalier som landshövdingeberättelser, kronofogdearkiv, länsmansarkiv, domböcker, riksdagshandlingar, provinsialläkarberättelser, sockenstämmoprotokoll, lantmäterikartor, bouppteckningar, brandförsäkringshandlingar, skatteköpshandlingar, torpsynhandlingar, folk rörelsearkiv och dagböcker. Dessutom ger författaren en orientering om museerna, hembygdsgårdarna och folklivsarkiven. Som exempel på kulturhistoriskt orienterad släktforskning hänvisas till E. Alfred Janssons och Sven Hallonsténs böcker om släkten Hallonstén, och Garnert redovisar även sin egen undersökning om byn Marum i Björkö-Arholma församling i Roslagen för Statens sjöhistoriska museums räkning och material om västkustfiskets historia i museer, arkiv och litteratur. Mot slutet av boken får man värdefulla litteraturoversikter, omfattande bl. a. lokalhistoriska bibliografier, byggnadsskick, heminredning, mat och dryck, dräktskick, barnens livsbetingelser, årsfester, livets högtider, musik och dans, folktrö och folksed, folkmedicin, jordbruk och boskapsskötsel, jakt och fiske, skogsbruk, handel, hemslöjd, hantverk och folkkonst samt arbete i industrisamhället. Garnerts framställning avslutas med adresser och telefonnummer till arkiv och museer samt ett person-, ort- och sakregister.

Framställningen är i allmänhet välformulerad och omdömesgill. I presentationen av kulturhistoriskt orienterande arkivserier saknar jag endast fastighetsböckerna i tingsrätternas arkiv, presenterade av Åke Rolf i uppsatsen Något om fastighetsböckernas betydelse för ekonomisk historisk forskning och för släktforskning (Historisk tidskrift 1957) och av mig i uppsatsen Fastighetsböckernas betydelse för släktforskningen (Släkt och hävd 1982). Ortnamnsarkivet i Uppsala uppges (s. 150) ej vara av "förstahandsintresse för släktforskaren som vidgar sina studier till släktens kultur-

historia", och författaren påpekar endast, att det kan ge "hjälp med att reda ut vilken ort, gård etc. som kan avses i en äldre handling där stavningen kanske avviker kraftigt från vår tids sätt att skriva namnet". Detta innebär ett förbiseende av att Ortnamnsarkivets stora samlingar av medeltidsbelägg (med källhänvisningar) kan användas som ortregister till de annars svåröverskådliga medeltidsbrev; det är ofta jag haft anledning att dit hänvisa amatörforskare, som sökte medeltidsuppgifter om sina förfäders byar. Enstaka sakfel har jag funnit, då bondeståndets riksdagsprotokoll uppges (s. 29) vara utgivna av riksdagsbiblioteket i stället för riksgäldskontoret, då "adelns och ridderskapets" (skall vara ridderskapets och adelns) arkiv uppges (s. 30) finnas i riddarhuset i stället för riksarkivet (deponerat där 1956), och då det står kammarkollegiets i stället för kommerskollegiets gruvkartekontor (s. 51). På s. 74 har ordet "folktraditioner" använts i en kulturhistorisk betydelse av annat slag än den för en historiker naturliga (se t. ex. N. Ahnlunds uppsats i Historisk tidskrift 1926 om Folktraditionen som historisk källa).

Registret står ej på samma höga nivå som boken i övrigt. För roslagsskildraren F. V. Radloff hänvisas t. ex. blott till s. 107, där han nämnes endast i förbigående, ej till s. 104, där ett helt stycke av honom citeras. På samma sätt hänvisas för förste arkivarien Holger Wichman endast till s. 93, där han nämnes tillsammans med två medförfattare till en litteraturförteckning, men ej till s. 13, där en viktig edition av honom åberopas. Initiativtagarna till Västbo härads fornminnesförening (s. 142), bl. a. kyrkoherde Carl Oscar Carlsson i Burseryd (fadern till professorerna Gottfrid och Einar Carlsson), har ej alls kommit med i registret. Personerna i de finstilta partierna tycks i allmänhet ha förbigåtts i registret (dock ej vissa på s. 28, av vilka förste arkivarien Ulla Johanson med orätt fått sitt namn stavat "Johansson" i registret) liksom alla författarnamn i litteraturoversikterna i slutet av boken.

Hans Gillingstam

Våra första världsomseglingar

Den 29 augusti 1839 utklarades skonerten Mary Ann från Stockholm. Fartygets obetydlighet, ett tjugotal meter i längd och 63 svåra lästers lastkapacitet (192 tons lastvikt) stod knappast i relation till den betydelse hon skulle få i den svenska sjöfarts-

historiens annaler. Mary Anns befälhavare, 25-åriga sjökaptenen Nils Werngren från Malmö, hade nämligen fått i uppdrag att segla världen runt. Bakom uppdraget att genomföra den första världsomseglingen under svensk flagg stod en av de affärsmän som var beredda att gripa chansen när världen började öppna sig också för det avlägsna Sverige.

Den skånskfödde grosshandlaren Carl Fredrik Liljevalch intresserade sig för det mesta som lovade sysselsättning och pengar. Därmed blev han en av de ekonomiska "klippens" pionjärer i vårt land. Liljevalch var t. ex. en av de första som på allvar satsade på Norrland – Mary Ann hade byggts på skeppsvarvet Oscarsvarv i Luleå. Han engagerade sig i torvmosseutdikning på Gotland och nu hade han fascinerats av den nyupptäckta kontinenten Australien och de handels- och koloniseringsmöjligheter som där yppade sig. Brodern Olof hade etablerat sig som affärsmän i Valparaiso i Chile och detta ledde sannolikt till idén om Mary Anns världsomsegling. Naturligtvis hoppades Liljevalch en hel del på resans ekonomiska resultat, men man anar lika mycket tävlingslust och dådkraft bakom företaget. Sverige var nämligen en av de sista europeiska sjöfartsnationer som ännu inte sänt ett skepp klotet runt.

Mary Anns besättning uppgick till futtiga nio man och lasten bestod av typiska svenska varor som järn, plank och tjära. Efter att ha rundat Godahoppsudden seglade Mary Ann den första maj 1840 in i Sydneys hamn som det första svenska fartyg som någonsin angjort Australiens urkoloni. Sedan lasten försålts seglade kapten Werngren och hans gossar vidare ett stycke norrut utmed New South Wales' kust och tog in 120 ton kol för Valparaiso. Hit anlände man den 30 augusti. Från Chile förde Mary Ann kopparmalm till England och under den sista etappen från Swansea i Wales till Stockholm skeppades 1050 tunnor salt. När kapten Nils Werngren den tredje maj 1841 landsteg på skeppsbrokajen i Stockholm kunde han avlägga en fin rapport också över världsomseglingens ekonomiska resultat.

Dessa och andra inslag i en lika betydelsefull som förbisedd del av svensk sjöfartshistoria har utretts av redaktör Ebbe Aspegren som i skriften *De första svenska världsomseglingarna* (Forum Navale. Skrifter utgivna av Sjöhistoriska samfundet, 37, Karlskrona 1983, 72 s.) ger en minutiöst noggrann redovisning av flera års forskning.

Framgången med Mary Ann gav grosshandlare Liljevalch blodad tand. Sannolikt var han vid denna tid den svenska som drömde intensivast om Australiens möjligheter. Han sonderade terrängen för organiserad utvandring till Antipoden och han funderade ett tag på att själv bli ledare för en svensk koloni därnere. Möjligheterna att utveckla en världsomspännande svensk handel med det ur exportsynpunkt intressanta Australien som mellanled lekte också Liljevalch i hågen. Så kom det sig att han omgående gav Werngren uppdraget att leda en ny handelsexpedition till Australien. Den snabbseglande brigantinen Bull hade nyss löpt ut från skeppsvarvet i Luleå och var lastad med järn, stål, trävirke, tjära, vagnar och diverse redskap och manskapet omfattade ett tiotal man. Bull lämnade Stockholm den 20 oktober 1841 och anlände till Adelaide i slutet av mars följande år, vilket kunde anses som en snabb resa. Vid ankomsten till Port Phillip, dvs. nutidens Melbourne, rymde tre besättningsmän och inledde därmed vad som skulle bli en svensk sjömanstradition i Australien. Till Sydney anlände Bull den 11 juni 1842.

Typiskt för den expeditionsartade karaktär en handelsresa till Australien hade på den tiden var att Werngren efter ankomsten till Sydney för 170 pund i månaden hyrde ut fartyget till en engelsk firma som var stationerad i Macao utanför Kina och drev byteshandel med infödingarna i Söderhavet. Det var främst det väldoftande sandelträet som intresserade och denna i Kina eftertraktade vara höll Bull med besättning fullt sysselsatt under det närmaste halvåret. Som befälhavare måste Werngren underordna sig den engelske superkargen eller lastuppsyningsmannen Andrew Cheyne. Dessa fantastiska resor mellan ögrupperna i Stilla havet och deras ofta fientliga invånare — många öar var befolkade av kannibaler — har beskrivits både av Werngren och Cheyne.

Två månader efter Bulls avsegling hade ett annat av Liljevalchs fartyg, skeppet Edward, hissat segel för Australien under skåningen E. P. Normans befäl. Det märkliga med denna seglats var att nio emigranter befann sig ombord. De var alla hantverksgesäller från Stockholm och var tydligen upptända av Liljevalchs australienfeber. Denna vår historias första till Sydney destinerade emigrantgrupp kom fram den 13 april 1842. Om de öden de enskilda emigranterna gick till mötes vet vi inte mycket. Två av männen följde superkargen Axel

Robert Brunnius när denne efter att ha lagt beslag på skeppskassan avvek till Tahiti. Dessutom vet vi att tapetseraren Carl Magnus Forsberg bodde kvar i Sydney fram till sin död 1895. I övrigt lägrar sig historiens tystnad kring denna av Ebbe Aspegren uppdagade emigration, som var lika tidig som vår första grupputvandring till Amerikas mellanväster. Den 7 juni 1843 återkom Edward till Stockholm efter att ha avverkat den andra världsomseglingen i svensk sjöfartshistoria.

Superkargen Brunnius' bedrägeri blev ett av incitamenten till den märkligaste världsomseglingen i svenska sjöfartens historia. Liljevalch gav nämligen hösten 1843 trotjänaren Werngren uppdraget att spåra upp Brunnius och hans kumpaner och föra hem dem till Sverige. Typiskt för Liljevalch var att straffexpeditionen kombinerades med affärsverksamhet. Söderhavsseglaren Bull fylldes därför med varor som stod högt i kurs i Sydney, bl. a. 45 tunnor tjära, 200 tunnor havre, 46 krukor honung, 783 trottoarstenar och 40 kaggar körsbärslikör! Den 20 februari 1844 lossades detta och mer till i Sydney och kort därefter sattes segel mot de sedan James Cooks dagar legendomspunna Sällskapsöarna.

Den förrymde superkargen hittades i högönskelig välmåga i Papeete på Stora Tahiti men han hade mutat fransmännen, som året innan erövrat öarna, och de vägrade nu att utlämna Brunnius. Istället berättar Werngren att han hotades med att Tahitis avsatta drottning skulle sättas ombord på Bull, vilket kunde leda till svåra diplomatiska förvecklingar. Den hårt prövade kaptenen valde därför att lämna Tahiti med oförattat ärende. Men han tog skadan igen genom att ge sig i kast med den vidlyftigaste handelsverksamhet ett svenskt fartyg i Stora Ocanen dittills varit invecklat i. Vid tre olika tillfällen angjordes de då mycket okända Sandwichsöarna eller Hawaii. Dessutom hann Werngren med seglatser till Filippinerna, Kina, Kamtschatka och USA:s väst- och östkuster. Hela tiden höstade han in goda inkomster från Bulls befraktare, vare sig dessa var engelsmän, amerikaner, kineser eller ryssar. Denna historiens förmodligen längsta sjöresa under svenska segel kom att vara nästan tre år och omfatta 55 000 distansminuter, två-och-en-halv gånger ekvatorns längd. Som jämförelse kan nämnas att James Cooks andra forskningsexpedition 1772–1775, som gått till historien som ett världsrekord, omfattade 70 000 distansminuter.

Carl Fredrik Liljevalchs betydelse för vår första världsomfattande handel och kontakterna med dittills okända områden belyses i detalj av Ebbe Aspegrens bok. Men han har också ambitionen att visa hur Liljevalch väckte andra redares intresse och t.ex. sporrade James och Robert Dickson i Göteborg att sända ut barkskeppet Caledonia på en världsomsegling hösten 1841. Detta ledde till att inte mindre än tre svenska fartyg samtidigt låg förankrade i det fjärran Sydney. Förutom på Dicksons Caledonia vajade svenska flaggan från masterna på Liljevalchs fartyg Edward och Bull. Säkert frågade sig många sydneybor om de blå-gula färgerna representerade en ny betydelsefull handelspartner. Att så inte blev fallet kan ha berott på att Liljevalch engagerades för andra uppgifter. Det visade sig också riskabelt och i längden föga inkomstbringande för små rederier att bedriva världshandel med Australien som centrum. Av sådana anledningar gick australienhandeln tillbaka efter guldrushens dagar. Men den hade lett till de första svenska världsomseglingarna och fyllt svenska handelsflottans segel med tillförsikt och framtidstro.

Ulf Beijbom

Hemmen i den nya världen

"Jag känner livets strängar liksom dallra med starkare fart, och pulsarna slår stundom feberaktigt. Jag känner mig dricka nektar, andligen och lekamligen, det är en gudadryck, men nästan för stark för en svag dödlig, åtminstone som vardagsdryck". Så skrev en 48-årig världsberömd författarinna från Sverige den 20 oktober 1849 om sin första tid i Amerika. I början av månaden hade hon landstigit i New York, där hon kom under trädgårdsarkitekten Andreas Jackson Downings och hans hustrus älskärda beskydd. Fredrika Bremer, "the author of The Neighbors", författarinnan till Grannarna, som hon presenterades var hon drog fram, hade alltså just inlett den långa amerikavistelse som skulle förse vår litteratur med dess fräschaste och mest omedelbara amerikabeskrivning.

Ändå skrev hon bara en serie långa brev till sin dödsjuka syster Agatha på Dalarö, men den opretentiösa brevformen befriade Fredrika från de skönlitterära snörkängorna. I brevet fann hon det medium som bättre än romanen passade hennes litterära anlag. Efter brevingressernas ömma joller med en saknad syster profilerar sig en säll-

synt alert journalist som rapporterar och analyserar med stenografisnabb penna. Under de två år Fredrika Bremer skrev amerikabrev till syster Agatha framstod hon som det svenska 1800-talets främsta journalist. Att det blev så berodde på att hon var absolut obunden av tidningar och förlag. Hon var ju en celebritet som alla tävlade om att vara till lags, men som därför inte blev en blasserad flanör utan istället utnyttjade samvaron med landets ledande män till att få rätsida på tidens kanske mest outslitliga debattämne, Amerikas Förenta Stater. I Fredrikas fall gjordes analysen med risk för att hennes ideal skulle gå i kvav. Hon tillhörde nämligen den falang inom Europas intelligentsia som såg Amerika som mänsklighetens vägledare mot humanism och demokrati. Skulle USA visa sig vara den religiöst förankrade och familjecentrerade idealstat Fredrika drömde om eller hade de konservativa rätt när de beskrev landet som ett dollarfixerat strebersamhälle?

Man känner med Fredrika Bremer där hon virvlar runt i ett societetsliv som nästan gjorde slut på henne under de första månaderna. Från morgon till kväll fylkades bildningens, snillet, affärslivets och dumhetens företrädare kring den uppburna författarinnan. Mottagningarna, utflykterna och salongerna avlöste varandra i vilt fläng. Sällan fick Fredrika tillfälle att hålla fast i en person eller en händelse, inte ens när hon mötte författarkollegor som Washington Irving, Henry Longfellow och Ralph Waldo Emerson eller polyhistorn George Bancroft vars amerikanska historia blev en av hennes viktigaste lektyrer. Men Fredrika beklagade sig endast i breven till Agatha. I övrigt inte bara höll hon god min utan skuttade omkring i det gyllene amerikanska ekorrhjulet med en frenesi som måste ha förvänat hennes charmanta värdar.

Trots att hon inte tålde den amerikanska maten och kände sig dödstrött fram till den dag då homeopaten Osgood kurerade henne, kastade hon sig in i umgängeslivet med flammande livsglädje och oändlig nyfikenhet. Efter att ha diskuterat en hel kväll kunde hon sätta sig framför fortepianot och spela svenska polskor så länge ungdomarna ville dansa. Fredrika öppnade varje fiber av sin romantiska själ mot en natur hon från första stund älskade. Hon gjorde studiebesök på fängelser, barnhem, sjukhus och skolor, hon gick i alla sorters kyrkor för att sedan diskutera religion och predikostil, hon bevistade universitetsföreläsningar och anti-slaveridebatter eller gjorde studiebe-

sök i New Yorks slumkvarter. Och när dagen var över satte sig Fredrika framför skrivbordet för att teckna ned intryck och slutledningar i raka, snabba meningar. Hon målade med ord som impressionisterna längre fram skulle måla med färger.

Medan Fredrika Bremer var nära att förgås av högborgerligt sällskapsliv sökte hon efter drivkraften bakom en expansion som på alla civilisationens områden slog 1850-talet med häpnad. Hennes penna drevs fram i hänryckning för hon blev snart övertygad om att det kristet-humanistiska drömlandet Amerika verkligen existerade. Sannolikt var det den övertygelsen som gav henne idén att samla breven till syster Agatha i en bok med titeln *Hemmen i den Nya Världen*.

Från första stund var Fredrika Bremer omhändertagen av lika välbärgade som bildade och generösa familjer – hos fattiga svenska emigranter bodde hon endast några nätter. Vare sig hon vistades i Nya England, slavarnas Söder, det fränstötande Chicago eller i indianlandet Minnesota var hon omgiven av kärleksfyllda makar och idylliskt familjeliv. En ogift utländsk författarinna i mogen ålder uppfattades inte som påträngande i de inventiösa hem Fredrika gästade. Det var absolut riskfritt för mannen i huset att eskortera henne på månskenspromenader eller att diskutera med henne till in på småtimmarna. Att bygga upp skvallor kring Fredrika Bremer var säkert otänkbart också i puritanska Boston. Därför anförtrorde sig man och hustru gärna åt henne. Det tycks ha varit lätt att öppna sina hjärtan för den blida främlingen från Norden.

Iakttagelserna från familjelivet gjorde Fredrika övertygad om familjens roll som generatör bakom de goda krafterna i det amerikanska samhället. "Amerikanarens lyckoideal syns mig vara äktenskapet och hemmet, jämte den medborgerliga verksamheten", skrev hon i sitt tionde brev och fortsatte: "Kvinnan är i den nya världen hemmets medelpunkt och lagstiftarinna; och den amerikanska mannen älskar att ha det så". Konklusionen av detta var att kvinnan genom sin roll för hem och familj formade Amerikas framtid och därmed mänsklighetens. Just detta att Fredrika Bremer ser nybyggartidens virila Amerika som ett land i kvinnohänder gör *Hemmen i den Nya Världen* till en så originell bok. Den kvinnliga vinklingen är också intressant om man endast betraktar boken som samtidsreportage. Man kan t.ex. jämföra

med Charles Dickens manligt fräna samhällsskildring *Notes on America* från 1848. Hur oändligt mycket mer nyanserad är inte Fredrika Bremers amerikabild när hon tecknar ned sina kvinnliga iakttagelser från salongernas, präriernas, urskogarnas och den behagfulla Söderns Amerika?

Intresset för Bremers amerikasynt var så stort att boken gavs ut på engelska innan den kom på originalspråket. Den svenska upplagan trycktes i tre digra band 1853 och 1854. En förkortad version kom 1866, men sedan dröjde det till 1927 innan Bremers amerikaskildring uppmärksammades igen, denna gång i Klara Johanssons briljanta antologi *Det unga Amerika*. En betydligt utförligare men fortfarande avkortad upplaga kom 1961 i Tidens svenska klassikerserie under Stellan Ahlströms redaktion.

Mot denna bakgrund ter det sig som en stor kulturinsats när förlaget KB Sterno Coordinato i Solna nu ställer sig bakom den första fullständiga utgåvan av *Hemmen i den Nya Världen* sedan 1854. Verket ges ut i sex delar, varav de tre första (tr. Kalix 1982, del 1, 240 s., 2, 240 s., 3, 256 s.) nu finns i handeln för 95 inflationskronor per band. Texten, med moderniserat språk och stavning, har kompletterats med bilder – bl. a. Fredrikas egna teckningar – samt person- och ordförklaringar. Olyckligtvis har man satt boken med stiltypen Caslon, vars lutande skrivstilsliknande bokstäver snabbt tröttnar ögat. I övrigt kan jag endast berömma nytugåvan av den enda av Fredrika Bremers böcker som lyckats behålla fräschören in i vår tid.

Ulf Beijbom

Emigration från en dalasocken

I en glesbebyggd utkant av dalasocknen Lima ligger sjön Grycken. I sjön finns en c:a 8 hektar stor holme som numera endast används till färbete under sommaren. Bara några husgrunder återstår efter den gård som övergavs då Långvik Erik Eriksson (1815–1909) med hustrun Sara (1820–1881) och sex barn 1870 emigrerade till USA, senare följde ytterligare tre barn. Ett av barnen, Britta Olsson (1854–1948), skrev i slutet av 1930-talet ned sina minnen på svenska. De översattes och trycktes i USA varefter de under titeln *Memoarer* 1974 översattes tillbaka till svenska av Bondas Ivar Larsson samt utgavs av Lima Hembygdsförening (65 s. Malungs Bok-

tryckeri). Publiceringen ligger visserligen någon tid tillbaka men utgåvan förtjänar att ytterligare uppmärksammas.

Den lilla skriften inleds med en fin skildring av barndomshem och skolgång och avslutas med en redogörelse för familjeförhållandena i USA. Av intresse är främst beskrivningen av själva utvandringen fram till målet i Minnesota. Dit hade några släktingar begivit sig efter nödåren 1867–68 då "vi måste äta bröd som var bakat av malen bark, halm, mossa och litet mjöl".

Allt som skulle med hemifrån måste bäras två mil genom skog till närmaste landsväg. Där packade man tillhörigheterna i på platsen snickrade kistor, bakade bröd "för att äta under sjöresan" samt lejde häst och kärra. Färden gick över norska gränsen till Glommen, så med båt till Kongsvinger och därifrån till Kristiania (Oslo) "där vi köpte biljetter för överresan på en av Cunardlinjens ångbåtar". Först för man till Hull, sedan med järnväg till Liverpool och slutligen över Atlanten till Quebec. Varför denna hamn valdes framgår inte.

Resan försiggick ju 20 år efter det Möbergs utvandrare hade gjort sin fasansfulla seglats och i jämförelse med den verkar Limabornas Atlantresa – med ångare i stället för briggen "Charlotta" – dräglig även om det var obekvämt. "Varje familj fick ett slags bås med fyra kojor, det fanns ren halm och vi gjorde det bästa vi kunde av dessa bäddar". Maten som erhöles var det inte något fel på, så den medförda färdkosten torde ha varit överflödigt. Stötande var avsaknaden av söndagsgudstjänst; därtill kom att det dansades och spelades kort också på helgdagen. "Hur kunde de uppträda så flärdfullt med det bottenlösa havet under sina fötter?"

Från Quebec fortsatte resan med en också för de föga bortskämda Limaborna obekvämlig järnväg till Grand Haven vid Lake Michigan som överfors på en "otrevlig båt", lastad med kreatur. Efter några tågbyten kom man till S:t Paul i Minnesota där det – långt inne i USA – var immigrantkontor och tullkontroll. Därpå med tåg till staden S:t Cloud där järnvägen slutade. Då återstod en fotvandring på c:a 15 svenska mil till målet vid orten Crooked Lake nära staden Alexandria. Familjen Eriksson blev tillhållen att följa spåren efter de med oxar förspända s.k. prärieskonarna. Påfallande är hur välvilligt svenskarna mottogs – med mat och logi – var de drog fram. "Jag har många gånger tänkt på hur bra det gick för oss att färdas bland främlingar genom en

främmande del av världen" skriver Britta Olsson.

Nära staden Sauk Center tog svenskarna enligt anvisning av från huvudstråket. De erinrade sig "att någon skrivit till oss att vi skulle ta av från den stora stigen då vi kom fram till ett timmerhus med torvtak. Alldeles riktigt, där var ett sådant hus". Efter vandring genom "manshögt gräs" fick de se en rödmålad stuga som visade sig vara bebodd av en dalmas från Floda med familj. I närheten bodde släktingar från Lima som "blev angenämt överraskade av att se oss". Det brev som Erik Eriksson skrivit om sin avsikt att utvandra hade aldrig kommit fram.

De nyanlända bjöds på kvällsvard bestående av "mjölkvälling, nybakat vetebröd, smör och kaffe. Vi tyckte verkligen vi kommit till Amerika där man åt vetebröd till varje måltid i stället för bröd som var blandat med barkmjöl." Den fattiga emigrantens klassiska reflexion vid framkomsten till det förlovade landet.

Ulf Brandell

Svensk utvandring till Australien

Ulf Beijbom, *Australienfararna. Vårt märkligaste utvandringsäventyr*. Helsingborg: LT:s förlag 1983, 280 s.

Den svenska bosättningen i Australien har tidigare ägnats jämförelsevis liten uppmärksamhet av forskarna. Ändå var det cirka 25 000 personer från vårt land som utvandrade dit. Denna emigration har över-skuggats av den stora amerikautvandringen, som omfattade omkring 1,2 miljoner människor. Australiensvenskarna har heller inte på samma sätt som svenskarna i Amerika låtit tala om sig. Här uppstod inte några stora samlade svenskbygder och breven hem rekommenderar anmärkningsvärt sällan de hemmavarande att följa efter till "detta ogästvänliga land".

Källmaterialet härifrån är dock rikt, framför allt i form av brev, dagböcker och reseberättelser. En systematisk insamling av arkivmaterial och litteratur om australiensvenskarna sker sedan några år tillbaka på Emigrantinstitutet i Växjö, som blivit ett centrum för den svenska forskningen inom detta område.

Den svenska utvandringen till Australien och den till Amerika uppvisar en del parallella drag. I båda fallen fick emigrationen stimulans genom upptäckterna av guld omkring 1850. Både guldrushen till Californien

och till Ballarat och Bendigo i Victoria, Australiens främsta guldfyndigheter genom tiderna, var av betydelse för den fortsatta emigrationen. Pionjärerna från denna tid blev ofta förbud för utvandrarskaror i större omfattning att ge sig av på den långa resan.

Den svenska australienutvandringen under 1800-talet fram till första världskriget hade också ett kronologiskt förlopp som i stort överensstämmer med den till Amerika. En markant topp registreras omkring 1870, varefter en ny och större utvandringsvåg kom under 1880-talet och början av 1890-talet. Därefter var det mer smärre uppgångar avtagande tal fram till andra världskrigets slut. Utmärkande för australienutvandringen är att den under senare tid ökat kraftigt i omfattning från Sverige och andra delar av Norden med utvandringsstal som varit avsevärt högre än under 1880-talet. Sålunda uppnåddes för svensk del ett maximum 1970 med 800 personer.

Till in på 1940-talet var svenskarna den näst danskarna största nordiska folkgruppen i Australien. Sedan slutet av 1950-talet utgör dock finländarna den största gruppen, eftersom de haft en ännu större efterkrigsutvandring dit. År 1981 fanns i Australien 9500 invandrare från Finland, 7900 från Danmark, 4400 från Sverige och 2950 från Norge. Den kännedom vi tidigare haft om nordbor i Australien kommer främst från en finsk undersökning, Olavi Koivukangas doktorsavhandling från 1974.

Ulf Beijbom ger oss inte bara kunskap om svenskarnas historia i Australien. Han förmedlar även en hel del av denna sydliga kontinents historia, från den tid då holländare, spanjorer och portugiser seglade förbi utan att ta närmare reda på vad de sågade vid horisonten, över till engelsmännens intresse för denna landmassa och deras successiva kolonisation av de delvis mycket gästvänliga områdena.

Engelsmännen gjorde åren 1768–1775 två stora flottexpeditioner dit, ledda av James Cook "en havens Karl XII, lika förtegen och tillbakadragen, lika självsäker och ordhållig". I den första deltog linnélärjungen Daniel Solander, av norrländsk präst- och lärdomssläkt samt finländaren Herman Spöring. På den andra medföljde Anders Sparrman, prästson från Tensta i Uppland, som också var naturvetenskapsman ur Linnés krets. Varje expedition tog flera år i anspråk och var fylld av svårigheter. Engelsmännen lyckades dock klara av mängden av faror och strapatser, även att frigöra sig från Tahitis kvinnor, som visade

"en oblyghet som övergick alla förväntningar" samt också göra en mängd betydelsefulla strandhugg och observationer. Sparrman var en av de första som landsteg på Norfolkön och Solander och Spöring fick var sin ö uppkallad efter sig. Dessutom minner namnet Point Solander vid Botany Bay om denne svensks botaniska upptäckter längs Australiens östkust.

Majoriteten av de första engelska kolonisterna var straffångar. Tidigare hade dessa sänts till Nordamerika, men efter de brittiska koloniernas frigörelse 1776 blev det mer praktiskt att föra dem till Australien. Fartygen kunde då på tillbakavägen ta med sig lin och mastvirke från Norfolkön. Med en koloni där och en vid Botany Bay kunde man dessutom vinna fördelar mot fransk och holländsk expansion på dessa breddgrader.

I och med guldfyndigheterna blev det mindre meningsfullt att deportera straffångar till Australien. Den frivilliga invandringen tilltog. Den hade redan stimulerats med fria resor, möjligheter till landförvärv och uppgifter om att det fanns gott om arbete där. Vad de optimistiska emigranterna inte alltid hade klart för sig var de låga lönerna samt att man måste betala för det land man ville ha. Detta medförde att godsägare och industrier försågs med billig arbetskraft, eftersom många invandrare inte hade råd att köpa sig eget land. I sin propaganda hade myndigheterna förtigt sanningen om förtorkade jordar, floder utan vatten och brännheta högslätter, där endast gummiträden frodades. Ett nybygge i vattenlösa utmarker krävde oväntat stora kapitalinsatser och det extensiva jordbruket med får och kor på enorma betesmarker förutsatte helt andra kunskaper än vad den europeiske jordbrukaren hade.

Det var för att gräva guld som de flesta svenskar i början kom till Australien. Förutom fyndigheterna i Victoria, kom från 1867 också en guldrush till Queensland, som med mindre nedgångar varade 1800-talet ut. De flesta gulddletarna misslyckades, några fann stora mängder, men endast ett fåtal sparade sina tillgångar. Det lättvunna ytguldet tog här, som på andra håll, snart slut. Amatörgravarna utmanövrerades av kapitalstarka gruvbolag och flertalet svenska guldgravare tog efterhand anställning istället för att gräva på egen hand. De som tjänade mest på guldrushen var dock, liksom på de amerikanska fälten i Californien och Alaska, de personer som ägnade sig åt serviceyrkena, d. v. s. handelsmän, restau-

rantägare och andra. Sådana sysselsättningar tycks också ha passerat många av svenskarna bra, eftersom ett anmärkningsvärt stort antal av den första tidens emigranter kom från hantverkare-, borgare- och inte minst överklasskikten. Övåntat många s. k. båtremanssöner utvådrade till Australien och "skulle kunna fylla flera sidor med namn ur stats- och adelskalendrarna eller prästmatrikeln".

Eftersom en stor del av svenskarna också var bondsöner och obesuttna lantarbetare var det naturligt att åtskilliga efter guldfe-tandet försökte sig på att bli jordbrukare i den australiensiska vildmarken. Ett fåtal av dem slutade som besuttna jordbrukare, men flertalet förblev sannolikt obesuttna livet ut. Någon motsvarighet till USA:s Homestead Act, som gav den blivande farmaren fri jord att bruka, fanns inte. Svårigheten att etablera sig och lyckas gjorde att många blev ståndiga gäster på de lantliga arbetsförmedlingarna, där de stod högt i kurs så länge som "squattern" behövde lantarbetare. Inte många av sysslorna inom det extensiva australiensiska jord- och boskapsbruket blev okända för dessa svenska immigranter. De jobbade som grånsridare, stångseluppsättare, boskapskarlar, fåraherdar, tistelhuggare, brunnsgråvare, vattendragare, skogsröjare, kaninjägare, kockar, magasinståendare, fårklippare och forkarlar på ulltransporter. De flesta av dessa sysslor innebar säsongsanställning. Sedan vidtog halvårslånga arbetslöshetsperioder.

Den svenska folkgruppen i Australien har i liten utsträckning bibehållit sin etniska prägel. Det finns flera förklaringar till detta. De osåkra utreseförhållandena till Australien gjorde den tidiga utvådringen dit mer mansdominerad än den till Amerika, dit både familjer och ensamstående kvinnor lockades på grund av homesteaderbjudanden och en varierad arbetsmarknad. I Australien fanns före 1921 tio gånger fler svenskfödda män än kvinnor. Den sneda könsfördelningen gjorde det svårt för de många ungarlarna att gifta sig med en landsmaninna eller kvinna från de nordiska grannlånderna. Månnens låga giftermålsfrekvens och sena åktenskap har bidragit till en låg reproduktion bland svenskarna. Det var också svårt att bibehålla svenskheten i de fall då mannen gifte sig med en brittisk kvinna med tryck på familjen att anpassa sig till anglosaxiska seder och bli australier.

En annan orsak till att det var svårt att bevara en svensk identitet var att svens-

karna bodde utspridda och att det bland dem och de andra skandinaverna fanns få nationella ledargestalter. De intellektuella och teoretiskt utbildade immigranterna assimilerade sig snabbt för att befrämja sin karriär. Dessutom slets de svensk-norsk-danska organisationerna efter hand sönder av den så vanliga skandinaviska brödrårtan.

Största delen av svenskarna hade en låg samhållsstållning. De erbjudanden som gjordes från de australiensiska myndigheterna om subventionerade resor medförde att det i långa loppet blev ett stort inslag av emigranter med små ekonomiska resurser som valde Australien före Amerika, därför att resan var billigare. De tidiga invådrarna utgjorde därmed en stor kontrast till 1960- och 1970-talens emigranter, som oftast hade både rejål yrkesutbildning och var ekonomiskt väl rustade vid avresan.

Endast de svenskar som bodde i storstäderna Melbourne och Sydney hade möjlighet att känna sig som delar av en svensk koloni. Här fanns olika samlingsställen där man kunde umgåås med landsmän, bli medlemmar av en svensk klubb och, som i Melbourne, gå i svenska kyrkan. År 1911 var ungefår hälften av de då 5 586 svenskfödda australierna bosatta i stadsområden. De svenska månnen där var till en dryg femtedel arbetare, medan mer än var tionde var hantverkare, oftast inom byggnadsbranschen. Mest slående är den stora andelen sjömån och hamnarbetare bland svenskarna. Detta hänger samman med att många sjömån hoppade av i australiensiska hamnar, inte sällan genom att under stora risker simma i land. Svensk seglation på Australien började redan under 1840-talet då Carl Fredrik Liljevalch intresserade sig för svensk-australienisk handel. Sjömansrymningar var vanliga både under guldgråvartiden och senare. De gav en möjlighet för fattiga personer att frakta sig till Australien, till skepparnas stora irritation. Under tioårsperioden 1882-1891 rymde inte mindre än 1 421 svenska sjömån på detta sätt, varav merparten var besåttningmäån på brittiska fartyg.

Ulf Beijboms bok är rik på personhistoriska uppgifter och fångslånde öden. De rör såväl människor från upptäckartiden och guldgråvarepokens miljöer som nybyggare i bushen och det fåtal som haft stor framgång i vad han kallar "törstens land".

En av de framgångsrikaste svenskarna var bergsmanssonen Fred Westblåde. Han var från Bjurtjärn i Karliskoga bergslag och

tillhörde den generation av oförvägna män, som under åren runt 1850 begav sig ut i världen, oftast för att leta guld. Några hade blivit "fortyniners" och farit till Californien, en del fortsatte därifrån till Australiens guldfält. Det var en tid av optimism. Jordens rikedomar kom i dagen och man drog sig inte för att korsa oceanerna i olika riktningar. Två andra bergsmansöner, Erik och Jakob Pettersson, ledde en stor grupp-utvandring från Karlskoga bergslag till Amerika. De grundade det välkända nybygget Stockholm vid Mississipp i västra Wisconsin, ett av de första settlementen i det som skulle bli en sammanhängande svensk-bygd i övre Mellanvästern kring tvillingstäderna Minneapolis/St. Paul.

Fred Westblade, som i Sverige hette Lars Fredrik Pettersson, reste direkt till guldfälten i Victoria. Sammanlagt var det ett 20-tal bergsmansöner och drängar som under 1850-talet på olika vägar följde Westblade's exempel. Dessa pionjärer hade i flera fall lycka med sig. Åtskilliga kunde fortsätta livet i Australien med rejäla förmögenheter och några återvände hem som rika män. Westblade förvärvade en stor "puddle machine". Genom giftermål med en irländsk änka blev han också innehavare av värds-huset Mia Mia Inn och en boskapsstation. Hustrun hade fött nio barn i sitt föregående äktenskap och tillsammans med Westblade fick hon ytterligare åtta, varav sex överlevde. Deras vårdshus blev ett centrum för svenska guldgrävare i trakten och Westblade gjorde framgångsrika boskapsaffärer. Han etablerade ett stort familjeföretag med mer än 1 600 hektar jord där det fanns världiga konstbevattningsanläggningar. Den forne bjurtjärnssonen blev mycket välsituerad och före sin död 1898 besökte han flera gånger hemorten, där han väckte stor uppmärksamhet med sin förmögenhet.

Ett annat exempel från minoriteten svenskar med framgång utgör Ernst Hjalmar Fromén. Han var född i Ålem i Kalmar län 1861. Efter konfirmationen begav han sig till sågverksdistriktet i Sundsvallsområdet, där han anställdes på kontor. Han stannade sex år och upplevde Sundsvallsstrecken 1879. Froméns stora problem var att han inte tålde att se snö, varför han utvandrade till det garanterat snöfattiga Australien, vilket låg nära till hands på grund av träexporten dit från Sundsvallsområdet. Fromén kom som 19-åring till Adelaide i Sydaustralien. Han arbetar som farmardräng, hästkarl på hotell och som lärling hos en trädgårdsmästare. När man 1886

fann guld i Tectulpa, några mil norr om Adelaide, följde han med strömmen av folk dit, inte för att gräva guld utan för att öppna livsmedelsaffär. Genom en serie mindre investeringar i grönsaks- och andra livsmedelsaffärer samt en satsning på kylsystem för livsmedel gjorde han sin lycka. Han kom in i ledningen för South Australian Farmers Cooperative Union där han blev aktieägare, skaffade sig flera mönstergårdar och blev en av Australiens rikaste svenskfödda farmare. När finska regeringen, på grund av ålänningen Gustaf Erikssons vetetrader med segelfartyg till Sydaustralien, behövde en representant i Adelaide, blev Fromén utnämnd till honorärkonsul. Han avled där 1942.

Boken om australienfararna innehåller käll- och litteraturförteckning, där även otryckt material ingår. Här finns också register över personer, företag, föreningar, fartygsnamn och geografiska namn. Det enda man ytterligare kunde önskat är ett utförligare kartmaterial som underlag för alla de geografiska uppgifterna.

Det är en färgstark och underhållande skildring som Ulf Beijbom ger av "den glömda utvandringen" och av svenskarnas situation i det avlägsna Australien. Boken har en vacker utformning med många illustrationer. Den har dessutom ett livfullt språk och är skriven med god blick för vad som är populärvetenskapligt fängslande.

Hans Norman

Personhistoria om årets svenskamerikaner

Ett uppmärksammat inslag under Minnesotadagen i Växjö brukar vara hyllandet av Årets svenskamerikan. Denne celebre gäst från Amerika brukar då få sätta fast en kopparplatta med sitt namn och året för utmärkelsen på institutets minnestavla över Årets svenskamerikaner. Tavlan som efter ceremonin hängs upp i Utvandrarernas hus, upptar f. n. 23 namn, en namnlista som inleds med Rudolf F. Bannow, göteborgsfödd industrialist i Bridgeport, Connecticut, och årtalet 1960.

Vilka är männen och den enda kvinnan bakom namnen och hur blir man Årets svenskamerikan, brukar flertalet undra när de betraktar denna vår *series sueco-americanorum*. Hittills har vi måste svara muntligt, vilket av förståeliga skäl tagit sin rundliga tid, men nu kan vi hänvisa till boken *The Swedish-Americans of the Year* (Press förlag, Karlstad 1982, 279 s.).

Att denna mycket utförliga beskrivning av organisationen och personligheterna bakom Årets svenskamerikaner har fått engelsk språkdräkt förklaras av att boken i första hand vänder sig till medlemmarna i den svenskamerikanska Vasa Order of America och att svenska numera inte är ett gångbart språk *over there*. Däremot läser de flesta amerikaintresserade svenskar engelska och utgivarna hoppas att detta förhållande skall räcka för en betydande försäljning härhemma. Tyvärr är nog detta en felspekulation. Även om en amerikaintresserad svensk allmänhet gör sig hjälpligt förstådd på engelska är steget långt till att utan ansträngningar smälta en 279 sidors bok på trots allt främmande tungomål. Låt oss därför hoppas att man längre fram skall orka med att översätta boken, för det är den verkligen värd.

Den stora kraften bakom hyllandet av Årets svenskamerikan är den 1896 i New Haven i staten Connecticut grundade Vasa Orden, som numera är den ojämförligt största svensk-amerikanska intresseorganisationen med tiotusentals medlemmar organiserade i loger över hela Amerika och sedan 1928 en mycket livaktig dotterorganisation i Sverige. Lokallogen i Växjö bär det stolta namnet Carl von Linné och instiftades 1966. Ursprungligen fungerade de hundratals logerna som länkar i en sjukkas-seorganisation, men allt eftersom det allmänna försäkringssystemet förbättrades och vasasyskonen avancerade i samhället sköts försäkringsverksamheten i bakgrunden till förmån för sällskapliga och kulturella aktiviteter med svenska förtecken. Vasas insatser för att bevara svenska sedvänjor, svenskt språk, sång, musik och dans kan knappast överskattas och bör en gång få sin särskilda historik.

Vasa Orden var en del av bakgrunden när den nyligen bortgångne författaren och etnologen Albin Widén vid jultiden 1939 återvände efter en ettårig forskningsperiod bland Mellanvästerns svenskamerikaner. Denne vår emigrationsforsknings nestor och Mobergs föregångare som skönlitterär emigrantskildrare började under båtresan hem fundera över hur han skulle kunna överbringa alla de julkhälsningar han fått med sig från svenskamerikanerna. Kriget var i full gång så det var särskilt viktigt att hälsningarna nådde fram. Ingen visste hur länge banden över havet skulle förbli avbrutna. Ur funderingarna föddes idén på en Sverige-Amerikadag på Skansen i Stockholm. Efter hemkomsten ringde Albin Wi-

dén upp skansenchefen professor Andreas Lindblom, som utan tvekan gav sitt stöd. Resultatet blev den första amerikadagen på Skansen med greve Folke Bernadotte som högtidstalare och Widén själv som uppläsare av de hundratals amerikahälsningar han haft med i bagaget. Efter kriget har Skansens Sverige-Amerikadag blivit en tradition knuten till den söndag som ligger närmast första augusti. Widéns planer på att utse en förtjänt svenskamerikan och låta denne bli festens huvudperson kom dock inte att förverkligas förrän 1960. Då hade han fått Vasa Ordens helhjärtade stöd och dessutom lyckats övertala utrikesdepartementet att stå för den utvaldes resa och uppehälle under besöket i Sverige. UD:s engagemang medförde naturligtvis att svenska ambassaden i Washington DC fick stort inflytande över valet av Årets svenskamerikan.

De kriterier som sedan 1960 gällt för mannen eller kvinnan bakom Årets svenskamerikan är att han eller hon skall vara av svensk börd och ha gjort betydelsefulla insatser inom amerikanskt samhällsliv eller för den svenskamerikanska gemenskapen. Utöver "den gyllene plaketten", som länge delades ut av grevinnan Estelle Bernadotte, åtföljes utmärkelsen inte av något materiellt ynnestbevis. Utmärkelsen består av den prestige det unika ger och i mottagandet härhemma. Mottagaren förväntas därför kunna resa omkring i Sverige under minst en vecka, vilket förutsätter att han eller hon inte får vara folkskygg och dessutom är välsignad med god kondition. Slutpunkten på denna "eriksgata" brukar vara hyllningarna på Minnesotadagen i Växjö. Under större delen av de år som gått har Albin Widén själv haft det avgörande ordet vid valet av svenskamerikaner. Få har kunnat tävla med hans kunskaper om svenskamerikanerna och han har dessutom som framstående vasamedlem haft nära kontakt med vasamedlemmar över hela Amerika. I och med att Widén efter fyllda åttio lät "pensionera sig" som arrangemangets primus motor har emellertid Washington-ambassadens och UD:s inflytande över valet ökat.

I boken om svenskamerikanerna har dels de själva dels redaktören Monica Hassler berättat om deras karriärer. Det hela har gått så till att nu levande Årets svenskamerikaner tillskrivits med anhängan om material. I de bortgångnas fall har redaktören fått lita till material i Albin Widéns samlingar eller sådant som släktingar sänt in. Följden har blivit ett kvalitativt och

kvantitativt ojämnt material. För vissa har biografien blivit kort som ett pressmeddelande, medan många sänt in långa levnadsberättelser. Det är därför viktigt att komma ihåg att längden på en viss svenskamerikans biografi inte behöver stå i relation till betydelsen av hans eller hennes livsverk. Trots sådana brister som redaktören svårigen kan lastas för, ger boken ett rikt personhistoriskt material som verkligen inspirerar läslusten.

De som hyllats som Årets svenskamerikaner kan indelas i minst fyra grupper. Den största består av framgångsrika affärs- och bankmän sådana som Bank of America's chef Rudolph A. Peterson i Kalifornien, tekniker och företagsledare som Rudolf Bannow i Bridgeport, Connecticut, Werner Gullander, som var ordförande för National Association of Manufacturers när han 1964 valdes till Årets svenskamerikan eller industrialisten och arbogapojken Gustav Nyseius i Stamford, Connecticut. I denna grupp finns också några även efter amerikansk måttstock framgångsrika affärsjättar som oljemiljardären Robert O. Anderson i Los Angeles och den lika förmögne Curtis Carlson i Minneapolis. Den andra gruppen som består av forskare, författare och konstnärer representeras av atomfysikern och nobelpristagaren Glenn Seaborg, ornitologen och konstnären Roger Tory Peterson, statsvetaren och professorn Eric Bellquist, ordföranden för Audubon Society Dr. Russel Peterson, som tidigare var staten Delawares guvernör, samt emigrationsforskarna Amandus Johnson och Nils William Olsson. En tredje grupp omfattar höga tjänstemän som chefen för Radio Corporation of America Elmer Engstrom, Svenska Amerika Liniens amerikachef Hilmer Lundbeck, amiralen Arleigh Burke, översten och astronauten Edwin Aldrin, guvernören Wendell Anderson, universitetsrektor Nils Wessel eller skolchefen Ewald Nyquist. Man kan också urskilja en fjärde grupp svenskamerikaner som karakteriseras av etniskt orienterad verksamhet. Sådana personer som gjort livslånga insatser för gemenskapen svenskamerikaner emellan är Vasa Ordens stormästare Bertil Winstrom, den legendariske redaktören för Nordstjernan-Svea i New York Gerhard Rooth och den bland svenskamerikanerna i Detroit synnerligen aktiva Signe Karlstrom, den enda kvinna som lyckats bryta sig igenom den kompakt manliga barriären kring "den gyllene plaketten".

Som i alla valsammanhang kan man dis-

kutera om just dessa personer var de mest värdiga mottagarna av utmärkelsen. Utan vidare går det att nämna en del fatala missar i bevakningen av det svenskamerikanska fältet. Varför har t. ex. inte den oförtröttliga svenskhetsivraren Selma Jacobson i Chicago befunnits värdig eller hur kunde man gå förbi en av vår tids populäraste kompositörer som Leroy Anderson? Sådana skönhetsfläckar är emellertid ofrånkomliga som ärgen på medaljens baksida. Sett i det stora perspektivet har ovanligt förtjänstfulla personer utsetts och därmed har Årets svenskamerikan som institution vunnit anseende och status på bägge sidor Atlanten. Som reklaminstrument för Vasa Orden och begreppet Svensk-Amerika står Årets svenskamerikan i särklass.

Som sig bör i emigrantsammanhang har många av de hedrade svenskamerikanerna gått långa vägen och svingat sig upp från emigrantdäckets folkdjup. De har ofta haft jordnära bakgrund i en farmarmiljö eller de har fostrats av föräldrar som varit fabriksarbetare eller lägre tjänstemän. Nästan alla affärsmän har arbetat upp sig "from scratch" och därmed kommit att personifiera den viktigaste ingrediensen i Drömmen om Amerika. I all synnerhet symboliserar Årets svenskamerikaner emigrantgenerationens strävan för framgång åt sina barn.

Nobelpristagaren Glenn Seaborg är typisk för denna sociala klättring som inte så sällan tog flera generationer, trots att den påskyndades av emigrationen. Seaborgs farföräldrar kom från Bergslagen och slog sig ned i gruv- och järnstaden Ishpeming i Michigans bergstrakter. Bland de många gruvmän och stålarbetare som övergav Bergslagen för bättre tider i norra Michigan befann sig också morfadern som 1904 utvandrade med bl. a. den sjuttonåriga dottern Selma Olivia som åtta år senare skulle bli Glenns mor. Farfadern Johan Erik Sjöberg hade utvandrat från järnbrukens Hällefors redan 1867 och efter några år i Ishpeming anglicerat namnet till Seaborg. Som arbetskamrat i Hällefors hade han haft nobelpristagaren The Svedbergs farfar och Glenn tror att fadern fick namnet Theodore efter smeden Svedberg.

Fadern Theodore Seaborg arbetade som mekaniker för ett av gruvbolagen i Ishpeming. Staden var starkt präglad av svenskar och andra skandinaver men föräldrarna tyckte att miljön mellan de mörka bergen var för trång för de uppväxande barnen. Glenn ådagalade ovanlig studiebegåvning

och det stod klart att han inte skulle bli släktens järnbundna yrkestradition trogen. På moderns initiativ flyttade därför familjen till trakten av Los Angeles, där Glenn fick den utbildning han önskade sig. För en gångs skull lydde han inte den kraftfulla modern som ville att han skulle studera ekonomi, utan gick in för naturvetenskapliga ämnen. Studierna ledde till en lysande vetenskaplig karriär med 1951 års nobelpris som höjdpunkt. "Sen mina tidigaste år kommer jag ihåg att mamma och pappa berättade om Nobelprisen, att de var svenska och hur stolta de var över detta. Därför blev det särskilt stor glädje när jag tillsammans med Edwin McMillan 1951 fick ta emot nobelpriset i kemi för vår upptäckt av kemin i de transurana partiklarna", berättar Glenn Seaborg i sitt självbiografiska bidrag. Man kan undra om den ståndscirkulation uppåt som ofta frigjordes genom emigrationen, fått en vackrare utmärkelse än den som Seaborg mottog ur kungens hand nobeldagen 1951.

Den lysande karriären var emellertid inte slut med detta. Seaborg blev kansler vid Berkeley-universitetet 1958 och tre år senare utnämnde president Kennedy honom till ordförande för USA:s atomenergikommission. I denna kapacitet följde Seaborg presidenten till Moskva 1963 när det begränsade provsprängningsavtalet undertecknades. Om sina upplevelser i detta sammanhang har Seaborg berättat i den 1981 publicerade boken Kennedy, Khrushchev and the Test Ban. Numera är pensionären Seaborg ordförande för Swedish Council of America.

En annan svenskamerikan av gedigen bergslagssläkt är astronauten Edwin "Buzz" Aldrin. Många av oss minns den solomstrålade augustidag 1970 när Aldrin med hustru, barn och kärt militäriskt fader anlände till Växjö för att först avtacka minnesplattan i Utvandarnas hus och sedan åka ut till Kronobergs slottsruin för lunch i borghallen. Aldrins farfar Carl Johan Aldrin var smed i Stjärnsund i Värmland och smeder hade många generationer av valonsläkten Aldrin varit före honom. Carl Johan och hustrun Anna utvandrade vid 1800-talets slut. Deras son Edwin gick den militära banan och gjorde sig känd som flygplanskonstruktör och pilot. Överste Edwin Aldrin Sr. kunde glädja sig åt att sonen och namnen också lockades till flygvapnet och dessutom visade prov på goda flygaranlag. Edwin Jr. utexaminerades från West Point som nummer tre av 475 kadetter och fick sina vingar under koreakriget. Efter studier

vid Massachusetts Institute of Technology som gav honom doktorsgraden blev Edwin antagen av NASA och började tränas för astronautens uppgifter. I november 1966 reste han och kollegan James Lowell 59 gånger jorden runt i rymdkapseln Gemini nr 12 och den 21 juli 1969 deltog svenskättlingen i den första landstigningen på månen. Han överträffade därmed faderns vildaste drömmar när han som våghalsig testpilot gifte sig med flickan Moon (Måne), som skulle bli "Buzz" Aldrins mor.

En av USA:s legendariska krigsledare har sitt namn ingraverat på minnestavlan över Årets svenskamerikaner. Arleigh Burkes farfar hette ursprungligen Olaus Björkegren och kom från Hudene i Västergötland, men eftersom familjen angliciserade namnet till det närmast irländskt klingande Burke var det inte många som gissade att den lysande sjöofficeren hade svenska anor. Arleigh Burke föddes i Boulder i Colorado 1901, berättar han i sin omfattande levnadsbeskrivning. Arton år gammal tog han sig ut ur Klippiga bergen och mönstrade in i flottan som han kom att bli trogen under sextio år. Under tiden tillryggalade han en enastående karriär som förde honom genom alla grader upp till amiralsränderna. Under andra världskriget ledde han tidvis de amerikanska sjöstridskrafterna i Stilla havet. När Burke hade befälet över en jagardivision och fick order att anfalla japanerna i 30 knops fart lät han telegrafera tillbaka: "Vi anfaller i 31 knop" vilket renderade honom binamnet "31 knots Burke". "Burken" som han kallas av sina svenskamerikanska vänner, fungerade som chef för USA:s sjöstridsledning, Chief of Naval Operations, under tre perioder, vilket anses som ett oslagbart rekord.

De givna exemplen ger övertygande bevis för hur intressant läsningen av boken om Årets svenskamerikaner är. Vi på Emigrantinstitutet är tacksamma över initiativet att ge ut en så påkostad beskrivning av de märkliga personer som hedrats på detta sätt. Dessutom uppskattar vi de höga ambitioner varmed redaktören Monica Hassler gått till verket och det fina sätt varpå hon löst sin uppgift. Den som vill se emigrationshistorien ur den personliga framgångens perspektiv och därvid fundera över det amerikanska samhällets inverkan på intelligenta och målmedvetna sinnen kan inte undgå att ta denna bok i sin hand. Den finns att köpa för 90 kronor på Emigrantinstitutet.

Ulf Beijbom

Tidskriftsöversikt

I Anno. Svenska Dagbladets årsbok 1982 kortbiograferas som vanligt ett stort antal under året avlidna svenskar. Längre minnesord har beståtts Ingrid Bergman, Karl Ragnar Gierow, Olov Hartman, Ingemar Hedenius, Hugo Theorell, Marcus Wallenberg och Peter Weiss.

Bohuslän 1982. En reseberättelse från en resa mellan Göteborg och Svinesund 1816 författad av professorn i naturalhistoria i Lund Sven Nilsson (1787–1883) publiceras jämte en biografisk inledning av Wilhelm Ångemark. – En av de första som mera påtagligt införde fotokonsten i yrkesmässiga former i södra Bohuslän var Ingeborg Enander. Hon kom till Stenungssund 1904. Om henne och hennes fotosamling har Helmer Thornvall och Lars-Erik Hammar skrivit.

Från Borås och de sju häraderna 1982. Göran och Britta Strömqvist presenterar en av Sjuhäradsbygdens kvinnliga lärarpionjärer, Helena Larsdotter Westerlund (1799–1865). I artikeln belyses såväl 1800-talets inställning till utbildning som kvinnans egentliga inträde på arbetsmarknaden. – Ingrid Böhn-Jullander har forskat kring gården Kölingsholms (i Kølینگareds socken, Redvägs härad) öden under 300 år, och de många ägarna, bland vilka särskilt märkes en lång rad av ätten Wästfelt, som presenteras utförligt.

Dædalus 1982 inleds med minnesord över Torsten Althin av Svante Lindquist. – Primus-Siewert 100 år av Åke Norrgård och Jan-Erik Pettersson är en kort men innehållsrik beskrivning över företagets utveckling. Grunden till koncernen lades av bröderna Max, Georg och Ernst Sievert 1882, då Max Sieverts Maskinaffär bildades. Vid sidan av handelsfirman grundades av bröderna bl. a. Trådfabriken i Sundbyberg 1888 (senare Sieverts kabelverk). Koncernen har också växt fram ur två andra, tidigare fristående, företag, som baserades på viktiga uppfinningar, nämligen blåslampan (uppfunnen av C. R. Nyberg och primusköket (konstruerat av F. W. och C. A. Lindquist).

Hembygden. Dalsland 1982. Den på sin tid riksbekanta medicinalväxtkännaren rektor Johannes Henriksson (1853–1935) i Dals

Rostock skildras av Jan Vegelius i uppsatsen Medicinalväxtodling med mera, Om Johannes Henriksson och Rostocks Privata Elementarskola. Tre av Henrikssons mest omfattande böcker Växterna i de gamlas föreställningar seder och bruk, Vartill våra växter duga och Plägseder och skrock bland Dalslands allmoges fordomdags, har på senare tid getts ut i faksimilupplagor av Kroppefjälls hembygdsförening. – Vegelius har studerat ännu en personlighet, nämligen Per Adolf Larsson (1872–1957). Denne bodde på gården Öjersbyn i Mo socken. Under 1900-talets sex första decennier var han en av Dalslands mest uppmärksammade personligheter. Han var lantbrukare, kommunalman, häradsdomare och riksdagsman. Hans främsta intresse var dock botaniken och han räknades som en av vårt lands främsta kännare av mossor och blev så småningom filosofie hedersdoktor.

Carl Johans förbundets handlingar 1976–1980 (tr. 1982) behandlar bl. a. kungliga konstfärer. Om Karl XIV Johan och skulptören Bengt Erland Fogelberg berättar Karin Melin-Fravalini. Fogelberg som levde 1786–1854 arbetade större delen av sitt liv i Rom dit han kom 1821 i sällskap med arkitekten Axel Nyström. Fogelberg är kanske mest känd för ryttarstatyn över Karl Johan vid Slussen i Stockholm. I uppsatsen redogörs ingående för Fogelbergs och hans vänners strävanden att utverka kungliga beställningar, vilket inte var så lätt, då konkurrensen från skulptören Johan Niklas Byström under många år var hård. Redan när Fogelberg kom till Rom var Byström en känd och etablerad konstnär med många kungliga uppdrag. – Åke Åkerström har under rubriken Några svenskminnen från Athen behandlat den levantiska grenen av släkten von Heidenstam. Åkerström inriktar sig på det tidigare 1800-talet. Främst porträtteras den märklige Carl Peter von Heidenstam, som utbildades till officer vid krigsskolan i St Cyr och slutade som diplomat i Grekland, där han representerade Sverige. Veterligen besökte han detta land endast en gång. Fyra av Carl Peters söner nådde vuxen ålder. En återvände till Sverige, en annan blev chef för Athen–Patras-järnvägen, en tredje blev chef för det engelska sanitetsväsendet på Cypern och den fjärde, Rudolf Basil, utsågs till chef för det

engelska vattenverket i Beiruth. — En brukspatron med kungligt umgänge är rubriken på Märta Tamm-Götlinds redogörelse för Pehr Adolf Tamms kontakter med de äldre Bernadotterna. En huvudpunkt i skildringen utgörs av beskrivningen av det stora furstebesöket på det tammska Österby 19–20 juni 1838, då kronprins Oscar och den ryske storfursten Alexander (sedermera tsar Alexander II) besökte Österby och besåg Dannemora gruvor.

Kungliga bibliotekets årsberättelse 1981 (tr. 1982). Margareta Brundin berättar om Nordiska museets Strindbergsdeposition i KB och Vilhelm Carlheim-Gyllensköllds registrering av Strindbergs efterlämnade papper under rubriken Hur förvarade Strindberg sina manuskript?

I *Genos 1982* presenteras ett antal släkter, t. ex.: Släkten Thitz och dess förbindelser med ätten Munck, av Åke Backström; Släkten Greek i Gamla Helsingfors, av Love Kurtin; Om släkten Crohns ursprung, av Georg Luther; Mårten Waikko i Uleåborg och hans släktkrets, av Sven-Erik Åström. — I årgången finns även en minnesruna över Bertil Broomé som var hedersledamot av Genealogiska Samfundet i Finland. — Samfundet har även utarbetat utförliga innehålls- och personregister till *Genos*. Det förra täcker åren 1930–79 och det senare åren 1960–79.

Gotländskt Arkiv 1982. Ulf Palmenfelt har undersökt det folkloristiska materialet i Alfred Theodor Snöbohms (1819–1901) tidningsartiklar i gotlandspressen. Dessa publicerades under 1860-talet under signaturen Alf — tillsammans ett trettiotal artiklar i historiska och kulturhistoriska frågor med gotländsk anknytning. I övrigt är den självlärd gotlandshistorikern mest känd för verket *Gotlands land och folk* som utkom 1871 och i faksimilutgåva så sent som 1975. — Lennart Bohman granskar den litterära bilden av Petrus de Dacia.

Göinge Hembygdsförenings årsbok 1982. Professorn och kyrkogrundaren Tufve Nilsson Hasselqwist (1816–91) porträtteras av Artur Nilsson. I rubricerade årsbok 1947 beskrivs Hasselqwists verksamhet i Sverige och särskilt i Önnestads församling. Här skildras hans längsta och mest betydelsefulla gärning bland skandinaviska emigranter i Amerika där han utförde det egentliga arbetet som ledde till grundandet av

Augustanasynoden 1860. — N. Elowsson berättar med utgångspunkt i en otryckt skrift av krigskommissarien Sven Erlandsson om snapphanen Lille-Mats' sista strid.

Halland 1982. Arne Modén berättar om Halländska konstnärer genom tiderna och konstaterar att landskapet egentligen inte kommer in i den svenska konsthistorien förrän på 1890-talet, då den under namnet Varbergsskolan kända konstnärsgruppen Richard Bergh, Nils Kreuger och Karl Nordström slog sig ner i Varberg. En rad konstnärer som t. ex. skulptören Johan Börjesson, bonadsmålaren Johannes Nilsson och ritmästaren Carl Gustaf Holmgren presenteras. Givetvis glöms inte Halmstadgruppen bort. — Karin Augustsson fäster uppmärksamheten på en relativt okänd arkitekt, August Svensson (1886–1935), som var verksam framför allt i Halmstad, där han satte sin prägel på hela området, särskilt på Västra, som växte fram under slutet av 1920-talet och början av 1930-talet.

Föreningen Gamla Halmstads årsbok 1982. Eric Hägge har forskat i klockaren, musikdirektören och läraren Carl Jacob Carlssons (1838–86) betydelse för musiklivet i Halmstad. Hägge konstaterar att det var först i och med dennes verksamhet som man kan tala om att musikintresset i staden inte längre bara knöts till offentliga konserter utan också spirade i hemmiljö som aldrig förr. — Rune Gunnarsson har skrivit om författaren Sigfrid Lindström (1892–1950). Denne stod studenten i Halmstad 1911. I slutet av 1920-talet återvände han sjuk och trött till Halmstad (i hans privata mytologi "De onda ögonens stad") där han blev en enstöring. Han bad sina vänner att inte besöka honom. Kontakten upprätthölls per korrespondens.

Kring Kärnan 14 (1982). En rubrik i Helsingborgs museums publikation är helt lakoniskt *Dagbok 1850–53*. Denna dagbok är författad av en ung helsingborgare, bodbiträdet Svante Strömrgren (1826–69), som i mitten av 1800-talet lämnade en till synes trygg tillvaro för att gräva guld i Kalifornien. Resan dit och tillvaron där var rika på strapatser, och erfarenheten av dessa var nästan den enda rikedom Strömrgren medförde när han så småningom återvände till Helsingborg. — Under senare hälften av 1700-talet förändrades Helsingborgs stadsbild. Korsvirkesbebyggelsen fick ge vika

för andra ideal. Torsten Mårtensson har skildrat byggmästaren Wendoffs betydelse för stadsbildens förändring i sin studie J. H. Wendoff. En förgrundsfigur i Helsingborgs byggnadshistoria.

Av personhistoriskt intresse i *Historisk tidskrift* 1982 kan särskilt nämnas Grzegorz Flakierskis analys av hållningen till sionism och antisemitism hos Eli Heckscher och Hugo Valentin, bägge judar, bägge historiker. Materialet utgörs av den 25-åriga brevväxlingen dem emellan under en tid dessa frågor blev särskilt brännande. Skilda synsätt utkristalliserar med anknytningar till övergripande ideologiska hållningar till nationalism och internationalism.

Idrott, historia och samhälle 1982. I Svenska idrottshistoriska föreningens årsskrift berättar Henrik Sandblad, under rubriken Det första svenska fotbollsreferatet – Göran Vallerius i Leicester 1710 om bergsvetenskapsmannen Vallerius' försök att sätta sig in i fotbollsspelets mysterier. – Åke Svan biograferar den enligt hans mening inte tillräckligt uppmärksamade Albert Wiberg, som var den förste som lekte med tanken på en idrottshistorisk förening i Sverige. Wiberg är – möjligen med undantag av Carl August Westerblad – den förste professionella historiker i vårt land som bedrivit djupgående forskning i idrottens historia.

I inledningen till *Jämten* 1982 konstateras att man inte rätt kan förstå Jämtland utan att veta något om jämtan och hästen. Detta ämne utgör årsbokens tema. Av inte endast häst- utan även personhistoriskt intresse kan nämnas Per-Olof Forslundens skildring av Travsportens pionjärer. – Även annat än hästar och människorna kring dem har fått plats. Så porträtteras bygdefotografen Nils Svensson i Laxviken av Jan Raihle. Svensson föddes 1886 och började fotografera redan 1915. Hela produktionen skildrar Laxviken med omnejd och man kan där följa olika människors vardagssysslor under mer än ett halvsekel i hans bilder. – Lisbeth Daregård har ägnat sig åt den folkkäre jämtlandsmålaren Acke Åslund, som föddes i Östersund 1881. Flera av dennes häststudier har reproducerats i årsboken.

Karolinska förbundets årsbok 1981–1982. Jonas Norrby presenterar utförligt Hälsinge regementes orderbok 8 okt.–28 nov. 1718 i

uppsatsen Med Hälsinge regemente i Norge. Han framhåller att orderboken genom de många individuella notiserna är av stort personhistoriskt intresse. – I Gustav Sjöbergs studie Sockerindustrins historia i Sverige intill frihetstiden finns också åtskilligt av personhistoriskt intresse att hämta. Särskilt kan här nämnas uppgifterna om Vilhelm Wassenberg och Abraham van Eijk, som anlade vad som troligen var Sveriges första sockerraffinaderi. Verksamheten torde ha kommit igång mot slutet av 1640-talet. – Janina Kowalik har skildrat den polske teologen-astronomen Stanislaw Lubienieckis verksamhet som företrädare för det socinianska kyrkosamfundet och som svensk korrespondent. Lubieniecki erbjöd sina tjänster som förmedlare av politiska nyheter bl. a. till Carl Gustaf Wrangel, som han lärt känna i Kraków, och till Magnus Gabriel De la Gardie, som han haft nära kontakt med under fredsförhandlingarna i Oliva. Lubieniecki kom att fungera som korrespondent till dem båda, för Wrangels del under åren 1662–63 och för De la Gardies del 1663–75.

Föreningen gamla Christianstad 1982. Hans Holmberg har skrivit två artiklar om rektorn och prosten Per Johan Böklin (1796–1867). I den ena behandlades Esaia Tegnérns intervention för sin son Christopher vid tillsättandet av Källstorps pastorat. Böklin, som var den klart mest meriterade, fick se pastoratet gå sin näsa förbi. I den andra artikeln redovisas eftervärldens syn på Böklin och det poängteras att dennes insatser bl. a. för moderniseringen av skolväsendet i Kristianstad erkändes först på 1920-talet. – Holmberg fäster vidare under rubriken Personhistoriska notiser av Lars Feuk uppmärksamheten på denne prosts brev till stadsfogden i Lund Carl Sjöström. Brevet ger korta personporträtt och biografiska data om ett antal Kristianstadsbor från 1800-talet som studerade i Lund.

Kulturen 1982 tar fasta på 100 års jubileet, och mycket handlar om Kulturens tidiga historia och om dess portalfigur Georg J:son Karlin. Gösta Berg beskriver de två stora inom friluftsmuseets område, Artur Hazelius och Georg Karlin, deras bakgrund och samspel. – Holger Rasmussen vid Nationalmuseet i Köpenhamn berättar om Karlins samarbete med skaparen av Dansk Folkmuseum, Bernhard Olsen. – F. stadsantikvarien Ragnar Blomqvist minns hur det var att tjänstgöra som amanuens under

Karlins ledning. — Sigfrid Svensson skriver bl. a. om Sven T. Kjellberg och hans skapelse, Kulturens årsbok. — Eva Nordenson har skrivit minnesord över Bengt Bengtsson som var chef för Kulturen 1961–1977.

I *Kyrkohistorisk årsskrift 1982* har Lars-Olof Larsson belyst metod- och materialfrågor kring problemen i tidigmedeltida kyrkohistoria under rubriken Den helige Sigfrid och Växjöstiftets äldsta historia. — Lars Skytte, Diplomat, franciscan, humanist kallar Magnus Nyman sitt bidrag. Nyman hävdar att ingen i den brokiga skytteska släkten synes ha haft någon djupare förståelse för den lutherskt-ortodoxa religionsteori som så starkt kom att prägla det svenska samhället. Det gäller också för Lars Skytte (omkr. 1610–omkr. 1696), en bildad svensk diplomat som lämnade en lovande karriär som svenskt sändebud i Portugal för att i stället ansluta sig till franciskanorden. Skyttes liv och konversion presenteras utförligt. — Feminismen inom kyrkorna strävar efter jämställdhet mellan könen och har därvid uppmärksammat gudstjänstspråket. Ragnar Värmon framhåller i sin uppsats Gud såsom moder hos Lina Sandell att det även i svensk tradition finns exempel på att det talas om Gud i kvinnliga termer. Värmons undersökning visar hur Lina Sandell i andliga sånger och dikter beskriver Gud som en moder.

Lychnos 1981–1982. Av personhistoriskt intresse kan nämnas bl. a. Gurnar Brobergs studie Lappkaravaner på villovägar, Antropologin och synen på samerna fram mot sekelskiftet 1900. Broberg ägnar sig företrädesvis åt det naturvetenskapliga intresset för samerna och i uppsatsen möter bland många forskare och andra Gustaf von Düben, Sven Nilsson, K. B. Wiklund och Hjalmar Lundbohm. Den sistnämnde var inte bara en förgrundsgestalt när det gällde etablerandet av den svenska järnindustrin utan också konstmecenat och den som — tillsammans med Hazeliuss — mer än någon annan format bilden av Lappland. Vid ett tillfälle kallade han samerna polarktrets aristokrater. Han ansåg att "lapp skall vara lapp" och anställde inte samer i gruvsriften. Samerna hade, menade Lundbohm, rätt till sitt eget liv och borde skyddas för "civilisationen".

Elbogen. Malmö fornminnesförenings tidskrift 1982. Einar Bager har fyllt 95 år och porträtteras under rubriken Ödmjuk tjänare

i historiens lustgård av Kjell Å. Modéer, som konstaterar att Bager spelat en unik roll i Malmö fornminnesförenings snart 75-åriga tillvaro, inte minst med sina bidrag i Elbogen. — Hans Ersgård har behandlat apoteket Fläkta Örn i Malmö 1731–1820. Grundaren av detta hette Thomas Arendt och var barnfödd i Greifswald i Pommern 1695.

Kungl. Musikaliska Akademiens årsskrift 1982 inleds med minnesord över följande bortgångna ledamöter: Astrid Berwald, Nanny Larsén-Todsen, Hugo Theorell och Eduard Tubin. — Lennart Hedwall jämför i Kraus och Hayden Joseph Hayden med en av de främsta gustavianska tonsättarna, Joseph Martin Kraus. Hedwall framhåller att Haydens ande vilade starkt över den svenska musikproduktionen under flera decennier från 1780-talet och framåt. Dennes och Kraus' musik äger många likheter i stil och faktur. — Gunnar Larsson har skrivit om Kraus musik till riksdagen 1789 och om Kraus och kyrkomusiken. — Professorn vid Kungl. Musikkonservatoriet och Musikaliska akademiens ständige sekreterare från 1901 till sin död 1918 presenteras under rubriken Karl Valentin, tonsättare, pedagog, akademisekreterare. Till biografien fogas en kompositionsförteckning uppgjord 1952 av Valter Valentin.

Nationalmuseum Bulletin 1982. Ulf Abel berättar om Anders Zorns ryska besök 1897. Konstnären togs emot som en kung både i S:t Petersburg och Moskva, vilket vittnar om det stora intresset för hans konst i Ryssland. Besöket i S:t Petersburg var föranlett av en stor utställning av skandinavisk konst. — T. D. Mukhina har forskat i de ryska kritikernas och konstnärernas syn på Zorns målningar. — Med utgångspunkt i Angelica Kauffmanns i Rom 1792 utförda porträtt av Gustaf Adolf Reuterholm biografieras denne av Louise Lyberg under rubriken Gustaf Adolf Reuterholm — en självbespeglings mästare. — Ett av J. A. G. Ackes mera betydande verk "Midsommarsfest i metallstaden" målad 1897–98 på Skällnora Kungsgård i Rotebro analyseras av Claes Moser.

Nordisk medicinhistorisk årsbok 1982. Patrick Sourander har studerat den lärde italienaren, matematikern, fysikern, astronomen m.m., Giovanni Alfonso Borelli (1608–79). Tryckningen av dennes mest berömda verk *De motu animalium* bekostades

av drottning Kristina till vilken arbetet dedicerats. Borelli uppehöll en professur i matematik i Messina men blev inblandad i ett uppror mot den spanska överheten och blev tvungen att fly. Han räddades av Kristina och blev 1674 medlem av hennes Accademia reale och erhöll årslön ur medel från den svenska statskassan. — Gunnar von Bahr har behandlat den fysiologiska optikens utveckling i Sverige och många framstående forskare inom området presenteras, t.ex. Michaël Kolmodin Löwegren (1883 den förste professorn i oftalmiatrik) och Allvar Gullstrand (professor i ämnet 1894). Den sistnämnde, som givit mycket viktiga bidrag inte bara till ögats optik utan även till optiken i allmänhet, fick 1914 en personlig professur i fysiologisk och fysikalisk optik. Detta för att förbättra hans forskningsmöjligheter.

Nordisk tidskrift för bok- och biblioteksväsen 1982. I släptåget efter alla de namnkunniga, varav Descartes väl är den mest kända, vetenskapsmän drottning Kristina lockade till Sverige, följde en holländsk förläggare. Om denne får man veta mer i Von Heintz Pummers bidrag Johannes Janssonius. Buchdrucker und Buchhändler der Königin. Redogörelsen avslutas med en selektiv bibliografi. — Paul Sjögren har studerat ett av de fem exemplaren av Gustav I:s bibel, Biblia på Swensko, som finns i UUB. Det rör sig om det exemplar som en gång tillhört utgivaren och urkundsförfalskaren Adolf Ludvig Stierneld. Sjögrens studie kallas Laurentius Petris och Karin Månsdotters bibel i Uppsala universitetsbibliotek? — Christian Callmer har skrivit om svenska studenter i Rom under 1600-talet utifrån en undersökning av Giovanni Altos stambok i Vatikanbiblioteket.

Nordisk tidskrift för vetenskap, konst och industri 1982 (utg. av Letterstedtska föreningen). Ädel Gjöstein Blom har skrivit om Sigrid Undset og bruken av ballader i Kristin Lavransdatter. — Ellisiv Steens minnestal i Oslo universitets aula vid högtidlighållandet av 100-årsdagen av Undsets födelse den 13 maj 1982 har avtryckts under rubriken Ved minnesfesten for Sigrid Undset. — Ulf Örnkloo ger glimtar ur litteraturen i Sverige 1981 och lyfter bl.a. fram författarna Lars Ardelius, Peter Curman, Sven Delblanc, Sara Lidman, Astrid Lindgren, Niklas Törnlund och Peter Weiss. — Hans Holmberg har forskat i Fredrik Bööks danska förebilder, som är viktiga för för-

ståelsen av Bööks utveckling som litteraturhistoriker. Tre brev (1912, 13 och 18) från Böök till professor Valdemar Vedel avtrycks. Holmberg har även utgett några Herman Bang-brev från dennes nordiska turné 1911. Enligt Holmberg tillhörde Herman Bang de få nordiska författare som inte bara talade om det nordiska kultursamarbetet utan också praktiserade det. — Om ett centralt motiv hos Werner Aspenström berättar Örjan Lindberger under rubriken Werner Aspenström och motsägelserna.

Personalhistorisk Tidskrift 1982. Svensk af fødsel kallar Finn Andersen sitt bidrag som har underrubriken Personalhistorisk kilde-materiale opstået som følge af udenrigspolitikens konsekvenser for dansk lokaladministration 1808. I en förordning av den 4 mars 1808 (bakgrunden till denna var den förestående danska krigsförklaringen mot Sverige) stadgades att i Sverige födda personer var skyldiga att till myndigheterna meddela var de bodde och hur de försörjde sig. Uppgifterna kontrollerades och en rad ytterligare upplysningar togs om varje svensk. En hel del arkivalier som tillkommit på grund av dessa bestämmelsers genomförande förvaras i amts- och polisarkiv. För att belysa vad materialet kan ge har Andersen utförligt redovisat de 155 svenskar som 1808 vistades i Sorø amt.

Postryttaren 1982. Den 1 juli 1729 skrev överpostdirektören Henric Bunge ett memorial till kanslikollegium med en begäran om att få företa en inspektionsresa i syfte att förrätta postvisitationer. Bunge, som förklarade att han på lång tid inte haft tillfälle att göra sådana, fick kungens tillstånd. Orsaken till att postvisitationer inte företogs på lång tid förklaras av Sven Carlin, i uppsatsen Postal inspektionsresa med våldsam slut, vara, att Bunge varit bunden av sin tjänst i kungens fältkansli och därefter av ett tidskrävande arbete med att få fram postförvaltarnas redovisningar. Bunge kom så småningom i väg, men det ville sig inte bättre än att postskjutsen med Bunge och följeslagare i augusti 1729 utanför Ängelholm blev överfallen av fyra "glada" kavalerister — de hade varit på marknad i den lilla staden — från Norra skånska kavalleriregementet till häst. Med utgångspunkt i den omfattande brevväxling denna incident ledde till har Carlin sökt klarlägga händelseförloppet.

I *Meddelanden från svenska riksarkivet 1978–1979* (tr 1982) skriver Jakob Koit om de estländska kamerala kopieböckerna från 1600-talets första hälft som förvaras i svenska samlingar. Koit framhåller att för forskning i den äldre svenska godspolitiken, men även när det gäller lokal-, person- och släkthistoria, är åtkomsthandlingarna, som gäller avsöndring av kronans jord respektive kronans anspråk på jord, av största värde. Detta gäller naturligtvis också för Sveriges baltiska provinser och avskrifter av handlingar av ovan nämnd natur finns bl. a. i s. k. kopieböcker, till stor del förvarade i kammarsarkivet i riksarkivet. I uppsatsen presenteras främst kopieböckerna som avser Estland. — Lars-Olof Welander redogör för resultaten av en undersökning av arkivfrågor hos kvinnoorganisationer, som utförts av riksarkivets folk rörelse enhet. I flera av de inventerade arkiven förvaras handlingar med anknytning till kända gestalter inom kvinnorörelsen, t. ex. Kerstin Hesselgren och Edit Lindblom.

Sankt Eriks årsbok 1982. Torsten Svedfelt konstaterar att stadsbilder och rena landskap är sparsamt förekommande motiv hos Anders Zorn, men att det som finns i den vägen är av betydande intresse och alldeles särskilt när det gäller Zorns stockholmsbilder. Konstnären kände staden väl. Redan som femtonåring började han studera där och även senare i livet uppehöll han sig långa perioder i huvudstaden. Stockholmsbilderna presenteras av Svedfelt under rubriken Stockholm i Zorns måleri. — Gösta Selling har skrivit minnesorden över regeringsrådet, den mångårige ordföranden för Samfundet S:t Erik Bengt Hjern.

I *Släkt och hävd 1982* har Håkan Skogsjö ett förslag till hur en gårdssläkt kan utforskas. Hans exempel är Per Zackrissons släkt i Tynnerås, Edsele socken. — Erik Berg har skrivit om Skanörs borgmästare under den första svenska tiden. — Tore Gjöterberg frågar sig om borgmästaren Peder Brems verkligen tillhör den danska släkten med samma namn, som är känd från medeltiden. — Ivar Hylander presenterar nya rön om släkten Mattons äldre historia. — Carl-Gerhard Schönbeck har forskat i Ystadssläkten Grams äldre släktled och Kurt G. Trägårdh har studerat de Lillienbergska fideikommissen och ätten von Heijne.

Svensk litteraturtidskrift 1982. Några minnesanteckningar kallar Ingeborg Abraham-

son sitt bidrag om Karin Boye. Abrahamson var skol- och studiekamrat och nära vän med Boye. — Carl Olov Sommar har skrivit om Olle Hedberg i det lilla samhället Verveln i Tidarsrums församling i Östergötlands län. Här bodde Olle Hedberg i nästan 50 år, från 1925 till sin död 1974.

I *Swedish American Genealogist 1982* presenterar Ulf Beijbom Emigrantinstitutet i Växjö och Eric Gustavson Emigrantregistret i Karlstad. — Arthur Louis Fennell har gjort utförliga utdrag ur den svenska S:t Ansgarius' kyrkans i Minneapolis begravningsböcker 1892–1900 och redogjort för giftermål i samma kyrka 1892–98. — Nils William Olsson har bl. a. skrivit om emigranter från Gotland till Amerika 1819–90.

I *Sörmlandsbygden 1982* berättar Johannes Olsen om golvurmakarbröderna Fredric och Gerhard Henric Welcher från Eskilstuna. Bröderna toppar tillsammans med urmakaren Eric Wasberg statistiken över antal kända arbeten av eskilstunaurmakare. De förstnämnda hade också en framskjuten social position inom urmakarämbetet. Fredric var älderman 1794–1803 och Gerhard Henric 1803–1820.

Tvårsnitt 1982. Under rubriken Teknologin som befriare ger Ann-Sofie Källemark en annorlunda bild av nationalhjälten och ballongfararen S. A. Andrée. Denne visade tidigt intresse för flickuppföstran och kvinnofrågan och hade en stark tro på naturvetenskap och teknologi som han kombinerade med politisk radikalism.

I *Uppland 1982* har Ola Ehn författat minnesord över förre landsantikvarien och chefen för Upplandsmuseet Nils Sundquist (1902–81). En förteckning över Sundquists tryckta skrifter avslutar. — Gösta Selling har behandlat den karolinska herrgården Steninge ett stycke sydost om Sigtuna och dess innehavare. — Kortare minnesord har ägnats sju personer med nära anknytning till Upplands fornminnesförening: Karl Arosenius, Henrik Cornell, Gottfrid Fredlund, Gustaf Holmgren, Elsa Lidberg och Martin Olsson.

Varbergs museum 1982. Med utgångspunkt från en målning i museet föreställande den karolinske soldaten Abraham Bandholtz berättar Lars Buhrgård om dennes liv. Bandholtz föddes i Norrköping 1678, deltog i det stora nordiska kriget och blev 1722

överstelöjtnant och fem år senare adlad. Tio år därefter utnämndes han till överste och kommandant på Varbergs fästning. — 1863 gick en härjande brand över Varberg. Carl Johan Gerss' insatser vid återuppbygandet skildras av Henrik Jern. Gerss' verksamhet som ritande byggmästare i staden var kort men intensiv. Från hans ritningskontor utgick inte mindre än 21 byggnadsritningar under perioden 3 mars–2 juni 1864.

Wermelandica. Meddelande från Föreningen för värmlandslitteratur 1982. Axel Runestam har skrivit om Värmlandsbibliografins pionjärer. Inom kamratföreningen Nation och Hembygden, som bildats 1934, växte tankarna fram på en studentmatrikel och en värmlandsbibliografi. Frivilliga samlades till s. k. skrivaftnar i nationens bibliotek där man arbetade med att lägga upp ett kortregister över nationsmedlemmar och ett över alla böcker och tidskriftsartiklar som handlade om Värmland. Den första skrivaftonen inträffade under hösten 1936 och Runestam förmodar att initiativtagaren var Erik Elinder som också ligger bakom Föreningen för Värmlandslitteratur, vilken har till uppgift att fullborda bibliografin. — Hans Harvig har botaniserat i Anders Edestams bibliotek. Edestam var dalslänning men arbetade större delen av sitt liv som läroverkslärare i Karlstad. Han förtidspensionerade sig 1961 för att på prästmötets uppdrag författa ett nytt herdaminne för Karlstads stift, vilket förelåg färdigt 15 år senare. Edestam skänkte 1977, samma år som han dog, sin stora boksamling till biblioteket i Åmål. — Karlstads gymnasiebibliotek erhöll 1794 en ytterst värdefull samling kallad Bibliotheca Wermelandica, vilken omfattar merparten av de tryckta skrifter (även handskrifter ingår) som utgivits av värm- och dalslänningar från slutet av 1500-talet och fram t.o.m. 1793. Donatorn hette Fredrik Fryxell (1724–1805). Denne biografieras av Roland Kihlstadius som kallar honom en bortglömd notabilitet.

Vetenskapssocieteten i Lund 1982 innehåller två artiklar om Bellman. Den ena, som är författad av Lars Huldén heter Runeberg och Bellman och den andra, av Hans Ritte, Carl Michael Bellman – Geselligkeit und Gesellschaft im Stockholm des ausgehenden 18. Jahrhunderts. — Per Erik Ljung har studerat ämnet Vilhelm Ekelund och arbetarrörelsen. — Utförliga minnesord har bestått Sven Kjollerström, Gösta Ehrenberg,

David Hannerberg, Mattias Olofsson (denne var personhistoriskt intresserad och donerade pengar till PHS för publiceringsverksamheten) och Bengt Bengtsson.

Värmland förr och nu 1982 har underrubriken Musik i Värmland. Bland bidragen kan ur personhistorisk synvinkel särskilt nämnas Gunnar Turessons Spelmansminnen från Jösse härad, där man får möta bl. a. Brunsbogs mest namnkunnige bygdespelman, Spelmans-Ola (1850–1917) och de två fiolisterna, prästerna och skalderna Bengt Henrik och Peter Niclas Alstermark, födda på Präst-Fösked 1800.

Västerbotten 1982. Bo Sundin har utfört en inventering av kvinnliga fotografer i Västerbotten, i vilken drygt 50 sådana, verk samma före 1945, presenteras. — Sune Jonsson har tecknat ner en levnadsbeskrivning över fotografen Lina Persson (1885–1971) i Lavsjö, Dorotea. — Bertil Olsson berättar om Nancy Burströms (1890–1971) verksamhet som fotograf i Umeå.

Västmanlands fornminnesförenings och Västmanlands läns museums årsskrift 1982. Erik Hahr (1869–1944), Västerås förste stadsarkitekt, satte under seklets första decennier sin prägel på stadsbilden och gör det i viss mån fortfarande genom det 80-tal byggnader av hans hand som finns kvar konstaterar Ann-Katrin Kilbro i sin studie Guide till Erik Hahrs byggnader i Västerås. — Ytterligare en västeråsarkitekt, Viktor Segerstedt, uppmärksammas av Ann-Katrin Kilbro och Krystyna Pajes. Segerstedt föddes i Nederluleå socken 1878 och bosatte sig 1911 i Västerås, där han framför allt engagerades i den expanderande stadens villabyggande. — Sigge Bergh redogör för skomakaren August Östlunds fotografiska verksamhet och bilder från sekelskiftets Möklinta.

Ymer 1982. Carl Gustaf Trotzig skrev i PHT 1978 om den forssmanska kolonialexpeditionen till Sydafrika och återvänder här till ämnet under rubriken Bröderna Forssman pionjärer i guldets Transvaal. Bröderna, som var födda i Kalmar, var Alarik (1822–89), som var affärsman, och Magnus (1802–74), som var utexaminerad lantmätare i Sverige 1846 och utnämnd till kommissionslantmätare i Kalmar år 1858. 1866 blev Magnus chef för lantmåteriet i Transvaal. Av sina samtida i Afrika uppfattades

han som en av de stora när det gällde att öppna Afrikas okända inland.

Från bergslag och bondebygd (Örebro läns hembygdsförbunds årsbok 1982) uppfylles av en utgåva av Anders Larssons 743 sidor långa handskrivna manuskript om Nora socken 1868–82. Utgivaren är Åke Mossberg som inledningsvis presenterar Anders Larsson, som föddes 1799 vid byn Nor i Nora socken. 1830 blev han bergsman vid Västgötahyttan och han var en av medlemmarna i Stribergs-Nybergs tingslag och alltså sexman. 1854 flyttade Anders med hustru och två barn till Kopparbäcken i närheten av Gytterp där han 1854–67 var torpare. Sistnämnda år dog hustrun och Anders, som under alla år haft ett starkt intresse för hembygden, började undersöka byarna runt Nora och inventera stenladugårdarna i socknen. Sitt opus kallade Anders Nora Socken Förre och Nu. Det tidigare bortglömda manuskriptet fann Moss-

berg i Noraskogs arkiv i Nora och utgåvan kompletteras med ordförklaringar och notförteckning. Dock saknas personregister.

Acta Ostrogothica XI (1976–1981, tr 1982). Frey Björklingson har skildrat studenternas i Uppsala liv och leverne under 1850-talet med utgångspunkt i Carl Fredrik Hellmans (1831–61) mycket upplysande dagböcker och brev. Uppsatsen har rubricerats Uppsalastudent på 1850-talet, Ur en ung östgötes efterlämnade papper. Hellman, som av allt att döma långt ifrån var någon mönsterstudent, studerade under åren 1850–55 och blev därefter anställd i KB, där han blev god vän med Gustaf Klemming. Han biträdde bl. a. med ordnandet av Svenska akademins bibliotek. 1856–60 skrev han även artiklar i skämttidningen Kapten Puff och till Göteborgsposten levererade han kåserier från Stockholms horisont. När han dog var han endast 30 år gammal.

Förkortningslista

AA	Arbetarrörelsens arkiv
AK	Riksdagens andra kammare
DS	Diplomatarium Suecanum
HT	Historisk tidskrift
KB	Kungliga biblioteket
NTBB	Nordisk tidskrift för bok- och biblioteksväsen
PHT	Personhistorisk tidskrift
RA	Riksarkivet
SBL	Svenskt biografiskt lexikon
StvT	Statsvetenskaplig tidskrift
UUB	Uppsala universitetsbibliotek
VHAAH	Vitterhetsakademiens handlingar

Personregister¹

Abraham Brodersson se Baad

Acke, J. A. G., målare, 130

Adolf Fredrik, kung, 90

Agneta se Nipertz

– Ivarsdrtr se Tott

Ahlberg, Alf, fil. dr, förf., 114–115

Albrekt, kung, 2–3, 9

Aldrin, Carl Johan, smed, 126

– Edwin, överste, astronaut, 125

– Edwin, Sr., överste, 126

Alexander II, tsar, 128

Algot Magnusson se Sture

Almquist, Jan Eric, professor, 6

Alstermark, Bengt Henrik, pastorsadjunkt, 133

–, Peter Niclas, komminister, 133

Althin, Torsten, fil. dr, museichef, 127

Alto, Giovanni, officer vid det påvliga schweizer-gardet, 131

(And), Andreas Andreæ, domprost, 8

Anders Andersson, husgerådsmästare, 42

– Eskilsson se Lejonlilja

– Svensson, tulltjänsteman, 48

Andersson, Leroy, kompositör, 125

– Per, "Jorris-Pelle", emigr. till USA, 55–56, 60

– Robert O., affärsman i USA, 125

– Wendell, guvernör i USA, 125

Andersson, Åke (i Mellanköping), lantbrukare, riksdagsman, 97–98

"Andreas de Mohammar", uppdiktad person, 12

– Andreæ se And

Andrée, S. August, ingenjör, ballongfarare, 132

Anna Pedersdrtr se Bielke

– Kristina Persdrtr se Natt och Dag

Annerstedt, Claes, överbibliotekarie, 4–5

Anrep, Gabriel, ättartavleutg., 1

Anund Jonsson se Lejonansikte

Appelgren, Nils, direktör i kammarrevisionen, 37

Ardelius, Lars, förf., 131

Arendt, Thomas, apotekare, 130

D'Argenson, markis, fransk politiker, 90

Arosenius, Karl, bankdirektör, 132

Arvid Arvidsson se Ribbing

– Ivarsson se Natt och Dag

Asklund, Lis, kurator, 109

Aspenström, Werner, förf., 131

(Aspenäs-ätten) Cecilia Knutsdrtr, 1

(–) Gregers Bengtsson, 77

(–) Knut Jonsson, riksråd, drots, lagman, 2–3, 12

(–) Kristina Knutsdrtr på Bergkvara, 2

Axel Pedersson se Tott

– Åkesson se Tott

(Baad, tjurhuvud) Abraham Brodersson, riddare, 6

Bager, Einar, konstnär, 130

Bagge, Gösta, professor, statsråd, 101

Bancroft, George, amerikansk polyhistor, 118

Bandholtz, Abraham, överste, kommandant, 132–133

Baner, släkt, 36

–, Gustav Adam, generalguvernör, 33–47

–, Gustav Persson, riksråd, fältmarskalk, 38–48

–, Klas, riksjägmästare, 37, 41–42, 46

–, Kristina, 38

–, Per, riksråd, 36, 38, 46

Bang, Herman, dansk förf., 131

(Banner) Erik Eriksson, dansk marsk, 82

Bannow, Rudolf, företagsledare i USA, 123, 125

Barchaeus, Anders, brukspatron, 113

Barckman, Peter, kommissarie i Helsingör, 89

Beck-Friis, Johan, godsägare, statsråd, 99

Beet, Petrus, rättsgångsombud, 39–40

Belfrage (Berner), Ellen, mor till Nils Belfrage, 101–102

–, Nils, son till Verner von Heidenstam, 101–102

Bellman, Carl Mikael, skald, 110, 133

Bellquist, Eric, professor, statsvetare i USA, 125

Bengt Birgersson se Finsta-ätten

– Filipsson se Ulv

– Magnusson se Folkunga-ättens lagmangren

– Turesson se Bielke

– Ulfsson se Ulvåsa-ätten

(Bengt Hafridssons ätt) Ingegärd Knutsdrtr, abbedissa, 18

(–) Katarina Knutsdrtr, hovmästarinna, 5, 18

(–) Knut Algotsson, riddare, 1, 18

Bengta Glysingsdrtr se Glysing

– Karlsdrtr se Färla

Bengtsson, Bengt, museichef, 130, 133

Benzelius, Eric, d. y., biskop, 4

Berch, Carl Reinhold, kommissionssekreterare, numismatiker, 90

Berg, Per Nilsson, emigr. till USA, 55, 60

Bergh, Rickard, målare, museichef, 104, 128

Bergholtz, Hieronymus, advokat, 45, 47–48

Bergman, Bo, förf., 103

–, Ingrid, skådespelerska, 127

¹ I registret ingår inte C. Callmers uppsats Svenska konvertiter i Rom, s. 20–30, som har eget register.

Bergström, Per Axel, landshövding, statsråd, 97
 Bernadotte, Estelle, 124
 –, Folke, 124
 Berner, Ellen, se Belfrage
 Berwald, Astrid, pianist, pianopedagog, 130
 Bielke, släkt, 75
 (–) Anna Pedersdtr, 7
 (–) Bengt Turesson, riksråd, 11
 (–) Birgitta Stensdtr, 12
 (–) Birgitta Turesson, 2
 (–) Erik Turesson d. y., riksråd, 7
 (–) Hogenskild (Nilsson), riksråd, lagman, 5, 14
 (–) Märta (Margareta) Bengtsdtr, 2, 5
 –, Nils, riksråd, lagman, president, 12
 (–) Sten Bengtsson, marsk, lagman, 2
 (–) Sten Stensson, riksråd, sedan lekbroder, 19
 (–) Sten Stensson, dennes son, 19
 –, Svante, riksråd, kansler, lagman, 12
 (–) Ture Bengtsson, riksråd, lagman, 24
 – Ture (Nilsson), riksråd, lagman, 14
 – Ture Pedersson, riksråd, lagman, 5
 (–) Ulf Stensson, 19
 Birger Gregersson se Malsta-ätten
 – jarl se Folkunga-ätten
 – Nilsson se Grip
 – Petersson se Finsta-ätten
 – skänkare se vingar, 2
 – Ulfsson se Ulvåsa-ätten
 Birgitta Andersdtr, nunna, död 1498, 5
 – Andersdtr från Lödöse, nunna, död 1532, 5, 7–9
 – Birgersdtr se Finsta-ätten
 – Joakimsdtr se Brahe
 – Karlsdtr se Ulvåsa-ätten
 – Larsdtr se Lars Sunessons ätt
 – Stensdtr se Bielke
 – Turesdtr se Bielke
 Bismarck, Margeret von, 106
 Björck, Oscar, målare, 105
 Björkegren (Burke), Olaus, 126
 (björnram) Håkan Nilsson "Tott", 19
 (–) Märta Håkansdtr, 19
 Blom, K. Arne, förf., 97
 Bo Jonsson se Grip
 Boëthius, Bertil, riksarkivarie, 101
 Bonde, Gustav, riksskattemästare, 32, 45
 –, Gustav, president, riksråd, 92
 (–) Karl Knutsson, kung, 2–3, 13–14
 – Karl Tordsson, riksråd, lagman, 3
 Borelli, Giovanni Alfonso, italiensk matematiker, fysiker, astronom, 130
 Borg, Fredrik Theodor, tidningsman, riksdagsman, 97
 Boucher, François, fransk målare, 90
 Boye, Karin, förf., 132
 (Bragde) Johanna Torkilsdtr, 12, 14
 –, Torkil, 15
 (Brahe) Birgitta Joakimsdtr, 6
 –, Erik, riksråd, 15
 –, Gustaf, polsk fältmarskalk, 13
 (–) Joakim, död 1520, 6, 14
 (–) Joakim, död 1567, 10
 –, Magnus, riksdrots, 113
 –, Nils d. y., riksråd, 42–46
 –, Peder (Magnusson) på Tärna, 7, 9, 10–14
 –, Per d. ä., riksråd, drots, lagman, 1, 6–7, 9–12, 15

–, Per d. y., riksråd, riksdrots, 13–15, 39
 –, Ulrica Juliana, överhovmästarinna, 13
 Brask, Hans, biskop, 6–7, 9
 Breck, James Lloyd, verksam i den amerikanska episkopalkyrkan, 52, 55, 59
 Bredberg, Sven, kyrkoherde, 87–89
 Bremer, Agatha, syster till Fredrika, 118
 –, Fredrika, förf., 54, 59, 118–119
 Brems, Peder, borgmästare, 132
 Brenner, Elias, assessor, 4
 Brisman, Sven, professor, nationalekonom, 101
 Broling, Beata Sara, mor till Erik Sjöberg, 63
 Broomé, Bertil, professor, krigsarkivarie, 128
 Broström, Dan, skeppsredare, statsråd, 99
 Brunnus, Axel Robert, superkarg, 117
 Bruzelius, Emanuel, bokförläggare, bokhandlare, 65
 Bunge, Henrik, överpostdirektör, 131
 –, Mårten, borgmästare, 47–48
 Burke, Arleigh, amerikansk amiral, 125–126
 Burström, Nancy, fotograf, 133
 Byström, Johan Niklas, skulptör, 127
 Bång, Mårten se Bunge
 (Båt) Erengisle Sunesson, riksråd, jarl, 2–3, 5, 18
 (Båt av Rossvik), Nils Gustafsson, riksråd, lagman, 3
 Bååth, Ludvig Magnus, arkivråd, 72
 Böklin, Per Johan, kyrkoherde, rektor, 129
 Börjesson, Johan, skulptör, 128
 Böök, Fredrik, professor, litteraturkritiker, 82, 99, 131
 Carlheim-Gyllensköld, H. A. Oscar, byråchef, 13–14
 –, Vilhelm, professor, fysiker, 128
 Carlson, Curtis, affärsman i USA, 125
 Carlsson, Carl Jacob, klockare, museidirektör, 128
 –, Carl Oscar, kyrkoherde, 116
 –, Einar, professor, historiker, 116
 –, Gottfrid, professor, historiker, 116
 –, Erland, teol. dr i USA, 51, 60
 –, Sten, professor, historiker, 111
 Catharina se Katarina
 Cecilia Knutsdtr se Aspenäs-ätten
 – Ulfstdtr se Ulvåsa-ätten
 Cederhielm, Gudmund, landshövding, 33, 35
 Chardin, Jean-Siméon, fransk målare, 90
 Chase, Philander, verksam i den amerikanska episkopalkyrkan, 52
 Chavanne, Puvis de, fransk målare, 104
 Cheyne, Andrew, engelsk superkarg, 117
 Christiernin, Adolf, brukspatron, 113
 Christina Månsdtr, nunna, 7
 Christoffer Siggonis, prost, 33
 Clason, Sam, riksarkivarie, 99
 Clay, Jehu C., kyrkoherde i USA, 52
 Collin, Nils, teol. dr, kyrkoherde i USA, 54
 Conrad, Joseph, engelsk förf., 108
 Cook, James, engelsk forskningsresande, 117, 121
 Cornell, Henrik, professor, konsthistoriker, 132
 Corot, Camille, fransk målare, 104
 Crohn, släkt, 128
 Cronberg, Börje Olofsson, räntmästare, 32, 45

Cronstedt, Marie-Claire, 106
Curman, Peter, förf., 131

Dahlhjelm, Axel, Magnus, sergeant, emigr. till USA, 55, 60
Dalín, Olof von, hovkansler, rikshistoriograf, 90
Dassow, Theodor, tysk professor, teolog, 88
De la Gardie, Beata, g. m. Per Brahe, 73
–, Brita Sophia, 90
–, Magnus Gabriel, rikskansler, 39, 129
Delblanc, Sven, förf., 131
Descartes, René, fransk filosof, 131
Dickens, Charles, engelsk förf., 119
Dickson, James, affärsman, 118
–, Robert, affärsman, 118
Downing, Andreas Jackson, amerikansk trädgårdsarkitekt, 118
Düben, Gustaf von, professor, anatom, 130
Döteber, Christian Julius, arkitekt, 73

Edestam, Anders, fil. dr, adjunkt, 133
Edzardi, G. E., tysk grecist, orientalist, 88
Ehrenberg, Gösta, direktör, 133
Ehrenskiöld, Johan, landshövding, 37
Eijk, Abraham van, kommerspresident, 129
(Eka-ätten) Karl Magnusson, riksråd, 11
Ekeblad, Claes, kanslipresident, 89–90
Ekelund, Vilhelm, förf., 133
Elgenstierna, Gustaf, postkontrollör, ättartavleutgivare, 1
Elin se Helena
– Ingevaldsdtr, 79
– Nilsdtr se Natt och Dag
Elinder, Erik, direktör, 133
Elisabet Christoffersdtr, g. m. Zacharias Olsson, 33, 47
– Zachrisdtr, g. m. Hieronimus Bergholtz, 47
(Elofsönernas ätt) Ingrid Elofsdtr, nunna, helgon, 1
(–) Johan Elofson, 8–9
(–) Kristina Johansdtr, 1, 8
(–) Peder Andersson "i Mohammar", 7, 9–12, 14–15
Emerson, Ralph Waldo, amerikansk förf., 118
Enander, Ingeborg, fotograf, 127
Englund, Magnus, emigr. till USA, 55, 60
Engström, Elmer, chef för Radio Corporation of America, 125
Engzelius, Andreas, hovpredikant, 37, 40
Erengisle i Svanhals, 17
– Nilsson, d. ä. se Hammersta-ätten
– Nilsson, d. y. se Hammersta-ätten
– Sunesson jarl se Båt
Erik XIV, 8–11
– av Pommern, kung, 18, 74
– Eriksson se Banner
– Eriksson (läspe), kung, 10–11
– Johansson se Vasa
– Karlsson se Vasa
– Knutsson se Tre rosor
– Magnusson, hertig, se Folkunga-ätten
– (Magnusson), kung, 76
– Torbjörnsson, bankobokhållare, 48
– Tureson se Bielce

Eriksson, Sara, g. m. Långvik Erik Eriksson, emigr. till USA, 119–120
Erlandsson, Sven, krigskommissarie, 128
Esbjörn, Constantin Magnus, redaktör, 53
–, Lars Paul, kyrkoherde, emigr. till USA, 51–54
Ester Jönsdtr, piga i Norra Åby, 88
Eugen, prins, konstnär, 104–105

Fader Ulfsson se Sparre av Hjulsta och Ängsö
Fahlström, Jacob, emigr. till USA, 56–57
Falkengreen, Anders, major, 33–35, 45
Fant, Erik M., professor, historiker, 14
Fattenborg, Henrik se Lillieborg
Fecht, Johann, tysk hebraist, 88
Fernström, Carl August, emigr. till USA, 55, 58–60
Ferster, Hans, arkitekt, 73
Feuk, Lars, prost, 129
Filippa se Philippa
(Finsta-ätten) Bengt Birgersson, 17
(–) Birger Petersson, riksråd, lagman, 1, 7–12, 14, 17, 78
(–) Birgitta Birgersdtr, helgon, 1–19, 77
(–) Helena Israelsdtr, 1–2, 11–12
(–) Ingrid Birgersdtr, 17
(–) Israel Birgersson, riksråd, lagman, 2, 7–10, 12, 14–15, 17
(–) Israel Petri, domprost, 8, 14
(–) Katarina Birgersdtr av Lo, 2, 4, 7–8, 12, 17
(–) Laurentius Petersson, 8
(–) Margareta Birgersdtr, 17
(–) Peter Birgersson, 17
(–) Peter Israelsson, begr. 1384, 1–3, 7, 9–13
(–) Ramborg Israelsdtr, 1–3, 9, 12
Fleming, Jöran, riksråd, 73
–, Klas d. ä., överståthållare, amiral, 73
–, Klas d. y., president, kungl. råd, 73
Fogelberg, Bengt Erland, skulptör, 127
Folke Gregersson se Lillie
(Folkunga-ätten) Birger (Magnusson) jarl, 4, 11, 72
(–) Erik (Magnusson), hertig, 3, 76
(–) Magnus minnesköld, 12
(–) Valdemar (Magnusson), hertig, 14, 72
(Folkunga-ättens lagmansgren) Bengt Magnusson, lagman, 4, 10–12, 17
(–) Ingeborg Bengtsdtr, 1, 3–4, 8, 11–12, 14, 17
(–) "Ingrid" Bengtsdtr på Aspenäs, oriktigt namn, 4, 12, 17
(–) Katarina Bengtsdtr på Aspenäs, 1–2, 4, 7, 12
(–) Ramborg Bengtsdtr, 12, 17
(–) "Sigrid" Bengtsdtr, oriktigt namn, 3
(Folkunga-ätten, oäkta) Karl Gregersson, sonson till Birger jarl, 72
Fontenelle, B., fransk förf., 90
Forsberg, Carl Magnus, tapetserare, emigr. till Australien, 117
Forselius, Carl Adolf, kungl. sekreterare, 63–71
Forssman, Alarik, emigr. till Sydafrika, affärsman, 133
–, Magnus, emigr. till Sydafrika, lantmätare, 133–134
Frans I, kung av Frankrike, 82
Fredlund, Gottfrid, fabrikör, 132

Friman, Carl, mönsterskrivare, emigr. till USA, 56
 Fromén, Ernst Hjalmar, emigr. till Australien, honorärkonsul, 123
 Fronhausen, Catharina Vogtin, g. m. Olof Hård, 110
 Fryxell, Anders, prost, professor, 4
 —, Fredrik, kamrer, personhistoriker, 133
 Fröberg, Ingrid, fil. dr, 82
 Funck, Johan, assessor, 87
 —, Thomas, borgmästare, 87
 —, Thomas, bruksinspektör, 87
 —, Thomas, överste, envoyé, 87
 (Färila) Bengta Karlsdtr, 9

Gahm, Sigfrid Lorentz, kammarskrivare, samlare, 11
 Geete, Robert, förste bibliotekarie, 7
 Geijer, Erik Gustaf, skald, historiker, 63–65
 Gersaint, Edme- François, fransk konsthandlare, 90
 Gerss, Carl Johan, byggmästare, 133
 Gierow, Karl Ragnar, fil. dr, förf., 127
 Glansenstierna, Lorens, generalkvartermästare, 86
 (Glysing) Bengta (?) Glysingsdtr, 19
 (–) Katarina Glysingsdtr, 18
 —, Kettil, riksråd, 18
 Gottskalk Bengtsson se Ulv
 Gram, släkt, 132
 Grate, Eric, bildhuggare, 105
 Greek, släkt, 128
 Gregers Bengtsson se Aspenäs-ätten
 Gregers Matsson se Lillie
 Grevesmöhlen, Johan August, hovrättsråd, 86–87
 —, Johan Engelbrechtsson, hovrättsråd, 86
 (Grip) Birger Nilsson, riksråd, 6
 — Bo Jonsson, drots, 80
 Gripenstierna, Joel, generaltullförvaltare, 47–48
 Groth, Carl, emigr. till USA, 51
 Grotius, Hugo, holländsk rättsvetenskapsman, svensk ambassadör, 85
 Grünewald, Isaac, målare, 105
 Gråberg, Jöran, kontraktsprost, 87
 —, Olof, kyrkoherde, 87
 Gudmar Birgersson se Ulvåsa-ätten
 — Ulfsson se Ulvåsa-ätten
 Gudmund Torstensson, kaplan, 72
 Gullander, Werner, ordf. för National Assoc. of Manufacturers, 125
 Gullstrand, Allvar, professor, ögonläkare, 131
 (Gumsehuvud) Gustaf Karlsson, riksråd, lagman, 2, 79
 (–) Katarina Karlsdtr, drottning, 2, 12
 Gustav I, 1, 7–8, 10, 12, 72, 77, 82
 — II Adolf, 82–85
 — V, 100
 — Karlsson se Gumsehuvud
 Guttorma Johansson se vingar, 2
 Gyldenbring, Erik, hovrättsassessor, 41
 Gyldenklou, Anders, regeringspresident i Pommern, 73
 Gyllenbring se Gyldenbring
 (Gyllenstierna) Kristina Nilsdtr., 5, 7

—, Göran, riksråd, riksmarskalk, 13–14
 —, Johan, riksråd, 41
 —, Nils, riksråd, 13
 (Gylta) Karin Bengtsdtr., abbedissa, 10
 Gädde, släkt, 5
 Göda från Norge, 18

Hagberg, Ivar, kontorist, emigr. till USA, 51
 Hahr, Erik, arkitekt, 133
 Hajj, Alexander, överste, 87
 Hallendorff, Carl, professor, rektor för Handelshögskolan i Sthlm, 101
 Hallman, Daniel, kyrkoherde, 32–33
 Hamilton, Hugo, överpostdirektör, 65, 67
 — Hugo, statsråd, landshövding, 108–109
 —, Viveka, g. m. Fredrik Paasche, 109
 Hamilton-Geete, Anna, förf., 109
 Hammarskjöld, Hjalmar, professor, statsminister, 99–100
 Hammerich, Frederich, dansk professor, kyrkohistoriker, 13
 (Hammersta-ätten) Erengisle Nilsson d. ä., riksråd, lagman, 5
 (–) Erengisle Nilsson d. y., riksråd, lagman, 5, 7, 18
 Hans, unionskung, 74–75
 — Eriksson Arosiensis, skrivare i kungl. kansliet, 6
 Hansson, Hans, arkeolog, 72
 Hartman, Olov, teol. dr, direktör, 127
 Hasselqvist, Tufve Nilsson, professor, kyrkogrundare, 128
 Hasselrot, Berndt, hovrättspresident, statsråd, 100
 Haydn, Joseph, österrikisk tonsättare, 130
 Hazelius, Artur, förste styresman för Nordiska museet, 101, 129
 Heckscher, Eli F., professor, nationalekonom, 101, 129
 Hedberg, Frans, förf., 4
 —, Olle, förf., 132
 Hedenius, Ingemar, professor, filosof, 127
 Hedström, Jonas, smed, metodistpastor, emigr. till USA, 52, 54, 57–59
 —, Olof, metodistpastor, emigr. till USA, 57–59
 Hedvig Eleonora, riksänkedrottning, 33
 Heidenstam, Carl Peter von, officer, diplomat, 127
 —, Rudolf Basil von, chef för det engelska vattenverket i Beiruth, 127
 —, Verner von, förf., 101–102
 Heijne von, släkt, 132
 Helena Israelsdtr se Finsta-ätten
 Helleday, Wilhelm, rådman, riksdagsman, 87
 Hellman, Carl Fredrik, bibliotekarie, skriftställare, 134
 Hellström, Gunnar, herdaminnesutgivare, 86
 Helsing, Olof, trumpetare, 36–37
 Henrik IV, kung av Frankrike, 82
 — IV, kung av Kastilien, 82
 Henriksson, Johannes, rektor, medicinalväxtkännare, 127
 Heräus, Christian, apotekare, 73
 Herken, Hans von, föreståndare för Helgeands-
 huset i Sthlm, 72

Hesselgren, Kerstin, yrkesinspektör, riksdagsledamot, 132
 Hielth, P., 32, 34
 Hildebrand, Bror Emil, riksantikvarie, 95
 Hilleström, Per d. y., konstnär, 71
 Hising, Olof, borgmästare, 87
 Hjert, Bengt, regeringsråd, 132
 Hjort, Bror, bildhuggare, målare, 105
 Holmgren, Carl Gustaf, ritmästare, 128
 -, Gustaf, förste bibliotekarie, 132
 Horn af Rantzien, Lovisa Ulrika, 13
 Hult, Abraham, borgmästare, 35
 -, Johan Håkansson se Lillienstrahl
 Hultin, Carl Magnus (Måns), knekt, 102
 Hultin-Pettersson, Lisa, 102
 Hylten, Anders Larsson, talman, 86
 Hyltén-Cavallius, Gunnar Olof, generalkonsul, etnolog, förf., 95
 Håkan (Magnusson), kung, 2, 18
 - Nilsson "Tott" se björnram
 (- Tunasons ätt med Vinstorpaättens vapen), Märta (ej Margareta) Siggadr, 19
 Hård, släkter, 110-111
 -, August Leopold, fängelsedirektör, 110
 -, Carl Alexander, generalmajor, 110
 -, Fredrika, g. Günther, 110
 -, Gustaf, hovstallmästare, 110
 -, Johan, 110
 -, Johan Ludvig, generallöjtnant, 110
 -, Olof, ståthållare, 110
 Härleman, Carl, överintendent, 90
 Håkli, Esko, professor, språkman, 111
 Höggvist, Emilie, skådespelerska, 112
 Höpken, Carl Otto von, president, 90

Ingeborg Bengtsdtr se Folkunga-ättens lagmansgren

- Eskilsdtr se Lejonlilja
 - Magnusdtr se Ulvåsa-ätten
 - Ulfisdtr se Ulvåsa-ätten

Ingegärd Knutsdtr se Bengt Hafridssons ätt
 "Ingrid" på Aspenäs se Folkunga-ättens lagmansgren

Ingrid Birgersdtr se Finsta-ätten
 - Elofsdtr se Elofsönernas ätt
 - Ylva 12

Irving, Washington, amerikansk förf., 118
 Israel Anundsson se Lejonansikte

- Birgersson se Finsta-ätten
 - Petri se Finsta-ätten
 Ivar Axelsson se Tott

Jacobson, Selma, 125

Jacobsson, Bengt, etnolog, 96

Jansson, Erik, sektgrundare i USA, 53-54

Jerkland, Erik, överstelöjtnant, 104

Johan Elofsson se Elofsönernas ätt

- Johansson, kamrerare, 48
 - Knutsson se vingar, 2
 - Petersson se liljor, 3

Johanna Torkilsdtr se Bragde

Johannes Janssonius, bokförläggare, 131

- Johannis, generalkonfessor, 2

Johanson, Klara, förf., 119

-, Ulla, förste arkivarie, 116

Johansson, Aron, arkitekt, 74

Johnson, Amandus, emigrationsforskare, 125

-, Axel, köpman, skeppsredare, 105-106

-, Axel Ax:son, industriman, skeppsredare, generalkonsul, 105-106

-, Axel Ax:son, bergsingenjör, skeppsredare, 106

-, Bo Ax:son, skeppsredare, konsul, 106

-, Nils, emigr. till USA, 53

Josephson, Ernst, målare, skald, 104

Juul, dansk släkt, 75

Jägerskiöld, Stig, professor, rättshistoriker, 112

Järte, Otto, byråchef, tidningsman, riksdagsman, 100

Jönsson, Ola (i Kungshult), lantbrukare, riksdagsman, 97-98

Kaas, dansk släkt, 75

Kallenberg, Hjalmar, ingenjör, 114

Karin se Katarina

Karl IX, 11, 14

- XI, 73, 110

- XII, 83, 110

- XIV Johan, 127

- Gregersson se Folkunga-ättens oäkta gren

- Karlsson se Ulvåsa-ätten

- Knutsson, kung, se Bonde

- Magnusson se Eka-ätten

- Ulfsson av Tofta se Sparre av Tofta

- Ulfsson av Ulvåsa se Ulvåsa-ätten

Karlin, Georg J:son, museiintendent, 129

Karlstrom, Signe, 125

Katarina, kungadtr, g. m. Edzard II av Ostfriesland, 5

-, kungadtr, g. m. Johan Kasimir av Pfalz-Zweibrücken, 85

-, hertiginna av Lothringen, 82

- Algotsdtr se Sture

- Bengtsdtr på Aspenäs se Folkunga-ättens lagmansgren

- Bengtsdtr se Gylta

- Birgersdtr av Lo se Finsta-ätten

- Birgersdtr se Trolle

- Gisladr se Sparre av Aspenäs

- Glysingsdtr se Glysing

- Karlsdtr se Gumsehuvud

- Knutsdtr se Bengt Hafridssons ätt

- Larsdtr se Lars Sunessons ätt

- Nilsdtr se Sparre av Elkinge

- Ulfisdtr, helgon, se Ulvåsa-ätten

Kauffman, Angelica, målare, 130

Kemper, Jackson, verksam i den amerikanska episkopalkyrkan, 52

Kennedy, John F., president i USA, 126

Key, Ellen, förf., pedagog, 102

-, Emil, godsägare, riksdagsman, 98

Kindberg, A. F., fartygsmäklare, emigrantagent, 57

Kjellberg, Sven T., museichef, 130

Kjällerström, Sven, professor, kyrkohistoriker, 133

Kleberg, Johan, kapten, 86

Klemming, Gustaf Edvard, överbibliotekarie, 10

Knoop, Abraham Månsson, vice advokatfiskal, 45

- Knut Algotsson se Bengt Hafriidssons ätt
 - Jonsson se Aspenäs-ätten
 - Petersson, 75
 Knös, Olof A:son, lektor, 88
 Kock, Wolfram, professor, medicinhistoriker, 106-107
 Kraus, Joseph Martin, tonsättare, 130
 Kreuger, Nils, målare, 128
 Kristian II, unionskung, 82
 Kristiern Nilsson se Vasa
 Kristina, svensk drottning, 131
 -, Kristian II:s dtr, 82
 - Anunds dtr se Lejonansikte
 - Johans dtr se Elofsönernas ätt
 - Knuts dtr på Bergkvara se Aspenäs-ätten
 - Nils dtr se Gyllenstierna
 - Ulfs dtr se Sparre av Tofta
 Kromnow, Axel, industriman, teknisk direktör, 106
 Krusenstierna, Agnes von, förf., 109
 Kylander, Pehr, kyrkoherde, 4
 Kyren, Eggard van, riddare, 9, 19
 Kyrning, Nils, riksråd, 76
 Kùsell, Johan Daniel, groshandlare, 114
 -, Johan (Jan) Georg von, kapten, 114
 König, Johan Fredrik, svensk resident i Hamburg, 90
- La Force, Charlotte-Rose de Caumont, fransk förf., 82
 Lagerbring, Sven, professor, kansliråd, 13
 Lagercrantz, Agnes, f. Hamilton, g. m. Carl Lagercrantz, 108-109
 -, Carl, bankdirektör, 108-109
 -, Herman, frälsningsofficer, diplomat, affärsman, 108
 -, Lottie, 109
 -, Olof, förf., 108-109
 Lang, Fritz, överläkare, 112
 Lars (Laurens) Axelsson se Tott
 - Haraldsson se Ånga-ätten
 - Hindersson, befallningsman, 33
 - "Jogasson" se Lars Sunessons ätt
 "Lars Pedersson", fantasifigur, 11
 (Lars Sunessons ätt) Laurens "Jogasson", 6, 19
 (-) Birgitta Lars dtr, nunna, 19
 (-) Katarina Lars dtr, nunna, 1, 19
 (-) Lars Sunesson av Ella, häradshövding, 6, 19
 Larsén-Todsen, Nanny, hovsångerska, 130
 Larsson, Anders från Torstuna i Uppland, emigr. till USA, 54
 -, Anders, bergsman, förf., 134
 -, Carl, målare, tecknare, 100, 104-105
 -, Gustav, tandläkare, 106
 -, Per Adolf, lantbrukare, riksdagsman, botanist, 127
 Laurens se Lars
 Laurentius se Lars
 Leijell, David, brukspatron, 86
 -, Jacob, brukspatron, 86
 (Lejonansikte) Anund Jonsson, riksråd, lagman, 1, 3, 9
 (-) Israel Anundsson, 2
 (-) Kristina Anunds dtr, 1-2
 (Lejonhufvud) Margareta Eriks dtr, drottning, 10
 (Lejonlilja) Anders Eskilsson, riddare, 15
- (-) Ingeborg Eskilsdtr, 15
 Leksell, Lars, professor, neurokirurg, 107-108
 Le Moine, Wilhelm, miniatyrmålare 67, 70-71
 Le Roy, Pierre, handelsman, 42
 Levertin, Alfred, docent, 86
 Leyel, Emerentia, g. m. Mårten Bunge, 48
 Leyell, Henrik, handelsman, 86
 Lidberg, Elsa, 132
 Lidforss, Bengt, professor, botanist, förf., 113
 Lidforss-Geijerstam af, Gärda, läkare, 113
 Lidman, Sara, förf., 131
 Liljegren, Johan Gustaf, riksarkivarie, 14
 Liljeholm, Johan Edvard, emigr. till USA, 56
 Liljevalch, Carl Fredrik, grosshandlare, 116-118, 122
 -, Olof, affärsman, 116
 (liljor, 3) Johan Petersson 13
 (-) Magnus Petri, generalkonfessor, 13
 Lille-Mats, snapphane, 128
 Lillie, släkt, 36, 39, 41
 -, Axel, landshövding, 38
 (-) Folke Gregersson, riksråd, 78
 (-) Gregers Matsson, riksråd, hövitsman, 78
 -, Gustav, överste, 38
 -, Katarina, g. m. G. A. Baner, 36-38
 Lillieborg, Henrik, sekreterare i Krigskollegium, 47
 Lillienstrahl, Johan Håkansson, häradshövding, 48
 Lind, Jenny, sångerska, 62
 Lindblom, Andreas, professor, konsthistoriker, 15, 124
 -, Edit, ordf. i kvinnliga kontoristföreningen, 132
 Lindegren, Johan, hovpredikant, 90
 Linder, Gurli, förf., 103
 Lindgren, Astrid, förf., 131
 Lindquist, Carl Anders, uppfinnare, 127
 -, Frans, uppfinnare, VD och disponent i AB Primus, 127
 Lindsfelt, Adolf Fredrik, emigr. till USA, 52-53
 Lindström, Sigfrid, förf., 128
 Linné, Carl von, arkitekt, 92
 Linnér, Sigfrid, landshövding, konsultativt statsråd, 100
 Lithander, Pehr E., grosshandlare, riksdagsman, 74
 Longfellow, Henry, amerikansk förf., 118
 Lowell, James, astronaut, 126
 Lovisa Ulrika, svensk drottning, 89-90, 110
 Lubieniecki, Stanislaw, polsk teolog och astronom, 129
 Lucius von Stodten, Hellmuth, tyskt sändebud i Sthlm, 99
 Lundbeck, Hilmer, amerikachef för Svenska Amerika Linien, 125
 Lundberg, Gustaf, målare, 90
 -, Teodor, bildhuggare, 105
 Lundbohm, Hjalmar, geolog, industriman, 130
 Lunden, Tryggve, fil. dr, teol lic, 4-5
 Lundius, Andreas, Laurentii, hovpredikant, 37
 Luther, Martin, 88
 Långvik, Erik Eriksson, emigr. till USA, 119-120
 Lönnerberg, Fanny, f. Brändström, 9
 Löwegren, Michaël Kolmodin, professor, ögonläkare, 131

Magnus Eriksson, kung, 2, 6, 9–10
 – Gudmarsson se Ulvåsa-ätten
 – Laurensen se vingar, 2
 – minnesköld se Folkunga-ätten
 – Petri se liljor, 2
 – Petersson se vingar, 3
 Malmenius, Andreas, kyrkoherde, 32
 (Malsta-ätten) Birger Gregersson, ärkebiskop, 4
 Mandelgren, Nils Månsson, kultur- och fornforskare, 95–97
 Manet, Edoward, fransk målare, 104
 Mannerheim, Gustaf, marskalk av Finland, 112
 Margareta, unionsdrottning, 6, 18, 74
 –, drottning av Navarra, 82
 – Bengtsdtr se Bielke
 – Birgersdtr se Finsta-ätten
 – Clausdtr, abbedissa, 2–4, 6–7, 10
 – Eriksdtr, drottning, se Leijonhufvud
 – Eriksdtr se Vasa
 – Karlsdtr se Sparre av Tofta
 – Siggadtr se Håkan Tunasons ätt
 – Turesdtr se Svarte Skåning
 Maria Christoffersdtr, g. m. Germund Palm, 33
 Martin, Johan Fredrik, grafiker, 110
 Matton, släkt, 132
 Maurepas, fransk statssekreterare, 90
 Mayer, Johann Friedrich, professor, generalsuperintendent, 88
 McMillan, Edwin, amerikansk kemist, 126
 Melanchton, Philipp, tysk teolog, 88
 Melen, Berend von, riksråd, 5
 Mellin, Gustaf H., kyrkoherde, förf., 70
 Messenius, Arnold Johan, rikshistoriograf, 12, 33
 –, Johannes, professor, historiker, 3, 12, 73
 Mett, Claes Hinrich, handelsman, riksdagsman, 93–94
 Michaelis, Georg, sekreterare, 89
 –, Nicolas, borgmästare i Greifswald, 89
 Moberg, Vilhelm, förf., 49
 Monet, Claude, fransk målare, 104
 Montesquieu, Charles de, 90
 Montgomery-Silfverstolpe, Malla, memoarförf., 64–65, 71
 Munck, släkt, 128
 Märta (Margareta) Bengtsdtr se Bielke
 – Bosdtr se Natt och Dag
 – Håkandsdtr se björnram
 – (ej Margareta) Siggadtr se Håkan Tunasons ätt
 – Ulfisdtr se Ulvåsa-ätten
 Mörner, Antonia, 106
 –, Carl Gabriel, hovmarskalk

 Natt och Dag, släkt, 75
 (–) Anna Kristina Persdtr, "skattmästarinna", 42–44
 (–) Arvid Ivarsson, vice hovrättspresident, 41
 (–) Elin Nilsdtr, 78
 (–) Märta Bosdtr, 2
 (–) se även Sture
 Nicander, Karl August, skald, 64–67
 Nils Fadernson se Sparre
 – Gustafsson se Båt av Rossvik
 – Magnusson se vingar, 2
 – Petersson, Åke Thordssons bror, 75
 Nilsson, Daniel, från Norrbo i Hälsingland, emigr. till USA, 55, 58, 60

–, Johannes, bonadsmålare, 128
 –, Per (i Espö), hemmansägare, riksdagsman, 97–98
 –, Sven (i Everöd), hemmansägare, riksdagsman, 97–98
 –, Sven (i Österlöv), hemmansägare, riksdagsman, 97–98
 –, Sven professor, naturalhistoriker, 127, 130
 Nipertz (?), Agneta, 3
 Nisser, Wilhelm, docent, 15
 Norberg, Erica Seraphina, syster till Erik Ulrik, emigr. till USA, 56
 –, Erik, komminister, 55
 –, Erik Ulrik, "länsman", emigr. till USA, 55–61
 Nordberg, Jöran, kyrkoherde, förf., 86, 90
 Nordencrantz, Anders, kommerseråd, nationalökonom, 90
 Nordström, Karl, målare, 128
 Norelius, Anders, baptistpastor, emigr. till USA, 52
 –, Eric, teol. dr, en av stiftarna av Augustanasynoden, 55, 60
 Norman, E. P., sjökaptan, 117
 Nyberg, Carl, uppfinnare, VD för C. R. Nybergs verkstads AB, 127
 Nyblom, Carl Rupert, professor, konsthistoriker, skald, 104
 –, Helena, förf., 104
 Nyquist, Ewald, skolchef, 125
 Nyselius, Gustav, företagare i USA, 125
 Nyström, Axel, hovarkitekt, 74, 127
 –, Daniel, handelsman, riksdagsman, 94

 Odelberg, Wilhelm, fil. dr, överbibliotekarie, 111–112
 Olaus Nicolai, kyrkoherde, 38
 Olivecrona, Herbert, professor, neurokirurg, 107
 Olof Björnsson, ärkebiskop, 14, 72
 Olofsson, Mattias, läkare, 133
 Olsén, Bernhard, grundare av Dansk Folkemuseum, 129
 Olsson, Britta, emigr. till USA, 119–120
 –, Martin, professor, riksantikvarie, 132
 –, Nils William, fil. dr, historiker, 125
 –, Zachris se Zacharias Olofsson
 Oscar II, 74, 104
 Osgood, amerikansk homeopat, 118
 Oxenstierna, släkt, 36, 75
 –, Axel, rikskansler, 84–85
 –, Gabriel, riksmarskalk, 41
 –, Märta Elisabeth, g. m. Gustav Persson Baner, 47
 Oudry, Jean-Baptiste, fransk målare, 90

 Paasche, Fredrik, norsk medeltidshistoriker, 109
 Palm, Germund se Cederhielm
 Palmblad, Vilhelm Fredrik, bokförläggare, förf., 65
 Papke, Carl, professor, biskop, 88
 Pauli, Georg, målare, 104
 Persson, Lina, fotograf, 133
 Peter I, tsar, 88
 – Andersson i "Mohammar" se Elofsönernas ätt

- Birgersson se Finsta-ätten
- Israelsson se Finsta-ätten
- Sigvidsson se Ribbing
- , Withdrarsson, 75
- Peterson, Roger Tory, konstnär i USA, 125
- , Rudolf A., chef för Bank of America, 125
- , Russel, ordf. för Audubon Soc., 125
- Petre, Wilhelm Robertsson, brukspatron, 113
- Petrus de Dacia, prior i Visby, 128
- Olau, prior i Alvastra, 4
- Pettersson, Erik, emigr. till USA, 123
- , Jakob, emigr. till USA, 123
- , Lars Fredrik se Westblade
- Philippa av England, drottning, 18
- Pinnow, Henning, borgmästare i Sthlm, 73
- Piron, Alexis, skald, 90
- Planck, Jonas, domhavande, 41
- Plata, Claus, härads hövding, 11–12, 15
- "Laurentius", uppdiktat namn, 12
- Magnus, 12, 15
- Platen, Mildred von, 106
- Poiret, Pierre, protestantisk mystiker, 88
- Pompadour, Jeanne Antoinette Poisson de, markisinna, 90
- Posse, Arvid, statsminister, 97–98
- Pral, Nils, föreståndare för Helgeandshuset i Sthlm, 72

- Rabenius, Nils, kyrkoherde, urkundsförfalskare, 114
- Rademacher, Reinhold, industriman, 33, 36
- Radloff, Fredrik Vilhelm, läkare, förf., 116
- Ramborg Bengtsdtr se Folkunga-ättens lagmansgren
- Israelsdtr se Finsta-ätten
- Rasmus Ludvigsson, sekreterare, 1–3, 5–12, 14–16
- Rehn, Jean Eric, arkitekt, 90
- Renström, R., emigr. till USA, 53
- Reuterholm, Gustaf Adolf, president, 130
- Ribbing, släkt, 75
- , Arvid Arvidsson, 6
- , Arvid (Sigvidsson), 6
- , Pehr Sigvidsson, riksråd, 6, 18
- , Sigvid, riddare, 4, 6, 18
- Rietz, Johan Ernst, docent, prost, 4
- Ronge, Hans H., docent, 2
- Roos, Johan Oscar, emigr. till USA, 58–60
- Roos af Hjelmsäter, släkt, 75
- Rooth, Gerhard, redaktör för Nordstjerman-Svea, 125
- Rosenberg, Sven, folkskollärare, riksdagsman, 97
- Rosenfeldt, Nils Eriksson, vice president i reduktionskollegium, 37
- Rosengren, Bengt, ögonläkare, 113
- Rosman, Holger, fil. dr, direktör, 9, 11
- Rossviksätten se Båt av Rossvik
- Rothoff, Jonas, riksadvokatfiskal, 39
- Rousseau, Jean Jacques, 90, 110
- Runeberg, Johan Ludvig, skald, skolman, 102
- Rättig, Christina, emigr. till USA, 55
- , Daniel, dräng, emigr. till USA, 55

- Sandahl, August, emigr. till USA, 58, 60
- Sandell, Lina, diktare, förf., 130
- Santhesson, Christoffer, rådmän i Lund, 89
- Scheffer, Carl Fredrik, riksråd, 89–90
- , Ulrik kanslipresident, 89
- Schneidau, Polycarpus von, kapten, emigr. till USA, 53
- Schönbeck, John M., emigr. till USA, 52
- Seaborg, Glenn, amerikansk atomfysiker, 125
- , Selma Olivia, 125
- , Theodor, mekaniker, 125
- Segerstedt, Viktor, arkitekt, 133
- Setterkrans, Göran, arkivarie, 6
- Sievert, Ernst, VD för Sieverts kabelverk, 127
- , Georg, VD för M Sievert fabriks AB, 127
- , Max, affärsman, VD för M Sieverts fabriks AB, 127
- Sigfrid, missionsbiskop, 130
- Sigismund, svensk-polsk kung, 84
- Sigrid den fagra, 3–4, 11, 17
- Bengtsdtr se Folkunga-ättens lagmansgren
- Sik, Sune, 12
- Silfverstolpe, Carl G. U., arkivarie, hovmarskalk, 6
- Sjöberg, Erik Ersson, stadstimmerman, far till Vitalis, 63–64
- , Erik (Vitalis), skald, 63–71
- (Seaborg), Johan Erik, farfar till Glenn Seaborg, 125
- Sjöström, Carl, stadsfogde, 85, 129
- Skytte, Bengt, riksråd, 37
- , Johan, riksråd, 91
- , Lars, svenskt sändebud, franciskan, 130
- , Maria, g. m. G. A. Baner, 37–40
- Slots, Margareta, Gustav II Adolfs älskarinna, 85
- Snöbohm, Alfred Theodor, publicist, historisk förf., 128
- Solander, Daniel, naturforskare, 121
- Sophia, drottning, 104
- Spangenberg, Karl, bokhållare, 36
- Sparre, Axel, överståthållare, 41
- , Gustaf Adolf V., justitiestatsminister, riksmarskalk, 5
- Sparre (af Rossvik) Erik, vicekansler, lagman, 4
- (af Rossvik), Johan, ståthållare, 11
- (af Rossvik), Lars Eriksson, landshövding, riksråd, 11, 14
- (–) Kristina Ulfsdtr, 18
- (–) Margareta Karlsdtr, 2
- (–) Ulf Abjörnsson, riksråd, lagman, 18
- (Sparre av Aspnäs) Katarina Gisladr, 18
- (Sparre av Ellinge) Karin Nilsdtr, 14
- (Sparre av Hjulsta och Ångsö) Fader Ulfsson, riksråd, 2
- (–) Nils Fadersson, riksråd, 78
- (Sparre av Tofta) Karl Ulfsson, riksråd, marsk, lagman, 1–2, 11, 18
- Sparrman, Anders, naturforskare, 121
- Spelmans-Ola, 133
- Spöring, Herman, 121
- Staël von Holstein, Georg Bogislaus, landshövding, 93–94
- Stare, Albrekt, rättegångsombud, 34, 46
- Stavenow, Ludwig, professor, historiker, 101
- Steinberg, Anton von, general, 39
- Stiernsköld, Klas, riksråd, 32–35, 45–46

Stjernblad, Jules, godsägare, riksdagsman, 97–98
 Sten Bengtsson se Bielke
 Sten Stensson se Bielke
 Stenström, Sölve, ögonläkare, 113
 Stierneld, Adolf Ludvig, utgivare, urkundsförfalskare, 131
 Stig Åkesson se Thott
 Stockenström, Anders, bergsvärdie, 91
 Stolpe, Sven, fil. dr, lektor, förf., 13
 Store, Elin, g. m. Johan Hård, 110
 Strindberg, August, förf., 128
 Strömgren, Svante, emigr. till USA, 128
 Sture (tre sjöblad) Algot Magnusson, riksråd, 19
 – Anund, riksråd, 3, 12
 – Gustaf (Anundsson), riksråd, 12
 (–) Katarina Algotsdtr, 19
 (–) Sten d. ä., riksföreståndare, 2
 – Algotsson se Sture, Anund
 – (Natt och Dag) Anna (Svantesdtr), 5
 (–) Nils (Bosson) i Eksjö, riksråd, 2
 (–) Sten d. y., riksföreståndare, 5, 7, 14, 82
 (–) Svante Nilsson, riksföreståndare, 74
 Styffe, Carl Gustaf, bibliotekarie, 11–12
 Sundquist, Nils, landsantikvarie, 132
 Swab, Anton von, bergsråd, 91–92
 Svante Nilsson se Sture
 (Svarte Skåning) Margareta Turesdtr, abbedissa, 10
 Svedberg, Theodor, professor, 129
 –, Theodore, smed, 125
 Svensson, August, arkitekt, 128
 –, Nils, fotograf, 129
 Sverker d. ä., kung, 12
 Sydow, Oscar von, landshövding, statsminister, 99–100
 Södergren, Christina, emigr. till USA, 51
 Söderhielm, Lorentz Peter, bergsråd, 113

Tamm, Maria Charlotta, f. Unonius, 52
 –, Per Adolf, brukspatron, riksdagsman, 128
 Tegnér, Christopher, prost, 129
 –, Esaias, skald, biskop, 129
 Tell, Björn, överbibliotekarie, 112
 Teller, Johannes, kyrkoherde, 32
 Tessin, Carl Gustaf, kanslipresident, 89–90
 –, Nicodemus d. ä., slottsarkitekt, 73
 –, Nicodemus d. y., överintendent, 72
 Theorell, Hugo, professor, biokemist, 127, 130
 Thimon, Gösta, 86–87
 Thitz, släkt, 128
 Thord, Thaat, riddare, 75, 76
 – Åkesson, riddare, 75
 (Thott) Anders Stigsson, dansk väpnare, 76
 (–) Stig Åkesson, dansk riddare, 76
 –, Åke, överstelöjtnant, 74–76
 Timm, Gabriel, brukspatron, 113
 (tjurhuvud) se Baad
 Tornérhjelm, Rudolf, godsägare, riksdagsman, 97
 Torstenson, Anders, riksråd, 74
 (Tott) Agneta Ivarsdtr, 76
 (–) Axel Laurensen, väpnare, 76
 (–) Axel Pedersson, danskt riksråd, 76

(–) Axel Åkesson, riksråd, 76
 (–) Ivar Axelsson, riksråd, 76
 (–) Laurens Axelsson, riddare, 76
 (–) Åke Axelsson, danskt riksråd, 76
 (–) Åke Hansson, riksråd, 74–75
 (–) Åke Jöransson, riksråd, 75
 Tottie, Thomas, överbibliotekarie, 112
 Trautmann, Oscar, legationsråd i Auswärtiges Amt, 99
 (Tre rosor) Erik Knutsson, hövitsman 5, 18
 Troil, Samuel von, landshövding, riksdagsman, 97
 Trolle, Arvid, riksråd, lagman, 2–3, 7, 14, 80
 –, Erik, riksråd, lagman, 7
 (–) Katarina Birgersdtr, 2
 Tubin, Eduard, tonsättare, 130
 Ture Bengtsson se Bielke
 – Pedersson se Bielke
 Törnlund, Niklas, förf., 131
 Tynell, Lars, riksbibliotekarie, 112

Ulf Abjörnsson se Sparre av Tofta
 – Birgersson se Ulvåsa-ätten
 – Birgersson, generalkonfessor, 2
 – Gudmarsson se Ulvåsa-ätten
 – Karlsson se Ulvåsa-ätten
 – Stensson se Bielke
 (Ulv) Bengt Filipsson, riksråd, 19
 (–) Gottskalk Bengtsson riksråd, 18
 (Ulvåsa-ätten) Bengt Ulfsson, 17, 19
 (–) Birger Ulfsson, lagman, 17–19
 (–) Birgitta Karlsdtr, 19
 (–) Cecilia Ulfssdtr, 4, 6–7, 18–19
 (–) Gudmar Birgersson, 19
 (–) Gudmar Ulfsson, 5, 17, 19
 (–) Ingeborg Magnussdtr, 1–3, 5, 10
 (–) Ingeborg Ulfssdtr, 18–19
 (–) Karl Karlsson, riksråd, lagman, 5, 7, 18, 77
 (–) Karl Ulfsson, riksråd, lagman, 13
 (–) Katarina Ulfssdtr, helgon, 2–3, 7, 15, 18–19
 (–) Magnus Gudmarsson, riddare, 4, 8–9
 (–) Märta Ulfssdtr, hovmästarinna, 1, 4, 6, 18
 (–) Ulf Birgersson, 19
 (–) Ulf Gudmarsson, riksråd, lagman, 1–2, 8, 17, 77
 (–) Ulf Karlsson, 18
 Undset, Sigrid, norsk förf., 131
 Unonius, Gustaf, emigr. till USA, kyrkoherde, 49–61
 –, Israel, lagman, 51
 Utter, Per Månsson, arkivsekreterare, 14

Waikko, Mårten, rådmän i Uleåborg, 128
 Valdemar Magnusson, hertig, se Folkunga-ätten
 Valentin, Hugo, professor, historiker, 129
 –, Karl, tonsättare, pedagog, 130
 Wallenberg, Knut Agathon, finansman, utrikesminister, 99–100
 –, Marcus, bankdirektör, 127
 Vallerius, Göran, assessor, bergsvetenskapsman, 129
 (Vasa) Erik Johansson, riksråd, 11
 (–) Erik Karlsson, riksråd, 3, 5, 18
 (–) Kristiern Nilsson, riksråd, drots, lagman, 3, 18

(-) Margareta Eriksdtr, g. m. Joakim Brahe, 14
 (-) Margareta Eriksdtr, g. m. Berend von Melen, 5, 18
 Wasberg, Eric, urmakare, 132
 Wassenberg, Vilhelm, handelsman, 129
 Vedel, Valdemar, professor, 131
 Weiss, Peter, förf., konstnär, regissör, 127, 131
 Welcher, Fredric, golvurnmakare, 132
 -, Gerhard Henric, golvurnmakare, 132
 Wennerberg, Gunnar, skald, tonsättare, 104
 Vennersten, Axel, industriman, statsråd, riksmarskalk, 99
 Werngren, Nils, sjökaptän, 116-117
 Wessel, Nils, universitetsrektor, 125
 Westblade, Fred (Lars Fredrik Pettersson), emigr. till Australien, 122-123
 Westerblad, Carl August, fil. dr, lektor, 129
 Westerlund, Ernst, läkare, 108
 -, Helena Larsdtr, lärare, 127
 Westman, Claes Gustaf, förf., diplomat, 100
 -, Karl Gustav, professor, statsråd, 99-100
 Wiberg, Albert, fil. dr, historiker, 129
 -, Carl Fredrik, lektor, 14
 Wichman, Holger, fil. dr, förste arkivarie, 116
 Wicklund, Peter, emigr. till USA, 55
 Wickmannshausen, J. C., tysk orientalist, 88
 Widén, Albin, etnolog, förf., 124
 Wiede, Levin Christian, bibliotekarie, kyrkoherde, 14
 Wikander-Brunander, Siri, läkare, 113
 Wiklund, Karl B., professor, språkman, 130
 (vingar, 2) Birger, skänkare, 8
 (-), Guttorm Johansson, 9
 (-), Johan Knutsson, riddare, 9
 (-), Magnus Laurensen, 6, 9, 11, 14-15
 (-), Magnus Petersson av Eka, 9, 11, 13

(-), Nils Magnusson, 13, 15
 (-) se även Brahe, Finsta-ätten och Plata
 Winstrom, Bertil, Vasa Ordens stormästare, 125
 Vitalis se Sjöberg
 Wohlin, Nils, professor, generaldirektör, statsråd, 101
 Wolcker, David, handelsman, 48
 -, Jakob, handelsman, 48
 Voltaire, François Marie Arout de, 90, 110
 Wrangel, Carl Gustaf, riksmarsk, 129
 -, Herman, diplomat, 108
 Wästfelt, släkt, 127

Zacharias Olofsson, häradshövding, 32-48
 Zachrisson, Per, hemmansägare, fjärdingsman, 132
 Zetterwall, Helgo, arkitekt, överintendent, 74
 Zimmerman, Didrik, major, 41
 Zorn, Anders, konstnär, 100, 104, 130, 132

Åke Axelsson se Tott
 - Hansson se Tott
 - Jöransson se Tott
 - Thordsson, Nils Petterssons bror, 76
 Åmark, Karl, kanslichef, ekonom, 101
 Åslund, Acke, målare, 129
 (Ånga-ätten) Laurens Haraldsson, riddare, 2

Öhrströmer, Charlotta Margareta, g. m. Gustaf Unonius, 51
 Örnberg, L. M. Viktor, landsarkivarie, 5
 Örnewinge, Johan Gustafsson, hovrättsassessor, 7, 13, 15-16
 Östlund, August, skomakare, fotograf, 133

PERSONHISTORISK TIDSKRIFT

SJUTTONIONDE ÅRGÅNGEN
1983

STOCKHOLM

Norstedts Tryckeri, Stockholm, 1984

UTGIVEN AV
PERSONHISTORISKA SAMFUNDET
GENOM
GÖRAN NILZÉN

MEDEL TILL UTGIVNINGEN HAR ANSLAGITS AV
HUMANISTISK-SAMHÄLLSVETENSKAPLIGA FORSKNINGSRÅDET
OCH KUNGLIGA PATRIOTISKA SÄLLSKAPET

INNEHÅLL

Föreställningarna om den heliga Birgittas släkt. Traditioner och konstruktioner. Av <i>Jan Liedgren</i>	1-19
Svenska konvertiter i Rom. Av <i>Christian Callmer</i>	20-30
Zacharias Olofsson - två herrars tjänare. Av <i>Nils Sylvan</i>	31-48
Gustaf Unonius' arkiv och vad det berättar om den första svenska bosättningen i Minnesota. Av <i>Ulf Beijbom</i>	49-61
Skalden Erik Sjöberg - "Vitalis" - och hans problematiska porträtt. Av <i>Gunnar Jungmarker</i>	63-71
Recensioner	
Helgeandsholmen. Av <i>Birgitta Lager-Kromnow</i>	72
Åtten Thott under medeltiden. Av <i>Hans Gilllingstam</i>	74
Frälsegods under senmedeltiden. Av <i>Olle Ferm</i> och <i>Sigurd Rahmqvist</i>	76
Konung Gustav I som romanhjärte. Av <i>Hans Gilllingstam</i>	82
350-årsminnet av Gustav II Adolfs död. Av <i>Åke Kromnow</i>	82
Stockholmarna vid Uppsala universitet under 1600-talets senare hälft. Av <i>Hans Gilllingstam</i>	85
En resedagbok från 1700-talets början. Av <i>Axel Norberg</i>	87
Från Ludvig XV:s Paris. Av <i>Bo Elthammar</i>	89
Adelns riksdagsprotokoll 1778-79 - kring en avslutad epok. Av <i>Ingemar Carlsson</i>	90
Kopparframställning i Avesta. Av <i>Göran Nilzén</i>	91
Nordisk stadsadministration. Av <i>Göran Nilzén</i>	92
Nils Månsson Mandelgren. Av <i>Jan Garnert</i>	95
Skånska riksdagsmän. Av <i>Sten Carlsson</i>	97
K. G. Westmans anteckningar från första världskriget. Av <i>Ulf Brandell</i>	99
Heckscher, Boëthius och Sveriges ekonomiska historia. Av <i>James Cavallie</i>	101
Heidenstams son. Av <i>Sven Rinman</i>	101
Officersöden i 1900-talets Sverige. Av <i>Gunnar Artéus</i>	103
En målände prins. Av <i>Barbro Schaffer</i>	104
Axel Johnson Gruppen. Av <i>Åke Kromnow</i>	105
En medicinhistoriker minns. Av <i>Åke Nilzén</i>	106
En neurokirurg berättar. Av <i>Åke Nilzén</i>	107
En familjekrets. Av <i>Barbro Schaffer</i>	108
Flera Hårdska släktminnen. Av <i>Björn Bergman</i>	110
Bland böcker och människor. Av <i>Tomas Lidman</i>	111
Göteborgsläkare. Av <i>Åke Lilliestam</i>	112
Kyrksilver i Västerås stift. Av <i>Jan Liedgren</i>	113
Prins Gustafs stiftelse. Av <i>Carl Henrik Carlsson</i>	114
Alf Ahlbergs bibliografi. Av <i>Gösta Engström</i>	114
Kulturhistoria för släktforskare. Av <i>Hans Gilllingstam</i>	115
Våra första världsomseglingar. Av <i>Ulf Beijbom</i>	116
Hemmen i den nya världen. Av <i>Ulf Beijbom</i>	118
Emigration från en dalasocken. Av <i>Ulf Brandell</i>	119
Svensk utvandring till Australien. Av <i>Hans Norman</i>	120
Personhistoria om årets svenskamerikaner. Av <i>Ulf Beijbom</i>	123
Tidskriftsöversikt	127
Meddelande angående Personhistoriska Samfundets årsmöte 1983	62
Förkortningslista	135
Personregister	136

